

Саид АҲМАД

Қисса, Хотиралар. Ҳикоялар.

«Шарқ» НМАК
Тошкент — 2008

УМРИМ БАЕНИ

Автобиографик қисса

*Мақсад на эди жаҳона келдинг,
Кайфиятингни баён этиб кет.
НОДИРА*

Табиатнинг донолигига тан бермай иложинг йўқ. Ҳамма нарсаинг ўлчови бор. Дақиқа-дақиқасию сония-сонияси ўлчаб қўйилган. Ёзда кун узун, тун қисқа. Қишда кун қисқа, тун узун. Нега? Дўппингни тиззанга қўйиб, чаккангни қашлаб, бир ўйлаб қарасанг — буюк бир ҳикматга дуч келасан. Яъни, ҳамма нарса инсон учун, ҳамма нарса ер юзида қимирлаган жон учун эканига иқрор бўласан. Аллоҳ, боғбоннинг меваси пишсин, деҳқоннинг экини кўпроқ офтобдан баҳраманд бўлсин деб ёруғ кунни узайтириб қўйган. Қиш тунлари жуда узун, тонг отишини кутиб у ёнбошингдан-бу ёнбошингга ағдарилаверасан-ағдарилаверасан. Ҳадеганда уфк чети оқара-қолмайди. Бунда не каромат бор? Ўйлайсан-ўйлайсан, яна бир буюк ҳикматга дуч келасан. Миллиард-миллиард фарзандининг оғзига кўксини тутган она-замин толиқиб, ўйқуга бош қўйган. Табиат унинг устига оппоқ кўрпасини ёпиб, мириқиб ухлаб ором ол, деяпти.

Мен мана шундай қишнинг, мана шундай ёзнинг саксонтасини кўрдим. Бирини йиғлаб, бирини кулиб, бирини илҳом тўла ижод билан, яна бирини чилпарчин бўлган умидлар харобаси устида кўзёш тўкиб ўтказдим.

Шоир мендан, бу дунёга нима ниятда келган эдинг, айтадиганингни айтиб кет, деб қистаяпти.

Мен туғилган XX асрнинг йигирманчи йилида авжи ўрик пишиғи, ҳар донаси ёнғокдек келадиган Аштархон гилослари бозорни тўлдирган. Жомеъ масжиди ёнбошидаги Кўчат бозори товсилиб, ўрнини чархчилар эгаллаган пайтлар. Уша йили Жомеъ гумбазидаги сават-уяда лайлак иккита жўжа очган экан. Бири — оқ, бири — қора...

Тошкентликлар қора лайлак кўрмаган эканлар. Ҳамманинг кўзи — сават уясида: «Кеп қолинг, ҳасти Укко-шанинг булоқларидан чиққан Обишифо сувидан ичиб колпнг!» деб жавраб юрғап Ҳожи мешкоб бу мўъжизани кўриб, бир хунук гап айтган экан.

— Мусулмонлар, беш вақт намозни қанда қилманглар! Йил ёмон келяпти, шундоқ юввош қушнинг уясида ҳам ола чикди...

Ҳожи мешкоб башорат қилган экан: Русияда қурғоқчилик бўлиб, Тошкентни Волга бўйларидан, Семипалатинский тарафлардан поездга осилиб келган очлар босиб кетди. Ўзбек деҳқонларининг шўри қуриди. Кимнинг уйида бир кафт дон бўлса, бола-чақасининг ризқидан қийиб, тўппонча ўқталиб опчиқиб кетишди. Узига тўқ дсҳқонларни «қулоқ» (муштумзўр) қилиб, Сибирга ҳайдашди. Бедабозор йўлида гадой кўплигидан ўтиб бўлмай қолди. Бу очарчилик ва бу нотинчликнинг сабабчиси бўлмиш қора лайлакни Раббим деган мерган отиб ташлади. Энди юрт тинчийди, деб ўйлашган эди. Йўқ, қама-қамалар бошланди. Ҳар беш кишидан учтаси «халқ душмани» бўлиб қамалди. «Шўрога қарши ташвиқот қилган!» деб сақичмонлик Суннат соқов ўз номини айтолмаса ҳам, қамалиб кетди.

Онам Зулфияхон тахтапуллик Ғулом Расул қозининг тўнғич фарзанди бўлган. У киши Уфа шаҳрида таълим олган муаллимани ёллаб онамни ўқитган эканлар. Мен оймнинг пинжиги суқилиб ўтириб ҳуснихат машқ қилардим.

Араб алифбоси бекор бўлиб, лотин алифбоси жорий этилаётган пайтлар эди. Араб алифбосида ёзилган қизил бахмал байроқлар, шиорлар олиб ташланди. Менинг жиндек рассомлигимдан, ҳарфларни чиройли ёзишимдан хабар топган идора завхозлари той-той бахмал олиб келишар, мен уларга сира ўчмайдиган зарҳал билан шиорлар ёзиб берардим. Аввалги бахмал байроқларни қишлоқдан келган бозорчиларга сотишар эди. Сароғоч, Турбат, Кўктерак тарафлардан қизил бахмал чопон кийган бозорчилар келишарди. Бирининг елкасига «яшасин», бирининг киндигига хитоб аломати, яна бирининг кўкрагига «бирлашингиз» сўзлари тўғри келиб қоларди.

Ўн саккиз ёшга кирганимда лотин алифбоси ҳам бекор бўлиб, кирилл алифбосига ўтилган эди. Сирдарё бўйи чорвадорлари қиз чиқараётганларида кўев тарафдан юбориладиган сарпо ичида ювса кетмас зарҳал билан ёзилган бахмал байроқ ёки тўрт метргина духоба шиор — «лозунка» бўлмаса, сарполарни қайтариб юборардилар. Ўша пайтларда тушган келинларни то бола-чақали бўлиб кетгунча «Қизил байроқли келин» деб аташарди.

Номдор ёзувчилар қамалиб кетиб, китоб дўконлари ҳувиллаб қолганди. Кўпдан бери ҳикоялар машқ қилардим. Фоточиликка ишқим тушиб, кундузлари суврат олар-дим. Уйимизда электр бўлмаганидан кечаларим бекор ўтмасин деб Ғафур Ғуломга, Абдулла Қаҳҳорга эргашиб ҳикоялар ёзардим. Редакцияларда мени биров ёзувчи деса, биров фоточи дер, яна биров рассом деб атарди.

Минг тўққиз юз ўттиз тўққизинчи йили лотин алифбосида босилган охириги китоб менинг «Тортик» деб аталган китобчам бўлди.

Ғафур Ғулом қаёққа борса орқасидан соядек эргашдим. Аппаратимни бўйнимга осиб, машҳур Пенсон деган фоточининг кетидан колмадим. Бир газетада ҳикоям чиқса, бошқасида тагига «Сайидахмад фотоси» деб ёзилган суврат босиларди.

Ана шундай учиб-қўниб, босар-тусаримни билмай юрган пайтимда дадамни «халқ душмани» деб қамашди.

Дадам Тошкентда отаси Дадахўжабой очган рус-тузем мактабида ўқиган, рус тилини мукамал эгаллаган киши эди. Русча хатни ҳуснихат билан бехато ёзарди. Ҳатто ўрислар ҳам бирорта нозикроқ жойга хат юборадиган бўлсалар ёки ариза ёзсалар албатта дадамга кўрсатиб олардилар.

Дадам Тошкентдаги «Қизил шарқ» паровоз ремонт заводи директорининг муовини эди, директор ҳамда инженерлар билан ишчилар ўртасида таржимонлик қиларди. Ишчиларга рус тилида аризалар, тушунтириш хатлари ёзиб берарди.

Бувам Дадахўжабой Тошкентнинг машҳур бойларидан бўлган. У шаҳар Думасининг аъзоси эди. Шунинг учун ҳам унинг номига қўшимча қилиб «Дадахўжа дўма» деб аташарди.

Дадахўжа дўма Чирчиқ дарёсидан Тошкентга тош ташитиб, Чорсудан Самарқанд дарвоза гузаригача, тахминан, саккиз чақирим масофага ўз хисобидан тош ётқиздирган. Шу йўл ёқасига ўттизга яқин газ-фонар ўрнаттирган эди.

Дадахўжа дўма Тошкентда иккита рус-тузем мактаби очиб, рус ўқитувчиларини жалб қилиб, ўзбек болаларини ўқитган. Мактаб харажатларига, ўқитувчиларнинг маошларига унинг маблағидан сарфланган. Йигирманчи-ўттизинчи йилларда ҳукумат идораларини бошқарган, маданий-маърифий ишларга раҳбарлик қилган, рус тилини мукамал эгаллаган йигитлар бобомниг мактабида таълим олган ўзбек болалари эди.

Шунинг учун ҳам ҳукумат бувамга тегмади. Уни ўз ҳолига қўйиб берди. Бувам ички-ташқи шаҳар ҳовлисини, таърифи кетган боғини болалар уйига топширди, ўзимиз боғ четидаги қўрғончада қолдик. Тиним билмас бу чол бекор ўтиришни ўзига ҳайф билиб, новвойлик қилиб невараларини боқди.

Бошимизга тушган кўргуликдан хабар топган Фафур Ғулом мени юпатган бўлди:

— Сен кўпам куяверма! Ҳукумат адолат қилиб, дадангни қўйиб юборади. Қози буванг сиёсатга аралашмаган, китобдан бош кўтармайдиган одам эди. Дадахўжа буванг топганини юрт ободлигига, маърифат йўлига сарфлаган. Энди сен ҳадеб давраларга бошингни суқаверма. Ишингга бор-уйингга қайт. Тилингни тий! Одамлар қуларкан деб ҳар балони гапираверма, — деб насиҳат қилди. Кейин уёқ-буёққа қараб, секин қўшиб қўйди: — Энди анкета тўлдирганингда бобомнинг қарамоғида яшаганман деб ёзгин.

Фафур аканинг гапи тўғри чиқди. Ҳеч ким «халқ душманининг ўғли» деб юзимга солмади.

Ана шундан кейин ўша кезларда бошланган Катта Фарғона канали қурилишига ёшлар газетасининг махсус мухбири бўлиб жўнаб кетдим. Канал қурилиши менга бир ижод мактаби бўлди. Бўлаётган воқеаларни, одамларни худди расм чизаётгандек ўзларига қараб туриб ёзардим. Ёзиб юборган мақолаларим, очеркларим тўхтаб қолмасди. Редакцияга етиб бориши билан сарлавҳа тагига «Махсус мухбиримиздан» деган таъкид билан босиб чиқаришарди. Қурилишда бошқа газеталарнинг мухбирлари ҳам тинмай хабарлар юбориб туришарди. Ёзганларимизни баъзан самолётда олиб кетишарди.

Канал қурилишида бир ойдан ортиқ ишладим. Мен борганда қурилиш бошланганига ўн беш кун бўлган, қурилишни асосан қирқ беш кунда тугаллаш мўлжалланган эди. Қурилишда фақат кўприк қурувчилар, йўлсозлар қолганди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланганидан кейин орадан бирор ой ўтиб, мен ишлайдиган ёшлар газетаси тугатилди. Бир йилча кўчага ҳам чиқмай ҳикоялар ёздим. Баъзан «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бир сонида ҳикоям билан қишлоқдан ёзган очерким босиларди. Тажрибали журналистларнинг кўплари фронтга чақирилиб, армия газеталарида фаолият кўрсата бошлаган эдилар. Таржимаи ҳолим ёқмадим, билмадим, мени фронтга юбо-ришмади. Газета редакциясининг ўзида олиб қолишди. Фарҳод ГЭСи қурилиши бошланиши билан мени яна қурилишга махсус мухбир қилиб юборишди. «Онажонлар», «Иқбол чироқлари» ҳикояларимни, «Фарҳод тоғи этақларида», «Тўппонча полвон» номли очеркларимни қурилишда, тупроқ уюмлари орасида чангга беланиб, тиззамга блокнот қўйиб ёзганман.

Кўп орзиқиб кутилган Ғалаба байрамиди шоир Чустий билан ГЭС биниси учун қазилган жойда, минг-минглаб одамлар орасида ўтказганим ҳалигача кўз олдимда.

Тошкентга чақириб олишди. Редакцияда фельетончи вазифасида ишлай бошладим. Газетада тез-тез фельетонларим босилиб турарди. Ўша пайтларда энг машҳур журналистлардан бири бўлиб қолгандим.

Ёшим ҳам бир жойга бориб қолди. Энди уйланиш, рўзғор бошини ушлашим керак. Андижонлик ёш шоира Саида Зуннунова билан аҳд-паймон қилиб, икки томоннинг розилиги билан унаштирилдик.

Оркамдан соядек эргашиб юрган бахтсизлик яна бош кўтарди. Унаштирилган кунимизнинг эртасига ўша — дадамни қамоққа олган КГБ ходими Мансуров уйимизни тинтув қилиб, акамни ҳам қамоққа олиб кетди. Гангиб қолдим. Нима қилишимни билмайман. Тўй куни тайин бўлган. Одамларга хабар қилинган. Тўйни тўхтатма, деб маслаҳат беришди. 1949 йилнинг 28 ноябр куни тўй бўлиши керак. Андижондан Саидахоннинг онаси, синглиси етиб келган. Ўша куни редакциядан одам келиб мени зудлик билан чақириб олиб кетди. Борсам, озроқ кутиб тур, ҳозир Андижондан телефон килишади, дейишди. Нима гап бўлди экан, деб ташвишлана бошладим. Ниҳоят, телефон жириглади. Қўрқиб трубкани олдим. Саидахоннинг биттаю битта, ўн тўққиз ёшга кирган Насибжон деган укаси оламдан ўтибди.

Ўша пайтда газета редактори Шароф Рашидов эди. Бу шумхабарни у ҳам эшитган экан. «Саиданинг онасини Андижонга қайтариб юбориш керак. Бу хабарни ҳозирча Саида билмай тургани маъқул», деб маслаҳат берди.

Газетанинг масъул котиби Аҳмад Исмоилов Рашидовнинг депутатлик ҳужжати билан Андижон поездига билет олиб келди.

Абдулла Қаҳҳор бир гап айтган эди.

— Ёш боланинг кучи оёғида, юриб чарчамайди. Йигитнинг кучи билагиди, ишлаб чарчамайди. Аммо кексанинг кучи юрагида бўлади. Ҳар қандай оғир дардни ҳам кўтара олади.

Бу гапнинг нақадар ҳақлигига 29 ноябр тонг отар пайтида иқрор бўлдим. Андижонда — Сабохон аянинг уйида ўғлига жаноза ўқилди, Тошкентда айни шу дақиқада қизи Саиданинг келин саломи бўлиб ўтди.

Бу кўргуликлар хали ҳолва эканини, бошимизга ту-шадиган энг даҳшатли кунлар тўй ўчоғи совумай туриб йўлимизга чиқиб кутиб турганини билмасдик.

Дадамни, Оқилхон амакимни, Имомхон акамни олиб кетган КГБ ходими Мансуров 1950 йилнинг мағазум 10 май куни уйимизда бойқушдек пайдо бўлди. Энди у мени олиб кетгани келган. Ҳаммаёқни титкилаб, китоблар орасидан Ўзбекистоннинг ўн йиллигига бағишлаб рус тилида нашр қилинган адабий тўпламни ашъвий далил сифатида айбномага киритди. Унда ўзбек ёзувчиларининг рус тилига таржима қилинган шеърлари, ҳикоялари, роман ҳамда қиссаларидан парчалар босилган эди. Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» романидан «Я не басмач» деган бир боби босилган экан. Менга, таъқиқланган асарни сақлаган, деган айб қўйилди.

Мухторхон акам Сталинград жангларида дом-дараксиз йўқолган, дадам билан акам қамоқда. Энди мени олиб кетишпти. Ғамдан, айрилиқдан адои тамом бўлган онам болаларидан айрилиб, худди қум қисмлаган қўлдек бўшаб қолганди.

Қўлимга кишан солиб олиб кетишди. Онам билан Саидахон бир-бирининг пинжиги суқилиб мунғайиб қолишди.

Машинада икки соқчининг ўртасида карахт бир алпозда кетяпман. Нималар бўлаётганини, қаёққа кетаётганимни идрок қилолмасдим. Тушимми, ўнгимми-билмасдим. Гўё тақдир менга ҳазил қилаётгандек эди. Ҳозир мени қамоққа олиб боради, аҳмоқ, ҳукумат билан ўйнашишни сенга ким қўйибди, деб сўкиб-сўкиб уйимга қайтариб юборади, деган телба бир хаёл бошимда айланарди.

Қодирийлар, Чўлпонлар, Фитратлар кирган, кириш бор-у, чиқиш йўқ эшикдан мени ҳам олиб ўтишди.

Қдмалишимнинг ўн учинчи куни яна терговчи хона-сига олиб чиқишди. Мсни сўрок қнладиган капитан Конюховни тергов бўлимининг бошлиғи полковник Генкин чақиртирган экан. Камерадан мени олиб чиққан соқчи унинг қайтишини узоқ кутиб қолди. Соқчи терговчидан маҳбусни қабул қилиб олдим, деган қоғозга қўл қўйдирмасдан мени қолдиролмасди. Терговчининг ёрдамчиси кичик лейтенант Коршунов билан соқчи ўртасида шундай савол-жавоб бўлиб ўтди.

СОҚЧИ. Шундоқ ёзувчини отиб ташлашадими?

КОРШУНОВ, Отади. Душманни отмай, уни сўқимга боқадими?

СОҚЧИ. Ёзувчилар шунақа ёмон одам бўладими?

КОРШУНОВ. Ёмон бўлганда қандоқ! Улар совет ҳукуматининг душмани. Ҳаммасини тутиб, битталаб отяпмиз...

Умуман, соқчининг биров билан гаплашиши, айниқса, маҳбус олдида бирон гап айтиши мумкин эмас. Улар полковник Генкиннинг топшириғига биноан айбини бўйнига олмаётган қайсар маҳбуснинг иродасини синдириш учун атайин «артист»лик қилишаётган эди.

Бугун саккизинчи марта терговга чақирилишим. Уларнинг қўлида мени айбловчи бирорта ҳам жиддий далил йўқлиги билиниб қолди. Фақат, ўзинг айт, ўзинг айтсанг гуноҳинг енгиллашади, деб мени лақиллатмоқчи бўлишади. Мен унча-мунчага лақиллайдиган анойилардан эмасман.

Терговчи фақат битта гапни билади. Айт, советларга қарши айтган гапларингни айт! Совет воқелигини масхара қиладиган латифаларингдан айт!.. Мендан садо чиқмайди. Охири шу даражага етдики, кечалари терговчи уйига кетганда ҳам мени камерагатуширмай, ухлмасин

деб ёнимга соқчи қўйиб кетарди. Ўтирган жойимда мудраб қолсам, соқчи туртиб уйғотиб юборарди. Бир жойда ўтираверганимдан оёқларим шишиб кетди. Уч кун ухламаслик қанақа бўлишини биласизми? Ўтирган жойимдан икки марта йиқилиб тушдим. Соқчи кўтариб табуреткага ўтқазиб қўйганини ҳам билмабман. Эрталаб терговчи ишга келиб, яна сўроқни бошлайди. Каллам ғувиллаган, қўзла-рим тиниб, терговчи берган сўроқ қоғозларини ўқиёлмайман. Кўл қўй дейди. Кўл қўймайман, ухлаб, кейин ҳушим жойига келганда ўқиб қўл қўяман, деб жавоб киламан. Бу хил қийноқлардан иш чиқмади. Кейин мен ётган яккахонага (Одиночкага) айғоқчи киритишди. У Рафкин деган яҳудий эди. Ўзининг гапига қараганда, терговчилар уни кўп қийнаб, азоб беришган экан. У ҳамма яҳудийлар каби сергап, латифага уста, ҳар қандай одамни оғзига қаратиб қўядиган сўзамол киши эди. У билан тез орада дўстлашиб кетдик. У ҳам советларга қарши ташвиқот юритишда айбланган бўлиб, ўзининг айтишича, бундай ишлар билан шуғулланмаган. Терговчилар қийнаб қоғозга қўл қўйдириб олишган экан. Терговчиларнинг қўлига тушдингми, бўлди — энди улардан кутила олмайсан. Бари бир ўшаларнинг айтгани бўлади. Яхшиси, жаҳлини чиқарма. Жаҳли чиқса, жуда оғир жиноятларни ҳам сенга ёпиштириб қўяди. Ҳеч ким унинг гапини бекор қилолмайди. Биз яҳудийлар ҳар қандай жиддий масалани ҳам келишув йўли билан битирамиз. Сен ҳам шу йўлни тутишинг керак. Терговчи билан келишгин. Шунда уйдан овқат ҳам оласан, онанг билан, хотининг билан кўришасан.

Баъзи-баъзида Рафкин икки-уч кун йўқ бўлиб кетарди. Қаёқда эдинг десам, терговчи билан айтишиб қолдим, карцерга ташлаган эди, деб жавоб қиларди.

Бир куни у терговдан ҳориб-чарчаб қайтди. Уни қий-наган бўлсалар керак. Ахволи оғир эди.

— Менга каранг, — деди у ана шундай азобли тер-говдан кайтган пайтларининг бирида. — Бу сассиқ камерадан тезроқ чиқиб кетишнинг чорасини топиш керак. Чораси — терговчининг гапига кўниш. Нимаики ёзган бўлса, барига қўл қўйиб, ишни тезроқ судга ошириш чорасини кўриш керак. Ахир дунёга ўн марта келмаймиз-ку! Биттагина жонимизга бунчалик жабр қилиш керак эмас-да! Бугун мен ҳамма қоғозларга қўл қўйиб бердим. Бирон ҳафтадан кейин ишим судга оширилади. Сизга ҳам маслаҳатим шу. Тезроқ бу азоблардан қутилиб, лагерга жўнаб кетиш керак. Ҳар қалай, лагер очиқ ҳавода...

Чолдан шубҳаланиб қолдим. У икки-уч марта, хотиним киритибди деб, учта булочка билан тўртта бутерброд олиб кирди. Ажаб, булар хонаки таом эмас, КГБ буфетидан сотиб олинганга ўхшарди. Демак...

Демак, бу чол мени учта булочка билан тўртта бутербродга сотган.

Рафкин терговга чиқиб кетганича ўша ёқда уч кун қолиб кетди. Қаёқда эдингиз десам, турмада эдим, менга тўхмат қилган гувоҳлар билан юзлаштиришди, деди. Мана шу гапдан кейин у бир эҳтиётсизликка йўл қўйди. Қўлини елкамга қўйиб, жуда ҳам меҳрибонлик билан: «Э-э азизим, Имомхон ака...»

У шундай дедию тилини тишлаб олгандек ғалати бир аҳволга тушди.

Бу гапни эшитмаганга олдим. Юз-кўзларимда бирон ўзгариш бўлмади.

Имомхон Ҳусанхўжаев — менинг акам. Уни мендан олдин олти ой аввал қамоққа олишган. Демак, у ҳали ҳам қамоқхонада ётибди. Рафкинни ундан сир олиш учун ёнига киритишган. Ҳозир у эҳтиётсизлик қилиб акамнинг отини айтиб юборди. Акам билан икковимиз бир-биримизга жуда ўхшаймиз. Овозимиз ҳам деярли бир хил.

Ҳатто болаликдаги айрим ўртоқларим ҳам мени акам билан адаштиришади. Бир куни шундай дўстларимдан биттасини учратганимда мени акам деб ўйлаб: «Укангиз ёзувчи бўлдим деб одам танимай қўйган. Тушунтириб қўйинг, бунчалик кеккаймасин!» деган эди.

Рафкинни ўша хатосидан кейин менинг олдимга киритмай қўйишди. Уни қайта кўрмадим.

Энди мени бир қўшиқчи шоир билан юзлаштиришди. Уни соқчи кабинетга олиб кириши билан менга мушт ўқталиб кела бошлади.

— Илон боласи илон, чаён боласи чаён! Унинг дадаси халқ душмани, акаси халқ душмани. Отаси халқ қонини сўрган шафқатсиз бой. Яна бир буваси порахўр қози...

Терговчи уни бурчакка обориб ўтқазиб қўйди ва ундан:

— Манави ўтирган одамни танийсанми? — деб мени кўрсатиб сўради.

— Танийман, — деди Ёнғин. — Бу ҳам отасига, акасига ўхшаган душман.

— Мисоллар билан айт! — деди терговчи.

— Бир минг тўққиз юзу қирқ еттинчи йилнинг олтинчи ноябрида ёзувчилардан бирининг уйида бундай деган: «Ленинград ёзувчиларига мазза! Биз ўзбек ёзувчилари бу ерда эзилиб ётибмиз. Ўша куни Тошкентда биринчи қор ёққан эди».

— Тасдиқлайсанми? — деб сўради терговчи.

— Йўқ, — дедим. — Ўша куни газетамизнинг еттинчи ноябр — байрам сонига ўрта чирчиқлик Қаҳрамон Замира Муталова тўғрисида очерк ёзишга юборишган эди. Ёзлик кийимда кетганим учун совуқда қайтиб келолмадим. Райком секретари Пўлатовнинг уйдан редакцияга сим қокиб, телефонда очеркни диктовка қилдим. Очеркни журналист, стенограф Аҳмад Шораҳмедов ёзиб олганди. Ундан ташқари, ленинградликлар қандоқ қилиб ўзбек ёзувчиларидан яхши яшаши мумкин? Ахир улар кечагина блокададан чиққан. Улар ҳали ҳам вайроналар ичида яшаяпти...

Терговчи унинг гапларини ёзиб олди. Менинг жавобимни ёзмади.

Энди навбат менга келди.

— Бу одамни танийсанми?

— Танийман, — дедим.

— Унинг советларга қарши айтган гапларини эшитганмисан?

— Йўқ, — дедим. — У билан унчалик яқин бўлмаганман. Фақат ёзувчилар союзидаги мажлисларда, ёзувчиларнинг тўйларида учрашганман. У менга бирон марта ҳам советларни ёмонламаган.

Ёнғиннинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди.

— Мси аблаҳман! Ҳаётингга зомин бўлган ифлосман! — деб бақира бошлади. — Мени сен қаматгансан, деб ўйлаган эдим. Энди билдим, сотганлар бошқа экан.

— Энди тўғриси айт, — дедим.

— Айтаман, лекин фойдаси йўқ. Ҳамма гапларимни ёзиб, тагига имзо чекиб қўйганман. Бу хатони энди тузатиб бўлмайди.

Худди шундай юзлаштиришлардан бири талантсизгина, умуман адабиётда омади келмаган, ён қўшнимиз Неъмат Тошпўлат билан ҳам бўлиб ўтди. У. армия капитани эди. Шунинг учун ҳам уни бошқа қамоқхонада сақлашган экан.

— Мени контрразведка қамоқхонасида тергов қилишди. Қандоқки қоғозга имзо чеккан бўлсам, калтаклар азобидан мажбур бўлганман.

Бу юзлашувда менинг жавобим керак бўлмай қолди. Неъмат йиғлаб тавба қилаверганидан кейин уни сўкиб-сўкиб опчиқиб кетишди.

Юзлаштиришларнинг ҳаммаси ҳам ана шундай ташкил қилинган ёки дўқ-пўписа, калтаклар остида уюштирилган гувоҳларнинг гаплари эди.

Шундай жиддий ташкилот хоналарида бу даражада қаллоблик бўлаётганига сира ишонгим келмасди. Аммо ишонмай иложим йўқ эди. Бу воқеаларни ўз бошимдан ўтказмаганимда бировдан эшитсам ишонмасдим.

Менинг тергов ишимда аниқ, конкрет бир айб тўғрисида гап йўқ. Ҳаммаси сохта гувоҳларнинг омонат гаплари. Мени суд қилиб бўлмаслигига ишонардим. Кейинчалик билсам, суд уч марта тергов ҳужжатларини, суд қилиб бўлмайди, деб қайтарган. Шунинг учун гуноҳини бўйнига олмайдиганларга жазо берадиган «Тройка» деган ташкилотга юборган. Ва менга ўша ёқдан ўн йил қамоқ муддати берилди, деган қоғоз келган эди.

Тавба! Бир бегуноҳ одамни уйдан ҳайдаб олиб келиб зиндонга ташласа, суд бўлмаса,

прокурорни кўрмаса, адвокатни кўрмаса. Москвадан келган бир варақ қоғоз билан ўн йил лагерларда сарсон-саргардон бўлса! Сен азоб чекаётган лагер дарвозасига ўрнатилган радиокарнайдан: «Я другой такой странам не знаю, где так вольно дышит человек», деб ашула айтиб турса, бунга қандай чидайсан?!

Лагерда кечган тўрт йиллик ҳаётим, у ерда кўрган одамлар тўғрисида қанчалаб ҳикоялар, мақолалар ёзганман. Ҳурматли ўқувчиларимнинг бу гаплардан хабарлари бор.

Аммо бир воқеани айтсам тилим, айтмасам дилим куюди.

Июн ойининг бошларида Жезқозғоннинг занг босган тошлоқ ерларида каптар қонидек нимранг лола очиларди. Лагеримизни ўраб олган тиконли симлар орасида ҳам битта-яримта лола юз очиб қоларди.

Яқинда жазо муддати тугайдиган қашқадарёлик Кучум деган йигит билан тиконли симлар орасида очилган лолаларни томоша қилиб ўтирибмиз.

Кучум ёшлигида ота-онаси ўлиб кетиб, чўлда ҳар кимларнинг молини, қўйини боқиб кунини кўриб юрарди. У уч йилдан бери райком котиби Иззатовнинг ҳеч қаерда ҳисобга олинмаган икки юзта қўйини боқарди. котибнинг еттита колхоз чорвасида шунчадан қўйи бор эди. Сир очилиб, қамалиб кетади. Кўп чўпонлар қўйларни ҳукуматга топширишади. Шундай хунук воқеа рўй берганини Кучум бир йилдан кейин эшитади. Ҳисобда йўқ қўйларни боққаним учун мен ҳам қамалиб кетмайин деб чет элга қўйларни ҳайдаб ўтиб кетишни дилига тугиб қўяди. Чет эл қочиб кетибдими? Шундоққина кўриниб турибди. Дарёнинг нарёғига ўтсанг, чет эл...

Ўзингиз биласиз, чўл болалари, айниқса, чўпон болалари дуркун, бўйдор бўладилар. Сут, қаттиқ, айрон, пишлоғу қаймоқ, чўл гиёхларига тўйган қўй-қўзиларнинг гўшти болаларни тез балоғатга етказди. Кучумни кўрганлар ўн саккиздан ошган деб ўйлашарди.

У қўйларни кўройдин кечада Амударёнинг Толлимаржон яқинидаги саёз жойидан ҳайдаб ўтиб кетади. Нариги қирғоқдан туриб иштонини ечиб қичқиради: «Мана, сенларга қўчқор! Мана, сенларга...»

Дарёга ташланган тўрини йиғиб олаётган балиқчидан:

— Шу ер чет элми? — деб сўрайди.

Балиқчи унинг нима деяётганини тушунмай ҳайрон эди.

— Шу ер Туркиями? — деб қайта сўрайди Кучум.

— Йўқ, — дейди балиқчи. — Бу ер Туркия эмас, Туркманистон.

— Барибир эмасми?

— Бари бир эмас. Туркия бошқа, Туркманистон бошқа.

— Бўлмасам, Туркияга қандоқ борилади?

— Унга бир ойдан кўп юрасан, чўлдан ўтиб, кейин денгизда сузиб Туркияга борасан.

Балиқчи унинг қўйларини қўрага қамаб, ўзини милицияга тутиб беради.

Ўн тўрт яшар болани ўн саккиз ёш деб, чет элга қочаётганда қўлга тушган деб, етти йилга кесиб юборишади.

Ана шундан бери Кучум қамоқда эди. Ўн бир кундан кейин муддати тугаб уйига кетиши керак.

Кучум йигирма бир ёшга кирди. Хат танимайдиган, мутлақо китоб ушламаган, ўз номини ёзишни ҳам билмайдиган оми бир чўл боласини сиёсий маҳбус, «халқ душмани» деб етти йил азобладилар...

Офтоб чарақлаб турипти. Кучум билан икковимиз тиконли симлар орасида сувга тўймай рангпар бўлиб очилган лолаларга қараб ўтирибмиз. Шу лолалар яна бир ёмғир кўрса гуркираб кетарди, деб осмонда эринибгина сузаётган булутларга қараймиз.

Кучумнинг ниҳоятда кучга тўлган пайти.

У ер бетидаги очиқ мис конида вагончаларга руда ортади. Бир ўзи саккиз кишининг ишини қилади. Бошлиқлар унинг жонини жабборга бериб ишлашни кўриб койил қоладилар. Унга тўйгунча овқат беринглар, гўшти, ёғли овқат беринглар, бир ўзи саккиз кишининг ишини

қиладиган азаматдан овқат аяманглар, деб ошпазларга тайинлайди.

Бирга ишлайдиган маҳбуслар уни ёмон кўрадилар.

—Ишлайвер. Ишлаб-ишлаб ўлиб кетганингни билмай қоласан, аблаҳ. Лагердан кўрагимга орден тақиб чиқиб кетаман, деб ўйлаяпсанми? Манавуни тақиб чиқиб кетасан, — дейди биттаси киндигининг пастига шапиллатиб уриб.

Етти йил давомида тўйиб овқат емаган Кучум бирдан тўлишиб кетади.

У худди юнон афсоналарида, минг йилларнинг нарёғида тасвирланган ерни кўтариб турган Атлант деб аталмиш паҳлавонга ўхшаб кетганди. Унга диққат билан разм солиб қараган одам елкалари кенгайиб, бели ихчам тортгани, билакларидаги, елкаларидаги мушаклари бўртиб танасидан чиқиб кетмоқчига ўхшаётганини дарров сезади. У докторликка ўқиётган студентларнинг анатомия китобидаги яланғоч одам сувратига ўхшарди.

Кучум яланғоч елкасини ерга бериб осмонга қараб ётибди. Негадир у бугун хомуш эди.

—Укагинам, битта чой дамлаб келмайсанми, — дедим.

Кучум ўтириб олди.

—Қани эди. Қуруқ чой йўқ-да. Ҳатто начайликлар ҳам олмачой ичишяпти.

Ён чўнтагимнинг тугмасини бўшатиб чойхалтамни олиб унга бердим.

— Мана, укам. Бир мазза қилайлик.

У ўрнидан туриб лапанглаганча кетди. Назаримда ернинг биз ўтирган жойи енгил бўлиб қолганга ўхшади.

У бир зумда томатдан бўшаган банкага алюмин тоғорачани қопқоқ қилиб чой дамлаб келди. Консерва банкасида лабимизни куйдириб чой ича бошладик.

—Кучум, — дедим. — Бўшаб кетишинга ўн бир кун қолди, тўғрими? Қафасдан қутилган қушдек пир этиб учасан, кетасан.

Кучум қовоғини уйиб олди.

— Мен эркинликдан қўрқаман — деди у ғам-андух билан хўрсиниб. — Лагерда бутунлай қолмоқчиман.

— Аҳмоқ экансан, Кучум. Жазо муддати тугаётган маҳбуслар, тезроқ шу қафасдан қутулсам, ота-онам, бола-чақам олдига тезроқ борақолсам деб кечалари ухлаёлмай тўлғаниб чиқяптилар. Сен аҳмоқ...

— Уларнинг уйи, ота-онаси, бола-чақаси бор. Менинг кимим бор? На уйим, на ота-онам бор.

— Қамалишингдан олдин ишлаган совхоз отарига борасан. Дўстларинг билан дийдор кўришасан. Қўй боқасан. Тоза ҳавода сут, қатиқ, айрон ичиб тўйгунингча гўшт еб яйрайсан.

Кучум бошини сарак-сарак қилди.

— Энди у томонга йўл йўқ. Улар мени сафларига олмайдилар. Қўйларимизни яна дарёдан ўтқазиб чет элга опқочиб кетади, деб қувиб соладилар. Итга талатадилар...

— Ундай бўлса Жезқозғонда қол. Сендек ишчини шахтага дарров ишга оладилар. Катта маош берадилар. Бу ерда ким кўп, қамоқдан бўшаган бева хотин кўп. Биттасига ўйланиб олсанг, бола-чақали бўлиб кетасан.

— Йўқ, — деди Кучум. — Лагерда қоламан. Овқатим тайин. Ётар-турар жойим тайин. Бошимдан оёғимгача кийимим тайин. Ҳатто пайтавагача берадилар. Ювинишга иссиқ сув тайёр. Бунақа жойни эркинликда тополмайман. Эркинлик менга тўғри келмайди. Мен учун эркинлик қамоқ. Қамоқ эса эркинлик.

Унга нима дейишимни ҳам билмай қолдим. Бунақа одамлар эркинликка сиғмайдилар. Кучум қўл-оёғидаги кўзга кўринмас кишанни узиб ташлагиси келмасди.

—Ҳай, ўзинг биласан. Аммо-лекин жазо муддатини битиришинг билан ташқарига чиқариб юборадилар. Бу ерда олиб қолиш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди.

У тиканли сим орасида ғарибгина бўлиб очилиб турган лоладан кўзини ололмасди. Кучум чидаб туролмади. Тиканли симлар орасига белигача яланғоч кириб лолага қўл узатди. Шунда бирдан...

...Бирдан, деворнинг икки бошидаги икки соқчи олдинма-кетин биттадан ўқ узди.
Бири Кучумнинг бўйнига яна бири лолага узатилган қўлига тегди.
Ёмғирга тўймай нимранг бўлиб очилган лола Кучумнинг қонидан қип-қизил бўлиб қолди.
У эркинлик билан тутқинлик ўртасида умрини поёнига етказган эди.

* * *

Сталиннинг ўлиmidан кейин мамлакат раҳбарлигига ўтирганлар орденбозликка берилиб кетдилар. Хрушчёвнинг орденхўрлиги холва экан. Брежнев шимининг тиззасигача орден тақди. Ўттиз мартача «Олтин юлдуз» олди. ГДР, Чехословакия, Куба, Болгария, Польша, Венгрия, Мўғулистон каби мамлакатларнинг ҳам уч-тўрт мартадан Кахрамони бўлди. СССРнинг беш марта «Олтин юлдузи»ни тақди. Рассомлар унинг чап кўрагини ўнг кўрагига қараганда икки марта кенг қилиб, ҳамма ордену медаллар сиғадиган қилиб чизардилар. Брежнев юрганда бутхона қўнғироқлари жаранглаганга ўхшаш овоз чиқарди.

Мен қамоқдан қайтиб келганимда, совуқ уруш музлари бир қадар эриб, мамлакатлар ўртасида илгари ҳеч қачон бўлмаган борди-келдилар бошланган эди.

Сут ичиб оғзи куйган одам қатикни ҳам пуфлаб ичади, деган гап бор. Кўпчиликка аралашмай, уйда ўтириб, ҳикоя устига ҳикоя ёздим. Ўша пайтларда ҳикоячилик сусайиб, газеталар ҳикояга зор бўлиб турган экан. Ҳар куни бўлмаса ҳам кунора, ҳар уч кунда ҳали у газетада, ҳали бу газетада ҳикояларим босиларди. Радио ҳаммасини битта кўймай эшиттирарди. Ёзганларимга радио ҳам, газеталар ҳам дурустгина қалам ҳақи тўлашарди. Киностудия учун рус фильмларини ўзбекчага ағдарардим.

Оиладаги иқтисодий қийинчиликларни енгишимда менга беғараз ёрдам берган радио редактори Жонрид Абдуллахоновдан, киностудия редактори Маннон Фанидан беҳад миннатдорман. Шулар туфайли паторат топган рўзғоримни жуда тез тиклаб олдим.

Бир йил ўтар-ўтмас, кейинги ёзганларимни тўплаб нашриётга топширдим. «Ойдин кечалар» деб аталган ушбу китобимни жуда тез босиб чиқаришди.

— Бўлди энди, — деди бир куни Абдулла Қаҳҳор, — паранжини ташланг! Эркак кишининг уйда ўтиравериши жуда хунук нарса. «Муштум» билан гаплашиб қўйдим, ўша ерда ишлайсиз. Туринг ўрнингиздан, Саида тагин-гизни супуриб олсин. Эртадан иш бошланг. Улфатчиликларни йиғиштиринг. «Уёқ»дан келганлар бир-икки йил кузатувда бўлади, дейишади. Ҳушёр бўлинг. Одамларни кулдираман, деб валақлайверманг.

Секин-секин ишларим юриша бошлади. «Ҳукм» деган қисса ёздим. Уни москвалик машҳур ёзувчи Николай Асанов рус тилига таржима қилди. Шу қисса бир йилдан кейин украин тилида Киевда босилди.

Қишлоқларни кўп кезадиган бўлдим. Ёзёвон чўлларига «ишқим» тушиб қолди. Йилига икки-уч марта борадиган бўлдим.

Шу чўл одамлари тўғрисида бир роман ёзсам, деб ният қилдим. Бу ишни аввал ҳикоялар ёзишдан бошлашим керак. Ҳикояни муайян мавзуга разведка деса ҳам бўлади. Шундай қилиб, чўл мавзуси мени бутунлай ўзига тортиб кетди.

Минг тўққиз юз эллик еттинчи йилнинг эрта кўкламида Фарғонага боргандим. Қадрдоним, ёзувчи Адҳам Ҳамдам менга Марказий Фарғона чўлларини кўрсатмоқчи бўлди.

Уша кезларда водий ўртасида пўстакдек бўлиб, минг-минглаб гектар ерни эгаллаб ётган чўлни ўзлаштириш авж олиб кетган эди.

Бир вақтлар қамишлар орасида пайдо бўлган Эшон тўпи қишлоғи томон борардик. Сарижўга ариғидан отини суғориб чиқаётган бир кишига рўпара келдик. Унинг оти ҳам, кийган тўни ҳам, ўзи ҳам қоп-қора эди. Худди чўяндан қуйилганга ўхшарди. Фақат бошидаги дўпписининг каштасигина оқ эди, холос.

У қамчисини кўксига қўйиб, сал эгилганча салом бериб ўтиб кетди.

Мен Адҳамдан «Бу киши ким?», деб сўрадим.

— Уни чўл бўриси, дейишади. Бу тўқайларда кечалари ҳам милтиқсиз бир ўзи юраверади.

Жуда довюрак одам. Уч марта бўри билан олишиб, бўғиб ўлдирган. «Қора қишлоқ»нинг этагидаги тўқайдан ер очган. Икки йилдан бери шоли экарди. Бу йил пахта экмоччи...

Адҳам билан тўрт кун чўл кездим. Қаерга бормай, нима қилмай, чўл бўриси кўзимдан кетмайди. Шу одамни бирорта ҳикояга қаҳрамон қилиб олсаммикан, деган ният туғилиб қолди. Номи жуда хунук-ку, дейман ўзимга ўзим. Одамни бўри деб ёзиш қанақа бўларкин? Бирдан миямга лоп этиб, уни бўри эмас, бургут деб қўя қолсам бўлмасмикин, деган фикр келиб қолди.

Ана шундай кейин уни бургут қиёфасида тасаввур қила бошладим.

Ўзидан ўзи воқеалар, деталлар туғилаверди.

Тошкентга келиб, ҳикояни ёздим. «Ўзбекистон маданияти»га бердим.

Газетада чиққанда кўрсам, ҳикояга менинг номимни ёзишни унутишибди.

Редакциядагилар, келинг, тузатиш бериб ўтирмайлик, давомини ёзиб бера қолсангиз, боши ўтган сонда босилган, деб чиқазамиз, дейишди. Тўлиб турган эканман, ўша кун кечасиёқ давомини ёздим. Эртасига яна битта, индинига яна битта ҳикоя ёздим.

Ҳикоялар кетма-кет босилаверди. Ким билади, газета хато қилмаганда, ўша битта ҳикоядан кейин бошқалари ёзилмай қолиб кетармиди?

Чўл мавзуи мени жуда қизиқтириб қолди. «Саодат» журналининг илтимоси билан «Лочин» деган ҳикоя ёздим.

Адҳам Ҳамдам Фарғонада мени бир кекса олим билан таништирган эди. У киши Фарғона пединститутда биологиядан дарс бераркан, ўрик ҳақида кандидатлик диссертациясини ёқлаган экан. Энди калламда ўрик, деган гап айланаверди. Ўша одам тўғрисида нимадир ёзгим келаверди. Ҳикоянинг номи албатта «Ўрик домла» бўлиши керак.

Ўрикнинг турли навлари, қандай пайванд қилиш, найча пайванд, куртак пайвандлар тўғрисида сўраб-суриштириб, анча нарсаларни билиб олдим. Ниятим — бир фидойи боғбон образини яратиш эди. Шу боғбоннинг фаолияти бевосита Ёзёвон чўлларига алоқадор бўлиши керак.

Ҳикоя, менимча, ёмон чиқмади. Ҳам кулгили, ҳам одамни ўйлатади.

Уни кўтариб «Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетаси редакциясига олиб бордим. Ўқиб, тезда чиқаришга ваъда бериб, олиб қолишди. Лекин орадан қанча вақт ўтса ҳам чиқавермади. Нега бундай бўлаётганини билиш учун редакцияга бордим. Ҳикояни қайта-риб беришди. Босиша олмасмиш. Партия матбуотига бунақа кулгили нарсалар тўғри келмасмиш. Улар билан сан-манга бориб ўтирмай, ҳикояни қайтариб олиб кетдим. Ўша кун кечасиёқ уни «Ўзбекистон маданияти» газетаси редакциясига олиб бердим. Ўқиб, роса кулишди. Редактор ҳикоянинг биринчи саҳифаси тепасига навбатдаги сонда босилсин, деб ёзиб имзо чекди. Мен шунда «Совет Ўзбекистони»дагилар ҳикояни тушунмай, қайтиб берганини айтиб қолдим. Редакторнинг ранги ўзгарди. Нега, деб сўради. Билмадим, деб жавоб қилдим.

— Бўлмасам, мундай қилайлик. Мен улардан нимага босишмаганликларини сўрай.

— Сўраб нима қиласан? — дедим ажабланиб.

Редактор билан бирга катта бўлган ўртоқ эдик. Бир-биримиз билан сенлашиб гаплашардик.

— Сўраган яхши-да, ҳарқалай, отахон газета. Тажрибаси ҳам катта.

Балки бирон сиёсий томонини кўзда тутиб босишмаётгандир?..

Кўрқиб кетдим. Сиёсий, сиёсий хато, деган сўзлардан юрак олдириб қўйган одамман.

— Ундай бўлса, қайтариб берақол, — дедим-у, кулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмай, ҳикояни қайтариб олиб кетдим.

Орадан икки-уч ой ўтиб, бахтсиз муҳаббат тўғрисида бир ҳикоя ёздим.

Биттагина ҳикояни обораманми, деб ёнига «Ўрик домла»ни қўшиб «Шарқ юлдузи»га олиб бордим. Асқад Мухтор редактор эди. У иккала ҳикояни ҳам ўқиб, маъқул топди. Албатта, босамиз, деди.

Мен унга «Ўрик домла» иккита газетадан қайтганини қўрқа-писа айтдим. Агар Асқад ҳам ланжлик қилса, ҳикояни йиртиб ташламоқчи эдим.

Йўқ, Асқадга ёқди.

— Уларга ёқмагани бизга фойда бўлди, — деди у жиддий.

Орадан бир ярим ой ўтиб, журналда «Икки ҳикоя» умумий сарлавҳаси остида «Пойқадам» ва «Урик домла» босилиб чикди. Ҳикоя кўпчиликка маъқул бўлди.

«Совет Ўзбекистони»нинг адабиёт бўлими мудирлари Рамз Бобожон телефон қилиб колди.

— Ҳў, мен ўқиган ҳикоянг бор эди-ку, опкел босамиз.

— Нега бирдан ўзгариб қолдинглар? — дедим ажабланиб.

— Кечирасан, оғайни, ашипка бўпти. Редакция катталаридан бирининг лақаби «ўрик» деб эшитгандим. Ке-йин билсам, лақаби ўрик эмас, «луччак» экан. Опкел ҳикояни.

Мен ҳикоя журналда босилганини айтдим.

— Э, аттанг, яхши ҳикоя эди-я...

Ҳикоя тез орада турли тилларга таржима қилинди. Аммо тожик тилидагиси босилмай қолиб кетди. Душанбедаги энг катта тожик ёзувчиларидан бирининг лақаби «Зардоли» («Ўрик») экан.

Шундай қилиб, «Чўл бургути»нинг сўнги ҳикояси шу тариқа дунё юзини кўрган эди.

Ёзёвон чўллари тўғрисида ҳикояларни кўп ёздим. Олтмиш биринчи йилнинг эрта баҳорида Миртемир домла билан Фарғонага бордик. Дўстим Адҳам Ҳамдам, баҳорда чўл жуда чиройли бўлади, деб бизни яна Марказий Фарғонага олиб борди. Айтганича бор экан. Ҳаммаёқ кўм-кўк. Толларнинг чўғдек қизил новдаларида хандон пистанинг мағзидек оч яшил куртаклар «ана ёриламани, мана ёриламани» деб турибди. Тўрғайлар бошингиз тепа-сида муаллақ туриб чулдирашади. Яланғочланиб қолган сап-сарик тўқайларда ўрдаклар ғақиллайди. Бақа қурилламай туриб келган лайлақлар хувиллаб қолган шолিপоялар тепасида айланиб, емак излашади.

Ёзувчи ва журналист Йўлдош Шамшаров билан «Янги ҳаёт» колхозида учрашиб қолдик. У туғилган қишлоғи Олмосга олиб бораман, деб туриб олди. Олмосни парилар юрти, деб эшитардик. Бу ерликлар бошқа томонга қиз бсришмасди. Ёзувчилик экан, париларни кўргимиз келиб қолди. Олмос бутунлай тескари томонда, Чустнинг тоғли қишлоғи.

Адҳам билан шу ерда хайрлашиб, йўлга тушдик. Боришимиз билан Миртемир домланинг инжиқлиги тутиб қолди. Қарасам, иситмаси баланд. Доктор чақирайлик, десам кўнмайди. Кетаман, Тошкентга кетаман, деб икки оёғини битта этикка тиқиб туриб олди. Бир пиёла чой ичиб-ичмай, орқага қайтдик. Попдан ўтиб, Сирдарё кўпригига яқинлашганимизда, бўрон бошланди. Кўқоннинг машҳур тўнка кўчираш шамоли авжга чикди. Машинанинг орқа эшиги қулфланмас экан. Ҳадеганда очилиб кетаверди. Бир қўлим билан тортиб ушлаб кетяпман. Кўприқдан ўтишимиз билан кум бўрони бошланди. Чала ёпилган эшиқдан шитир-шитир қилиб ичкарига кум киради. Ташқарида бўрон кумларни шопириб гувиллайди. Қоронғи тушган, учаётган кумлар қуюнидан йўл кўринмайди. Мақсадимиз — тезроқ Кўқонга етиб олиш-у, домлани «Андижон — Тошкент» поездига ўтқазиб юбориш. Машина эмакляётгандек имиллайди. Бу имиллашда поездга илинмай қолиб кетишимиз мумкин. Моторнинг шовқинига бўроннинг гувиллаши кўшилиб бўридек увиллайди.

Домла иситма аралаш инқиллайди. Данғара гузаридан тахминан беш километрча ўтганимиздан кейин кум ҳамласидан қутулдик.

Кўқон станциясига минг азоб билан етиб келдик. Хайрият, Андижон поезди хали кетмаган экан. Йўлдош ака билан Миртемир домлани поездга ўтқазиб, ўзим Кўқонда қолдим.

Кўқон театрида менинг «Ҳасан билан Ҳусан» деган комедиям кўйилаётган эди. Премьерага чақиринганда келолмаган эдим. Шуни кўриб кетмоқчи бўлдим. Меҳмонхонадан театрга телефон қилган эдим, эртага уни Ганжиравон қишлоғининг маданият саройида кўрсатишларини айтишди. Ганжиравон. Шу сўзни эшитганимда болалигим эсимга тушади. Ён кўшнимиз кўқонлик эди. Хотини — ёшгина келинчак, бостирма йўлакка шолча тўшаб, тиззасида кашта тиқиб ўтирарди. У жуда шикаста овоз-да, ғалати бир кўшиқ хиргойи қиларди.

Кўшни хотинларнинг гапига қараганда, у қишлоғида бир йигитни яхши кўриб қолган экан. Отаси бошқа бир кишига эрга берган, эри уни Тошкентга кўчириб олиб келган экан.

Мен унинг қўшиқларига қулоқ солиб, ҳайрон бўлиб ўтирдим.

Мен сени кўрдим бугун Ганжиравон кўчасида...

Театр эртага Ганжиравонда томоша кўрсатишини билганимдан кейин келинчак ошиқ бўлган йигитнинг юртини кўргим келди. Бироқ меҳмонхонада ётиб ётолмадим, туриб туролмадим. Ёзёвон тўғрисида ҳамма нарсани ёзиб бўлдим, деб ўйлаганим бекор экан. Эрталабгача у ёнбошимдан бу-ёнбошимга ағдарилиб, бугун чўлларда кўрган кишиларни, манзараларни ўйлаб кетдим.

Бояги қум бўрони қаттиқ таъсир қилган экан, сира кўз олдимдан кетмади. Шу бўрон тўғрисида бир нима ёзсам бўлмасмикин, деб ўйладим. Шошма, дедим ўзимга-ўзим, инсон ва стихия деган мавзунини олсам қандай бўларкин? Ахир, Ёзёвон чўлларида дўл-селлар кўп бўлади. Бўрон турганда кўчма кумлар ҳар куни неча марталаб жойдан-жойга кўчиб юради. Чўлнинг ҳали у ерида, ҳали бу ерида қум тепалар пайдо бўлади. Ҳозиргина дўмпайиб турган қумтепа бирпасда қайгадир ғойиб бўлади.

Бўлғуси ҳикоянинг мавзуини топилгандек бўлди. «Одам ва бўрон». Қаҳрамоннинг номини Қўзивой қўяман, деб мўлжалладим.

Чўл ўртасида қурилган янги уйлардан бири яқинда армиядан қайтиб келган Омонтой деган йигитга берилади. У ҳомиладор хотини, яқинда йўлга кирган ўғли билан шу уйга келади. У хотини билан боласини шу ерда қолдириб, юқларини олиб келгани Чўлнинг Симсор қишлоғига кетади.

Колхоз раиси Қўзивой қоқ ярим кечада бўроннинг гувиллашидан уйғониб кетади. Симсорга кетган Омонтой келдимикин? Хотини кимсасиз чўлда ёш боласи билан не аҳволга тушаётганикин, деб хавотир олади.

У шошиб кийинади. Отни эгарлайди. Хотини Кокила уни ёлғиз юборгиси келмай, отга мингашиб олади...

Ҳикоянинг бўёғида эр-хотин икковининг қум бўронида бўриларга йўликиб, минг хил азоблар билан чўлдаги янги уйга келиши тасвирланади.

Эрталабгача ўйлаб, ҳикояни калламда пиширдим. Нонуштадан кейин ёзишга ўтирдим. Ўйлашдан ёзиш қийин. Ёзаман, ўчираман. Кечгача овора бўлиб, охири ҳикояга нуқта қўйдим. Қолган қинғир-қийшиқ жойларини Тошкентда тақрир қиламан, деб ҳикояни чамадонга ташладим.

Театр Ганжиравонга кетиб бўпти. Э, аттанг. Неча йиллардан бери орзу қилиб, хаёлимда эртакам айланган бу гўшани кўролмайдиган бўлдим. Бир томондан бундан севиндим ҳам. Чунки хаёлимда ўзим яратган Ганжиравоним бор эди. Унда адирларга чинакам яшил бахмал ёпилган, сойлардаги тошлари садафдан, қизлари париларга ўхшайди, йигитлари тулпор миниб, учиб юради.

Агар борсам-у, ҳозиргина тасвирлаб берган манзараларни тополмасам, тасаввурим яратган оламдан айрилиб қоламан, деб кўрқдим.

Кечки поездга ўтириб, Тошкентга қайтдим. «Одам ва бўрон»дан кейин ҳикоя сандиғим очилиб кетди. Қўзивой, Омонтой, Кокилалар тўғрисида анча ҳикоя ёздим. Бирининг номи «Бўстон», бирининг номи «Ер ўйғонди» бўлди. «Тўйбоши» ҳам шулар жумласидан.

«Уфқ»ни ёзишдан олдин «Чўл ҳикоялари»ни яна бир марта ҳафсала билан, синчиклаб ўқиб чиқдим. Адабий асар талабларига жавоб бера оладиган дуруст асар бўпти.

Бирданига хаёлимга, «Ахир бу ҳикояларда инсон дарди, изтироблари йўқ-ку?», деган ўй келди.

Биз ҳаммамиз, жами ижодкорлар офтобда куйиб, кечалари чивинга таланиб, қум бўронларида юз-кўзини дока билан ўраб ишлаётган юпун одамларни юрак амри билан ватанпарварлик бурчини адо этгани келган, чинакам фидойи, онгли, илфур совет граждандари,

азамат чўлқуварлар, деб таърифладик.

Аслида шундаймикин? Дўппини олиб қўйиб, бир ўйлаб кўрсам, уларни бу худо қарғаган чўлларга эҳтиёж, муҳтожлик бошлаб келганлиги маълум бўлмайdimи? Ким бекордан-бекорга иссиқ ўрнини совутади? Ҳа, улар ўзим емасам ҳам, болаларим нон есин, усти бут бўлсин, велосипед минган болаларга қараб ўксимасин, у ҳам «морожений» есин, магнитофони бўлсин, телевизор кўрсин... деган илинжда бунда ишламоқда-ку!

Бу тўғрида бирон дақиқа бўлсин ўйлаб кўрмадик. Қайтага уларни бахтиёр, тўкин совет оиласи, деб таърифладик. Ҳатто чўл шамолларидан қорайиб сополга ўхшаб кетган юзларини гўзаллик тимсоли, деб тасвирладик. Кетмондан қадоқ бўлиб кетган қўлларини «олтин қўллар» дедик.

Ичингда шунча гап бор экан, нега миқ этмай юрибсан, деб ҳеч ким сўрамади.

Бизга Гоголлар керак, Шchedринлар керак, дейишди. Ўша Гогол бўладиган, Шchedрин бўладиганларни бешигидаёқ гумдон қилишарди.

Ижоднинг онаси — изтироб. Ижод — изтироб фарзанди. Биз буни жуда яхши билардик. Билиб туриб куймай, ёнмай ёзардик. Чунки пролетар адабиётига шеър эмас, шиор керак эди. Социалистик реализм методи қўл-оёғимизни, ҳатто тилимизни ҳам боғлаб қўйганди. Бизда очлар йўқ, очлар чет элда, деса ишонганмиз. Бизда камбағал йўқ, камбағал инқилобнинг нари ёғида қолиб кетган, деса чиппа-чин ишонганмиз. Ўғрилиқка, талончиликка муҳтожлик сабаб эканини очик айтишга тилимиз боғлиқ эди.

Етмиш йил мобайнида қайси валломат ёзувчи халқ дардини, изтиробини ёзипти? Ўққа учганлар, ертўлалардаги яккахоналарда офтоб кўрмай оламдан ўтганлар, Сибир қаҳратонларида умрини поёнига етказганлар тўғрисида ёзган ҳақгўй ижодкорлар эканларини жуда яхши билардик.

Ҳурматли ўқувчиларимиз бизни кечирингиз. Биз ана шунақа забун ижодкорлар эдик.

Энди мен бўлғуси «Уфқ»ни бошқача ёзишим керак. Одамларнинг ичидаги дардини, юрагини ўртаётган армонларини рўй-рост кўрсатишим керак.

Ёзаётганимда темир кишанлар суяк-суяқларигача эзиб ташлаган қўлларим қалтирамасмикин? Ёзаётганимда беш йил кийимимга эзиб қўйилган рақам кўзларимга кўриниб турмасмикин? «Сут ичиб оғзи куйган қатикни ҳам пуфлаб ичади» қабилдан бўлмасмикин?, деб кўп ўйладим.

Биринчи саҳифанинг бошига, Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм, деб ёздим-у, негадир атрофга бир аланглаб олдим...

Романда нималар ёзилганини, азиз ўқувчи, ўзингиз яхши биласиз. Дунёга фақат азоб чекиш учун келган Икромжоннинг ҳаёти сизни жиндак ўйлантириб қўйдими-йўқми, шуни билмоқчиман. Оғир меҳнатдан ўзининг бутун аёллик хислатларини йўқриб қўйган, эркакка айланиб кетган, Иноят оқсоқол «от киз» деб атаган Асрора, ёлғиз фарзандининг доғида куйиб, ёниб, ўртаниб, фарёд уриб жон берган Жаннат хола, халқ ризқидан юлиб йиққан бойликлари алангасида ўзи ёниб, жизғанак бўлиб ўлган Иноят оқсоқол, севгилисини тортиб олган сурбет акасида безган, туғилган ўйдан мосуво бўлган, ота қарғиши бир умр қулоғида қолган Низомжон, балоғат ёшига етиб, бутун вужудидан мухаббат ҳиди анқиб турган ва лекин севгиси саробга йўлиққан Дилдор, йигитлик умрининг сўнгги дамлари тўқайларда бир ваҳшийдек яқунланган, бу ҳам етмагандек, шон-шарафсиз кўмилган, гўри ловуллаб ёнган Турсунбой...

Кимсасиз сокин кечада ана шуларни ёзаётганимда, гўё елкадан орган вакили қараб турганга ўхшарди. Гўё у:

— Икромжон коммунист, ўғлининг хоин олиши мумкин эмас. Коммунистни ҳақорат қилма. Она деганда Ватан тушунилади. Жаннат холада ватанпарварлик туйғуси йўқ. Хоин боласидан юз ўгирсин. Шу жойларини қайтадан ёзасан. Асрорани Ленин комсомоли тарбия қилган. У Ленин партияси ғояларига содиқ комсомол. Сен уни ҳам ҳақорат қилгансан. Нега китобингда улўф рус оғамизнинг вакиллари кўринмайди? Фронтда жанг қилиб келган Аъзамжонни нега

бетайин одам килиб тасвирляяпсан? Уни ҳаммага намуна қилиб кўрсат. Низомжон «Пўлат қандай тобланди» китобидаги қаҳрамонлардек бўлиши керак. Ҳушёр бўл, келган жойинга яна обориб қўймайлик... — деяётгандек бўларди.

Шундай пайтларда бир вақтларда кишан сиққан билакларимнинг суяклари зирқираб оғриб кетади.

Кўпинча роман ва қиссаларнинг воқеалари боғларда, шарқираб оқаётган сой бўйларида, гулзорларда ўтади. Роман қаҳрамонлари гуллар ҳидидан маст бўладилар, булбуллар хонишидан хаёлларга толадилар.

Мен тасвирляётган жой тақир чўл. Бунда эчкиэмарлар вишиллайди, чиябўрилар увиллайди. Инсон кўзини яшнатадиган бирон нарса йўқ.

Бунда фақат осмону сап-сариқ ер.

Гулсиз, булбулсиз романимда гўзалликни одамлар юрагидан топишим керак эди. Кучим борица шундай қилмоқчи бўлдим. Қандоқки детал топсам, Икромжоннинг руҳий изтиробларини кучайтиришга сарфладим. Романда бир детал бор. Бир одам Икромжоннинг деворига оҳак билан «Хоиннинг уйи» деб ёзиб кетади. Икромжон аввал кўрса ҳам сезмайди. Ҳўл оҳак аста-секин қуригандан кейин ёзув оппоқ бўлиб кўриниб қолади. Икромжон ўзини тутати. Аммо ичида унсиз йиғлайди. Военком тумонат олдида орден топшираётганда кимдир уни, хоиннинг отаси, деб овоз беради. Икромжон бир қалқиб кетади. Кейин машаққат билан ўзини ўнглаб олади. У қамишлар орасида ваҳшийга айланган ўғли билан учрашган пайтидаги ҳолатини ёзаётганимда ўзим ҳам титраб кетгандим. Ҳар бир жумлани ёзганимда ўрнимдан туриб кетардим.

Турсунбойнинг гўри ёнаётган тўқай тасвирини роман битганда бошқатдан ёзганман. Ростини айтсам, аввал қамишзорларнинг ёнишини сира кўрмагандим. Шу бўлимни тахминан ёзгандим. Журнал романни боса бошлаганда Мирзачўлга бориб тўқайга ўт қўйганман. Қайтиб келиб ўша бобни қайтадан ёзиб чиққандим.

Ўқувчилар «Нега романинг биринчи китобини кейин ёздингиз», деб сўрашади.

Катта Фарғона канали қурилиши худди плакатга ўхшаш тантанали бир ҳодиса эди. Унда инсон изтиробларини, алам-андуҳларини топиб бўлмасди. Гўё қирқ беш кун давомида Фарғона водийсида Ленин айтган комму-низм қурилган эди. Ҳамма нарса бор. Ҳеч ким ҳеч кимга ишла, деб айтмайди. Ҳар ким ўз хоҳиши билан ишлайди. Ишлаганда ҳам қотириб, қойил қилиб ишлайди. Ҳатто кечалари ҳам машъала ёқиб ишлашади. Бу ерда пул ҳеч кимга керак бўлмайди. Ҳамма нарса текин. Одамларга зўрлаб овқат едиришаётганга ўхшаб кетарди. Водийликлар араваларда қўй, қопда гуруч, сабзи-пиёз, сават-сават нон олиб келиб, трасса бўйларига ўчоқ қуриб, дастурхон ёзардилар. Чоллар ўғиллари, невараларини эргаштириб келиб, одамларга аралашиб кетмон чопаверадилар. Чанг-тўзонлар орасида раққосалар ўйинга тушардилар. Кечалари минг-минглаб машъалалар ёруғида Ҳалимахонлар, Жўрахону Маъмуржонлар патнис ашула қилардилар. Бир томонда аския, бир томонда қўшиқ.

Шу воқеалардан роман чиқазиб бўладими? Ҳадеб ер қазиди, ҳадеб план бажарди, деб ёзган билан роман бўлмайди-ку? Бунда инсон тақдири, изтироблари бўлиши керак. Ҳатто фожиалар содир бўлиши керак.

Ана шунинг учун ҳам трилогиянинг икки китобини ёзиб, озроқ тажриба орттиргандан кейин бунисини ёзмоқчи бўлдим.

Роман воқеасидан қандайдир кўринмас чизик ўтиши керак эди. Шунини кўп ўйладим. Норин дарёси — жуда асов дарё. Далаларга сув бермай пастликларда оқади. Бир жини кўзиганда тошиб далаларни пайҳон қилади.

Ана шу дарё инсон ҳукмига бўйсунуши керак. Роман учун бу етарли эмас. Ўйлаб-ўйлаб, худди шу дарёдай ўжар бир қаҳрамон яратишим керак, деган фикрга келдим. Бу — Азизхон.

Унда енгиб бўлмас бир ёввойи куч бор. У ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини оладиган бежилов дулдул.

Мен уни Норин билан ёнма-ён тасвирламоқчи бўлдим. Норин инсон иродасига бўйсунуши керак. Азизхон фойдали меҳнат оқимига тушиши керак.

Фожиасиз роман бўладими? Албатта, уни сунъий равишда яратиб бўлмайди. Каналда бирорта ҳам одам ўлмаган, биронта ҳам одам қамалмаган, биронта ҳам маст тўполон қилмаган.

Ҳужжатлар билан танишганимда, канал қурилиш иштирокчилари билан гаплашганимда, Тошкент театрларининг биридан келган артисткани эри рашк қилиб сўйиб қўйгани маълум бўлди.

Мен уни артистка деб тасвирламадим. Азизхоннинг севгилиси, қишлоқдаги тўйдан олиб қочиб келган Лутфинисо деган келинчак, деб тасвирладим. Азизхон билан икковлари ўртасидаги ишқ можароларини бутун роман оқимига ёйиб чиқдим. Лутфинисодан ажралиб қолган куёвнинг каналга келиши, уни ҳалок қилиши манзараларини жиндак детективнамо сюжет билан қориштирдим.

Кўп чиройли воқеалар топгандим. Ёзгани қўрқдим. У пайтларда тазйиқнинг қони совумаган, нафас олиб турган пайтлари эди. Яна қамаб қўяди, деб қўрқдим.

Нихоят, ўн беш йиллик меҳнатим поёнига етди. Китоб ҳам ўқувчи қўлига тегди. Яхши-ёмон гаплар эшитдим.

Бироқ роман қаҳрамонлари ҳалигача тушларимга киради. Телбага ўхшаб кечалари улар билан гаплашиб чиқаман. Ўн беш йил тўлғоқда туққан фарзандларимни унутишим осонми?

Биласизми, романга сўнгги нуқтани қўйганимда кўнглим бирдан бўм-бўш бўлиб қолди. Ҳозир ўйлаб қарасам, ўша пайтдаги ҳолатим ёлғиз қизини узатган бева отанинг уй остонасида мунғайиб, қараб қолишига ўхшаркан...

Мустақил Ўзбекистонимизнинг Конституциясига имзо чекилган кун шундоқкина кўз олдимда турибди. Ўша куни Олий Кенгаш депутатларига, узоқ-яқиндан келган меҳмонларга ёзилган дастурхондан мен ҳам бир чимдим насиба олганман.

Одамлар кўзидаги ҳар қандай сохталикдан, ҳар қандай лоқайдликдан холи бўлган чинакам қувончни, ажиб бир ҳайратни кузатганман. Ўша кундан эътиборан чинакам ҳуқуқий давлатда яшай бошлаганимга иқрор бўлганман.

Баъзилар мустақиллик ўқ отилмасдан, бомба портламасдан қўлга кирди, деб ўйлашади. Мустақиллик дошқозонда дамланган тўй оши, ким қанча хоҳласа, шунча сузиб олаверади, деб билишади. Йўқ, биродарлар, бу қозонга Сибир ўрмонларида, Тайга ботқоқларида офтоб кўрмай оламдан ўтган, уран конларида захарланиб, она юртини озод кўриш ниятига етолмай оламдан ўтган, қамоқхона камераларида отиб ташланган жигаргўшаларимизнинг кўз ёшлари томган. Бу дамланган палов юрт хасратида армон билан ўлиб кетганларнинг ўзларига бу-юрмаган насибаларидир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг олдида ҳилпираб турган байроқлар орасида мустақил Ўзбекистонимизнинг ҳам байроғи офтобда товланиб, шамолда ҳилпираб турибди.

1999 йили афсонавор Америкага бориш тақдиримга битилган экан. Нью-Йоркка борган кунимок шу муқаддас, шу арзанда байроғимизни тавоф қилмоқчи бўлдим. Афсуслар бўлсинки, якшанба куни байроқлар тушириб қўйилар экан. Душанба куни азонлаб яна Манхеттенга бордим. Байроқ кўтариш маросимида Нью-Йоркда истиқомат қиладиган ўзбеклар тўпланиб туришган экан. Ўша куни жаҳоннинг энг машҳур шаҳарларидан бирида Ўзбеклар байроғини кўтариш маросимида қатнашиш бахти менга насиб қилди.

Президентимиз Ислом Каримов кечани кеча, кундузни кундуз демай, юрт ташвиши билан яшаяпти. Мустақиллигимизга баҳоли қудрат ҳисса қўшаётганларни ардоқлаб, хизматига яраша тақдирляяпти. Мен ҳам мана шундай олий ҳимматдан баҳраманд бўлган бахтли ижодкорлардан бириман.

Президентимиз камтарин хизматларимни қадрлаб, қанча самимий, дил-дилдан чиққан сўзлар билан «Буюк хизматлари учун» орденини топширди. Бу унутилмас дақиқалар ҳаяжони мсни ҳеч қачон тарк этмайди.

Кўксимга энг юксак даражали нишон — «Ўзбекистон Қаҳрамони» олтин юлдузини тақаётганда ўзимни босолмадим. Бир киприк қоққунча ўтган онда бутун умрим кўз олдимдан саф тортиб ўтди. Бошимдан ўтган энг оғир, энг даҳшатли, энг ҳақоратли онлар кўзим олдида туриб қолди. Ўзимни тутолмадим. Ислом Абдуғаниевич бу ҳолатимни сезиб, билагимдан тутдию, ўзи ўтирадиган креслога ўтқазиб қўйди. Ҳаяжонимни тарқатиш учун ҳазил аралаш: «Кани, президентлик креслосида бир нафас ўтиринг, қанақа бўларкин», деб кулиб қўйди.

Бу умримнинг энг бахтли дақиқалари эди.

Бу ҳурмат, бу эҳтиромлар мени янада ғайрат билан, янада илҳом билан ижод қилишга, туғишган юртим фуқароларига манзур бўладиган асарлар ёзишимга даъват қиларди.

Азиз Ўзбекистоним, жондан азиз юртимнинг меҳнаткаш фуқаролари, энди қолган умрим сизники! Бутун умримни вужуд-вудужим билан сизга бағишладим.

Буюк шоира онамиз Нодирабегимнинг:

*Маҳсад на эди жаҳона келдинг,
Кайфиятинги баён этиб кет,*

деган талабига энди жавоб бермоқчиман.

Шундоқ азиз, шундоқ ўз эрки ўз қўлида бўлган Ватанда яшамоқ, ижод қилмоқ бахти буюк неъматдир, онажон!

ХОТИРАЛАР

БИЛЛУР СИЁҲДОН

Ғафур ака Амирий ғазалининг «Қошинга тегузмагил қаламни...» деган бандини ўқиганда беихтиёр Қўқоннинг эчкини учирадиган чанг-тўзонларини, ҳар қандай туйнукдан ўтадиган шамолларини кўргандек бўлади.

Мактабдан қайтаётган ўқувчи болаларнинг сиёҳга бе-ланган қўлларию, сиёҳ тўкилган кийим-бошлари кўз олдига келади.

Унинг ўзи шеърми, ҳикоями ёзаётганда ручкани сиёҳга ботириб, чанг-тўзон илашган ручка учини босма қоғозда тозалаб, бошқатдан сиёҳга ботиради. Яна тўзон илашиб чиқади. Жаҳл билан ручкани улоқтиради. Қора қаламда ёза бошлайди.

Маълум бўлишича, бу асабни бузадиган холатни Амирий бошидан кечирган, ёхуд шунақа холатни синчковлик билан кузатган.

Шоир нега «Қошинга тегузмагил қаламни...» деяпти?

У пайтларда шарқда металл қалам-ручкада ёзмаганлар. Пат қаламда ҳам ёзмаганлар. Қаттиқ ёғочдан ясалган ҳар хил ўлчамдаги хома-ёғоч қаламда қора сиёҳ билан ёзганлар.

Аёллар қаламга илашиб чиққан чанг-тўзонларни артиб ўтирмай қошларига суртиб қўяқолганлар.

Бунда ҳам қалам учи тозаланади, ҳам қош қораяди.

Ғафур Ғуломнинг ижоди авжи гуркураган, ўзи кучга тўлиб, фикри ниҳоятда тиниқлашган, бир йўла беш-олти асарга қўл уриб завқ-шавқ билан ишлаётган пайт. Ёзув столи, хонтахта, токчалар турли луғатларга тўлиб кетган.

«Фарҳод ва Ширин»нинг насрий матнини жони-жаҳони билан берилиб ёзаяпти. У шу қадар берилиб ишлардики, гўё ёнида Навоий бобонинг ўзлари унга раҳнамолик қилиб тургандек эдилар. Хонтахтада Эрон ёзувчиси Козимийнинг «Қўрқинчли Техрон» романи. Таржима оёқлаб қолган. Бир зарб билан тугатса бўлади. Яна битта хонтахтада Шекспирнинг «Отелло»си. Театрдан ҳар куни «бўлдими» деб одам келади.

Гиламу шолчалар, полослар устида «Отелло»инг турли тилларга қилинган таржималари. Театрлар саҳналаштирган нусхалар. Инглиз, турк тилларидаги таржималар. Бунда энг мўътабар таржима Озарбойжоннинг машҳур шоири, драматурги Ҳусайн Жовиднинг маҳорат билан қилган таржимаси.

Боқуда махсус арман театри бор. Отелло ролини жаҳондаги энг яхши ижрочиларидан бири деб тан олинган Папазян Ереван театридан бўш пайтларида шу театрда гоҳ озарбойжон, гоҳ арман тилида рол ижро этарди.

Шахсга сиғиниш авж олиб, қама-қама бошлаганда Озарбойжон адабиётига, санъатига ҳам қирон келди. Жовид қатағонга учради. Халқ душмани сифатида Сибирда отилди.

Афишалардан Жовиднинг номи ўқиб бўлмайдиган қилиб ўчириб ташланди. Инглиз Шекспир «Отелло»ни озарбойжон тилида ёзгандек бўлиб қолди.

Сиёҳдонга тушган чанг-тўзондан асаби бузилган Ғафур аканинг иши юришмасди. Бир кунда қилиши керак бўлган ишнинг ярмини ҳам бажаролмасди. Ибн Сино: «Ҳавода чанг-ғубор бўлмаса, одам боласи минг йил яшаши мумкин», деган экан. Агар сиёҳдонга чанг-тўзон тушмаса, Ғафур Ғулом бир кунда ўнлаб саҳифаларни ёзиб ташлаши мумкин эди. Аллоҳ: «Йиғлайман деган кўзга ёш бераман, ейман деган оғизга ош бераман», деган экан. Ғафур Ғуломнинг ноласи Худога етиб, украиналик бир шоир Ғафур Ғуломга ичига чанг кирмайдиган, тўнка-риб қўйса ҳам сиёҳи тўкилмайдиган, ручка ботирадиган жойи ёнбошидан қўйилган бир сиёҳдон совға қилди. Ғафур Ғулом сиёҳдон совға қилган меҳмонга тўн, дўппи кийдирди. Олдига тўкин дастурхон ёзди...

Ишлар юришиб кетди. Бир ҳудуди Қашқару Қалмоқ чўлларида туташган мамлакатнинг

подшоси Амир Умархон етишолмаган бахтга Ғафур Ғулом етишган эди.

Бир кун нонуштадан кейин Муҳаррам опа: «Битта ўрис сизни сўраб кепти, отим Александр Николаев, рассом Уста Мўмин десангиз, Ғафур биледи деяпти, нима қилай, кирсинми?» деб сўради.

Ғафур ака югуриб эшик томон кетди.

Уста Мўмин Шарқ миниатюра санъатини мукамал эгаллаган, қилқалам рассом эди. Насриддин Афанди латифаларига сувратлар ишлаган, у яратган Насриддин Афанди қиёфаси Ғафур акага бениҳоя маъқул бўлган эди.

У «Кўрқинчли Техрон»га расмлар ишлаб келган экан. Ғафур ака расмларни кўриб, лол бўлиб қолди. Ўзбекистонда нашр қилинган китоблар орасида бу даражада санъаткорона ишланган безакларни аввал кўрмаган эди. Булар ҳар қандай одамни ҳам ҳайратга соларди.

Михаил Шолохов «Тинч Дон» ҳамда «Очилган кўриқ» асарларига ишланган расмларни ёқтирмасди. Фақат Орест Верейскийнинг расмларини китобга киритарди. Верейскийнинг чизган расмлари Шолохов асарларининг жонли саҳифалари эди. Булар романларининг тилга кирган, жонланган саҳифалари, деярди.

Уста Мўминнинг «Кўрқинчли Техрон»га чизган сувратлари, безаклари романга жон ато қилган эди.

Ғафур акага Папазян ижросида «Отелло»ни кўриб келишни маслаҳат беришди. Аброрни ҳам олиб кет, кўрсин, дейишди. Ғафур ака Аброр Ҳидоятонинг боришига кўнмади. Аброр Папазян ижросини кўрса, баъзи бир жойларига беихтиёр тақлид қилиб қўйиши мумкин. Аброр ҳозир тўлиб-тошиб бор вужуди билан Отелло қиёфасига кирган. У ўз Отеллосини мустақил яратиши керак, деди.

Ғафур ака Бокудаги арман театрида Папазяннинг озарбойжон тилида ўйнаган «Отелло»сини кўрди. Бу беқиёс санъаткорнинг бутун жон-жаҳди билан жазавага тушиб қора Маврга айланишини ҳайрат билан томоша қилди. Ўша куни Озарбайжон тилини мукамал эгаллаган ўзбек қизи Назира Алиева Папазян билан ёнма-ён туриб Дездемона ролини ижро этди.

Шундай қилиб, Назира Алиева буюк Папазян иштирокидаги «Отелло»да Дездемона ролини ижро этиш бахтига муяссар бўлган эди.

Ниҳоят, Ўзбек давлат академик театри «Отелло»ни саҳнага қўйди. Спектаклни кўриш учун келган минглаб одамлар билет топишолмасди. Аброр Ҳидоятон — Отелло, Наби Раҳимов — Яго, Сора Эшонтўраева — Дездемона ролини ижро этишарди. Ўзбекистонга келган Англия парламент делегацияси «Отелло»ни ҳайрат билан томоша қилди. Театрнинг хотира дафтарида таассуротларғи ёзиб қолдирди.

Улар Аброр Ҳидоятонинг қўлини сиқиб, ажойиб ижро билан қутлайдилар. Кавказ томонинг Отеллосини Папазян яратган бўлса, Ўрта Осиёнинг Отеллосини сиз яратдингиз. Биз бугун эҳтиросга тўлган, вужуд-вужуди билан рашк оташида ёнган қора Маврни шундоққина кўриб турдик. Сиз чинакам санъаткорсиз. Парламент сизга муваффақиятлар тилайди, деб унга миннатдорчилик билдирадилар.

Назира Алиева Бокуда таҳсилни тугатиб, Тошкентга келади. У Сорахоним билан навбатма-навбат Дездемона ролини ижро эта бошлади. У академик театрда Шекспир ҳамда Шиллер асарларида муваффақият билан роллар ижро этади. Театрдаги фаол ижоди учун «Ўзбекистон халқ артисти» деган шарафли унвонга сазовор бўлади...

«Кўрқинчли Техрон» нашриётида ишга тушиб кетган. «Шум бола»ни ҳали тугатгани йўқ. Вақт-вақти билан менга айтиб туради.

«Фарҳод ва Ширин»га ҳам нуқта қўйилди.

Ғафур Ғулом ҳовли саҳнида у ёқдан-бу ёққа юрар экан, бир гап айтди.

— Энди бас, таржима қилишни тўхтатишим керак. Таржима ёзувчининг мустақил фикрлашини чеклаб қўяди. Таржимада бировнинг фикрини қоғозга туширасан. «Шум бола»ни

вақт-вақти билан сенга айтиб туришимнинг са-бабини биласанми? Яйраб-яйраб ўз фикримни айтишни машқ қилдим. «Шум бола»га нуқта қўяман-у, шеър ёзишга ўтаман. Шеърни соғиниб қолдим, укам!

Ҳамма таржималарга нуқта қўйилган. Катта, кенг меҳмонхонани тўлдирган луғатлар, пьесаю романлар йиғиб олинган. Катта хонтахта устида биргина биллур сиёҳдон қолган. Муҳаррам опа хонани супуриб, йиғиштириб қўйган.

Бир маҳал кўча тарафда одамларнинг ширакайф товушлари эшитила бошлади.

Ғафур ака ўн чоғли меҳмонни эргаштириб, бирига пақирда олма-анор, нок, бирига қопда сабзи-пиёз орқалатиб, бирига қовун-тарвуз қўлтиқлатиб кириб келяпти. Уларнинг кўпчилиги театр артистлари, Ғафур акага эргашиб юрадиган ҳаваскор ёзувчилар. Олдинда яримта қўйни қопга солиб орқалаб олган Саъди ака. Бу одам нашриётнинг кассири, Ғафур аканинг маҳалладоши, қадрдон дўсти.

Иккита хўроз билан учта товукни оёғидан боғлаб, елкасига ташлаб олган Мирзаабдулла ака келяпти. У Ғафур аканинг ён қўшниси, ўтинхонасидан унинг майдонига тўйнуқ очилган.

У шогирд болаларни эргаштириб, хўрозу товукларнинг патини юлдиргани майдонга опчиқиб кетди.

Бу шодлик, бу қувончларнинг сабаби бор эди.

Энг фаол сзувчилар мукофот олган эдилар. Улар орасида Ғафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Собир Абдулла, Султон Жўра, Эминжон Аббослар ҳам бор эдилар. Ғафур Фулом алоҳида, баланд даражали мукофотга сазовор бўлган эди.

Маҳалланинг темир ўчоғини олиб келишди. Саъди ака ҳафсала билан ошга уннаб кетди. Ош тортилгандан кейин «Отелло» репетициясида банд артистлар қайтиб кетишди. Аммо Ғафур Фуломнинг тенгдош дўстларидан дарак йўқ. Бир маҳал кўзлари қувончдан чақнаб Ойбек ака, Ғайратий домла билан Ҳомил Ёқублар кириб келишди. Ойбек Ғафур акани бағрига босиб: «Оббо дўстим-ей, оббо ёўдайган-ей, маза қипсан-ку. Яша, арзийди, бундан катта мукофотга ҳам арзийсан, ёўдайган», — деди.

Ойбек битта сўзни яхшига ҳам, ёмонга ҳам айтаверарди. «Ёўдайган» сўзи унинг ҳам мақтови, ҳам сўккани эди.

Меҳмонларнинг кети узилмасди. Ойбек билан бирга келган дўстлари ҳали ичкарига кириб ўтиришмасдан меҳмонхона яна одамга тўлди. Радиодан, редакциялардан, академиянинг филиалидан, институтлардан келган дўстлари Ғафур акани дил-дилдан табриклашарди. Бунақа пайтларда Ғафур ака ўзини жуда «қўйиб» юборарди. У токчага эҳтиётлаб қўйган сиёҳдонни олиб кўз-кўз қилди:

— Ҳамманглар шу сиёҳдонга қуллуқ қилинглар. Буни буюк Ломоносов ўзи учун ясаган. Нолаларим Аллоҳга стиб уни менга юборди.

Ҳамманинг кўзи сиёҳдонда. У электр нурида чақнаётганга ўхшарди. Ойбек сиёҳдонни қўлига олди. У ёқ-бу сққа айлантриб кўрди. Эҳтиёт қилиб тўнкариб қаради. Сиёҳ тўкилмади. «Зўр, зўр, қойил, бунақасини сира кўрмаганман. Муборак бўлсин, ёўдайган» деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Гурра кулги кўтарилди.

Ғафур ака мўлжалдаги жами ишларни тугатган. Энг охирида «Шум бола»га ҳам нуқта қўйиб берган. Тоғни ағдаргандек беқиёс зўр ишларни қилиб қўйиб энди тойчоқдек гижинглаб, кишнаб юрган пайтда «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Совет ёзувчисининг қиёфаси ҳақида» деган имзосиз бир мақола босилди.

Ушбу мақола кўзғатган можаролар тўғрисида «Елкасини пайғамбарлар силаган шоир» деган каттагина мақоламда батафсил ҳикоя қилганман.

Ўша мақолани ўқимаганларга тушунарли бўлсин учун уни қисқагина баён қилмоқчиман.

Турган-битгани тухматдан иборат бу мақоладан Ғафур Фулом ниҳоятда ғазабланади. Кейинги икки йил ичида ёзган асарларини, «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий матнини, «Отелло» таржимасининг қўлёзмасини, «Қўрқинчли Техрон» романининг таржимасини, «Шум бола»нинг

қўлёмасини, Лермонтовдан қилган таржимасини, матбуотда тез-тез эълон қилиниб турган мақолаларнинг қўлёмаларини, шеърларини, ҳажвларини икки тугунда устига сиёҳдон билан ручкасини қўшиб Марказқўмга олиб боради.

Бундан бирон ой олдин Марказқўмдан Ёзувчилар уюшмасига телефон қилиб, Ўзбекистоннинг 15 йиллик тўйи муносабати билан халқлар отасига миннатдорчилик билдириб шеърий хат ёзинглар, деб топшириқ берилган эди. Улар бу топшириқни Ғафур Ғулумдан сир тутишди. Унга билдирмай шеърий хатни ўзлари ёзиб, биринчи котибга олиб чиқдилар. Шеърий хат муаллифлари орасида Ғафур Ғулумнинг номи йўқлигига биринчи котиб ҳайрон бўлади. У рўйхат тепасига Ғафур Ғулумнинг номини ўз қўли билан биринчи қилиб ёзиб қўяди.

—Билиб қўйинглар, ўзбек шеъриятини Ғафурсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Ғафур Ғулумни ёқтирмайдиган, мукофотдан умидини узган бу рақиблар мум тишлагандек оғиз очолмай қолдилар. «Ошга пашша тушди», деб баттар ичлари куйиб кетди.

Ғафур Ғулумга қанча тошлар отилди. У тошлар қайтиб отганларнинг ўз бошларига ёғилди.

Ойбек бир куни, «Ғафур сен мушуксан», деди кулиб.

—Нега мен мушук бўлар эканман? Оғзингга қараб гапир, булбули гўё.

Ғафур Ғулум Ойбекнинг дудуқланишига ишора қилиб уни «булбул» деяётган эди.

—Орқангни пайғамбарлар силаган. Самолётдан ташлаб юборса ҳам оёғинг билан ерга тушасан.

Ғафур Ғулум мўлжалдаги ҳамма ишларини тугатиб бўлди. Оппоқ саҳарларда битилган саҳифалар каптардек нашриётлар томон учиб кетдилар.

«Отелло»га эса томошабин ҳамон тирбанд.

Аброр Ҳидоятловдек полвон артист ҳам чарчаб қоляпти. Унга шерик йўқ. Навбатма-навбат рол ўйнашга тайёргарлик кўраётган Шукр Бурҳон бу беқиёс артист билан бсллашишга юраги дов бермай, репетицияни тўхтатиб, рол ўйнашдан воз кечди.

Ғафур Ғулум бахтдан энтикиб, ўзи айтганидек, талтайиб, янги бўшанган хотиндек енгил тортди. У шундай учиб-қўниб юрган пайтда ногаҳон уруш бошланди.

Фашист газандалари қанчадан-қанча шаҳарларни вайрон қилиб, одамларни ўққа тутиб, бўйсунмаганларни дорга осиб, кўксига найза санчиб, буғдойзорларни пайҳон қилиб, ёндириб, вабодек бостириб келяпти.

Яшнаб турган мамлакат хавф остида. Ғафур Ғулум шундай пайтда бефарқ тура оладими?! Ғафур Ғулум-а?! Йў-ў-ўқ, у жону жаҳонини, онгини, талантини, нафратию ғазабини улў жангга сафарбар қилди. Шеърлари шинел кийди. Ўзи жанглар бўлаётган жойларга жўнаб кетди.

Ўққа учиб ўлиб ётган она бағрида чирқиллаб йиғлаётган чақалоқлар ҳар қандай бағритош — зол одамнинг ҳам юрак бағрини ўртаб юборарди. Жонсиз онанинг қонга беланган муздек кўкрагини эмаётган мурғак боланинг кўзига боқиб, Ғафур Ғулум ич-ичидан йиғлади. Қон эмган чақалоқни кўтариб бағрига босганда илиққина бир вужуднинг титраётганидан сесканиб кетди. Оталик ҳисси тўғёнга келди. Беихтиёр пичирлади. Унинг ич-ичидан шеърга ўхшаган нимадир тўғилаётгандек эди:

*Нега чўчиб тушдинг,
Мурғак тасаввур,
Гўдак хаёлингга
Нималар келди?
Балки Одесс даҳшати,
Керчь фожиаси, —
Ёввойи маҳлуқлар,
Қонхўр ваҳшийлар,
Маммаси кесилган
Шўрлик онанинг*

*Пажмурда гавдаси
Кўзинг ўнгида
Бутун даҳшати-ла
Акс этар энди.
Онанг хўрландими,
Отанг ўлдими,
Сен етим қолдингми,
Қайғурма қўзим,
Кўзим усти
Миннатинг бошимга дурра.
Ота-онасининг
Тайини ҳам йўқ,
Сути кўр қилгур, ҳароми
Гитлер оқпадар
Фарзанднинг нелигин
Қдердан билсин
... Сен етим эмассан,
Ухла, жигарим...*

Ғафур Ғуломнинг фикру ёди туғилаётган шеърда эди. Фрондан қайтишда бомбалар портлаган ўнқир-чўнқир йўлларда силкиниб кетаётган юк машинасида ҳам ёза берди. Самолётда ҳам, поездда ҳам ёзишдан тўхтамади.

У Тошкентга келганида машина силкинишидан қинғир-қийшиқ бўлиб кетган қўлёмаларни оққа кўчирди.

«Сен етим эмассан» шеъри жаҳоннинг деярли ҳамма тилларида босилиб, дунёга тарқалди.

Москванинг Колонна залида Ғафур Ғулом хотирасига бағишланган маросимда Тинчлик қўмитасининг раиси, атоқли шоир Николай Тихонов сўзга чиқиб, шундай деди:

— Америка Қўшма Штатларининг Президенти Франклин Рузвельт «Сен етим эмассан»ни ўқиб туриб, кўз ёш тўқиб йиғлаганига ўзим гувоҳман...

Шунда устозим шаънига гулдурас қарсақлар янграб кетди. Бунга энди мен ўзим, Саид Аҳмад гувоҳман.

Туғилибоқ абадият эшигини қоққан Ғафур Ғулом юз йилдирки, Навоий бўлиб, Бобур бўлиб, Машраб бўлиб, Насриддин Афанди бўлиб яшаяпти. Юз йилдирки, са-лафлари иззатини ўрнига қўйиб, ўз услубига содиқ қолиб, фақат ва фақат Ғафур Ғулом бўлиб ижод қиляпти.

Этагини қоқса кулги тўкиладиган, кирган хонадони чироқ ёққандек бирдан ёришиб кетадиган, бутун вужу-дидан самимийлик, беғуборлик ёғилиб турган, нурга, қувончга, файзга, муҳаббатга омўхта бир сиймо кўз олдингизда пайдо бўлади.

СЎНГГИ СУҲБАТ

Ойбек домланинг уйи орқасида автобус ҳамда троллейбус бекатлари бор. Кўчанинг у бетида гавжум озиқ-овқат дўкони.

Бу жой худди бозорга ўхшарди. Машиналарнинг серқатновлигидан, одамларнинг кўплигидан Ойбек домла ҳазиллашиб, худди Лондоннинг ўзи, деб кулиб қўярди.

Домла уйда ишлаб, тоза ҳавода фикрларини тинитиш учун баъзан бекатга чиқарди. Бошида ғужғон ўйнаган фикрларини бу жойда бир нуқтага жамлолмасди.

Буюк ёзувчининг қўлини олиш, бир оғизгина суҳбатидан баҳраманд бўлиш учун уни гапга тутардилар.

Ойбек икки қўлини орқасига қилиб, йўл бўйлаб кетарди. Барибир йўлда учраган, эргашиб келаётган мухлислар уни «тинч» қўйишмасди.

Дарахтларнинг осилиб қолган шохлари йўлни тўсиб қўйган, бўй баробар ўсган буталар орасида тўнгатка утириб ўй-ўйларди, қуйида баён қилаётган суҳбатимиз худди шу жойда бўлганди. Домла менга шундай деди:

«Ғафур тўғрисида ёзганларингизни ўқидим. Баракалла! Жуда яхши бўпти. Асарларини таҳлил қилиб ўтирмабсиз. Ўзини, қандоқ юриш-туришини, кулганини, йиғ-лаганини, ашула айтганини, рақсга тушганини, дутор чсртганини, аскияларга қўшилганини ёзибсиз.

Вақти келиб Ғафур Ғулом ҳам, Шайхзода ҳам, Мир-темир ҳам театр бўлади, кино бўлади. Ёзганларингиз ана ўшанда иш беради. Айтганча, Шайхзоданинг паровозни ҳуркитадиган хуррагини ҳам бир чеккага ёзиб қўйинг. Шеърларини юз йилдан кейин ўқиса ҳам маъноси ўзгариб қолмайди.

Қўли очик, содда Миртемирнинг олган қалам ҳақи тамом бўлмагунча ёнидан кетмайдиган хира шогирдлари зсингиздан чиқиб қолмасин!»

Афсус, Ойбек домла ўзи ҳақида жуда ҳафсала билан ёзган хотираларимни ўқимай кетди. Шу суҳбатимиздан бир ҳафта ўтиб, 1 июль куни бу ёруғ оламдан кўз юмган эди.

(Уста Ширин кўчасининг Янгиариқ — Кисловодск бекатлари оралшида биров халаҳит бермайдиган холи жойдаги энг сўнги суҳбатимиздан.

Ўша куни 1968 йилнинг 24 юни эди).

БОСГАН ИЗИМ, АЙТГАН СЎЗИМ ҚОЛАДИ

(Устоз Ойбек даъвати билан ёзилган хотиралар туркумидан)

Қозоқнинг улкан шоири Абдилда Тожибоев етмиш беш ёшга кирганда сўнгги китобини «Кузги жапрақтар» деб номлади. Ўзбек шоири Шухрат ҳам шу ёшга етганда китобини «Кечки нурлар» деб атади. Каранг, бир-бирининг китобини кўрмаган икки шоирда нақадар яқинлик!

Ўтаётган ғанимат умрнинг энди асло қайтиб келмаслиги уларга аллақандай маҳзунлик соясини ташлаб турибди.

Оптимист ҳаётдан умидвор ижодкорлар эса бу руҳий ҳазинликка чап бермоқчи бўладилар. Олдинда боқий дунё элчиси йўлга пешвоз чиқиб кутиб турганини писанд қилмайдилар.

Шухрат ана шундай оптимист шоир эди. У оғир хасталик туфайли то тилдан колгунча, кўли калам тутолмайдиган даражага етгунча, гўёки олдинда узини кутиб турган ғам-ҳасратли кунларни илгарироқ сезгандек, анчагина шеър ёзиб қўйганди.

Шухрат шеър ёзиш имкониятидан мутлақо махрум бўлган армонли пайтлари нашр қилинган «Ҳали тун узоқ», «Кечки нурлар», «Шайдо кўнгил» китобларида хазинлик туйғуси деярли йўқ, нолиш йўқ, умидсизлик йўқ. Уларда оталик бахти, оналик иқболи, кўзининг оқу қораси уч азамат ўғил, худодан тилаб-тилаб олган биргина суюкли қизию қатор невараларининг толеи куйланади.

Ўғли қамокда пайтларда тик этса эшикка қараб йўл пойлаган қайнонасини юпата олган, ўзи айрилиқ алангасида ўртаниб, ўтга-чўққа кўл теккизиб рўзгор тебратган хотинига миннатдорлик туйғуси шоир шеърларида гуркираб туради.

Баҳор офтоби танни куйдиради, куз офтоби яйратади. Шунинг учун ҳам қайноналар «баҳор офтобига келинингни, куз офтобига қизингни сол», дейдилар.

Шухратнинг хотини Турсуной қайнона дуосини олиш бахтига муяссар бўлган жаннати аёл эди.

Урушдан анча олдин, ўттизинчи йилларда редакциялар янги шаҳардаги Иқон кўчасида, қалам ҳақи берадиган нашриёт кассаси «Ўзбекистанский» кўчасида эди.

Мен Шухратни биринчи марта шу ерда «Посбон» деган шеърига пул олаётган пайтда учратганман.

Ҳали йигирмага кирмаган навқирон Шухратнинг сочлари бошига қор ёққандек оқариб кетган, лекин ўзи тетик, қувноқ, соғлом йигит эди.

У ўзи ҳақида ёзган каттагина гаеърида агар янглишмасам шундай икки сатр ҳам бор эди.

*Бошимда ҳор,
Кўнглимда баҳор...*

Амин Умарий, Султон Жўра, Зафар Диёр, Ҳамид Фулом, Туроб Тўла, Муҳаммад Тўлаш ҳамда Шухратлар фаол ижод қилаётган вақтлар.

У маҳалда адабиёт назарияси ҳали яратилмаган, ким қанақа тушунса, ўшандоқ килиб ёзаётган пайтлар. Шоир бўламан деган бир гуруҳ ёшлар Фафур Фуломнинг, ҳикоячи бўламан деганлари Абдулла Қаҳҳорнинг этагидан ушладилар.

Шеърят кўкида чакнаб кўринган Усмон Носир кўп ёшларнинг кўзини қамаштириб қўйди.

Шухрат ҳам бир муддат Усмон Носир таъсирида бўлдию кейин ўзини услуб жиҳатдан Шайхзодага яқин келаётганини сезиб, Миртемир домла ибораси билан айтганда «Шайхона» шеърлар ёза бошлаган эди.

Кўплар Шухрат услубда ҳам, фикр қилишда ҳам Абдулла Қаҳҳорга яқин, дейишарди.

Иўк, Абдулла Қаҳҳор услубида ўзидан бошқа ҳеч ким ёзолмасди. Шухрат ижоддаги ёзувчи Қаҳҳорга эмас, ҳаётдаги Қаҳҳор шахсига эргашган эди.

«Бошқа ёзувчига ўхшатиб ёзиш ҳеч кимга обрў келтирган эмас, — деб айтар эди Абдулла ака. — Бунақалар ёзувчи эмас, ёзувчининг сояси бўлади, холос».

Шухрат қай республикага борса албатта ўша ердан дўст орттириб қайтарди. Янги дўстлари уни йўқлаб Тошкентга келишарди. Озарбойжонлар «Шўйрат афандим» десалар, нахичеванликлар, бизим Шўйрат чўх жўзал инсондир, дея иззат қилардилар.

Бу дўстлари уни ғоят қадрлашарди. Тўй-маъракаларга албатта олиб кетишарди. Ўзлари ҳам Шухратникида бўладиган тўйларга, базмларга етиб келишарди.

Унинг туркман дўстлари ниҳоятда ҳимматли, одамшаванда кишилар эди. Сталин Техрон конференциясида Рузвельт билан Черчилга совға қилган ноёб Каспий балиғидан ҳимматли туркман дўстлари баъзан Шухратга ҳам олиб келар эдилар.

Ўттизинчи йилларда хўп ажаб ғалати воқеаларнинг гувоҳи бўлганмиз. Ҳозир эсласам кулгим қистайди.

«Тошселмаш» заводидан бир нечта ишчи адабиётга сафарбар қилинган эди. «Заводдан — адабиётга!» деган шнор газета саҳифаларидан тушмас, мажлисларда «Адабиёт энди ишчиларнинг қадақ қўллари билан яратилади» деган «оташин» нутқлар ирод қилинади.

«Сафарбар» қилинган ишчиларни ёзувчилар уюшмасига бошлаб келиб, қўлларига тантанали равишда «Уюшма аъзоси» деган хужжат бердилар.

Қайсидир фабрикадами, артелдами, ҳозир эсимда йўқ, бинойидек ишлаб юрган фаол бир опани, энди «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнаliga масъул муҳаррир бўлдингиз» деб редакцияга ташлаб кетишди. Шаҳар комсомол комитетида пионерлар билан ишлаш бўлимнинг бошлиғи, инсофлигина бир опани энди болалар журнаliga ўзингиз масъул муҳаррир бўлдингиз, деб редакцияга қўйиб кетишди. Тошкент трамвай трестида чиқадиган катталиги бир варақ қоғоздек «Мотор» деган атиги 200 нусха босиладиган газетада мухбирлик қилиб юрган, на имлони, на жумлани жумлага улашни биладиган яна бир ишчи одамни ўша пайтларда ҳар бир сони талаш бўлиб кетадиган «Муштум» журнали бош муҳаррири креслосига ўтказиб кетдилар.

Уларни камситишга тилим бормайди. Бироқ, бу бечоралар нима иш қилишларини билмай «ишга» келиб эснаб-эснаб уйларига қайтиб кетардилар. Улар имлони унчалик билмасдилар. Бирон сатр мақола ёзишга қўллари келишмасди. Фақат, болалар журналининг муҳаррири мақола ёзолмаса ҳам мактабларда журнални тарғиб килиб, вожатийларнинг ҳаммасини обуна қилишни уюштирарди. Мана шу опанинг харакати билан республикадаги жами мактабларнинг вожатийлари ёппасига журналга обу-на бўлган эдилар.

Ўша йиллари Колхозчилар қурултойига раислик қилаётган халқ комиссарлари кенгашининг раиси қурултой қатнашчиларига «Ёш шоир Юсуфжон Ҳамдамга «Ўзбе-кистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалиги шоири» унвони беришга қарор қилсак, бу ташаббусни қувватлайсизларми?», деб мурожаат қилди. Пастдан «Қувватлаймиз, қувватлаймиз» деган қарсак аралаш овозлар чиқди.

Ёзувчилар уюшмаси бу бемаъни ташаббус, матбуотда чиқиб кетмасин, деб фармонни зўрға тўхтатиб қолган эди.

Адабиётга сафарбар қилинган «Қўли қадақ ишчи гиоирлар» ҳар тарафга тарқаб кетишди. Баъзилари «Ўзимизнинг ишдан қолмайлик», деб заводга қайтиб кетишди.

«Сафарбар»лар орасида Фиёс Соатий дстан анчагина талантли бир шоир борлиги билиниб қолди. У мумтоз адабиётдан дурустгина хабардор экан. Ўша пайтда ёзган «Сўлим» қўшиғи 65 йилдан бери бир неча авлод ҳофизлар томонидан завқ-шавқ билан ижро этилади. Ҳозир ҳам катта концертларда байрам базмларида қайта-қайта ижро этиляпти.

Унда, жумладан, шундай сатрлар бор:

*Ёрни ойнақдан қаранг,
Ноз уйқуда ётганмикан?*

*Ёки қилган нолишим
Уйқудан уйготганмикан.
Атри бўйи ёр димогига
Етишгач эй сабо,
Тонг шамоли кокилин,
Мушкини қўзготганмикан.
Тун ярмида кун тиф урди
Ёки бепарво чиқиб
Зулф орасидан юзини
Ойга кўрсатганмикан.
Офтоби тальати
Биз сори кўрсатса жамол,
Тўлган ой синган сополга
Ўзни ўхшатганмикан.*

Бу гапларни мен Шухрат қандай оғир даврда, қанақа «ижодкорлар» орасидан ўтиб келганини билдириб қўйиш учун айтаяпман.

Ўша пайтларда кўлларида келмайдиган ишларга «раҳбарлик» қилган кишиларни асло камситиш ниятим йўқ. фақат уларни ноқулай аҳволга солиб қўйган акаларимизга гинахонлик қиляпман холос.

Бирон чигал иш бошига тушиб ёрдам сўраб келган одамга Шухрат астойдил қулоқ солиб унинг мушкулини осон қилиш пайида бўларди. Иши битган одамдан кўра Шухратнинг ўзи кўпроқ қувонарди.

Шухрат ичи дардга тўлиб турган пайтда ҳам зорланмасди. Бировдан юпанч кутмасди. Ўз ёғига ўзи қоврилиб юраверарди.

У нашриётда муҳаррир бўлиб ишлаб юрган пайтда таржимонликни ҳавас қилган ёшгина қизча Холида Аҳроровага ҳеч иккиланмай Лев Толстойнинг машҳур «Тирилиш» романини таржима қилишга беради.

Холида атоқли жамоат арбоби, шоир, драматург Саид Аҳрорийнинг қизи эди. Аҳрорий «халқ душмани» бўлиб отилиб кетади. Онаси Вазираҳон билан уйсиз, жойсиз, таъминотсиз қолган ҳали гўдак Холида укаларини бағрига босиб сарсон-саргардон кезади. Саид Аҳрорийни билган, ундан кўп ҳимматлар кўрган кишилар Холидага пинҳона ёрдам қўлини чўзадилар. Ишга жойлайдилар, эски бўлса ҳам бир бошпана топиб берадилар.

Рус тилини дурустгина билган Холида кичик-кичик ҳикояларни, қиссаларни таржима қилиб журналларда бостирарди.

Холида кечалари мижжа қоқмай «Тирйлиш»нинг тар-жимасини тугатади. Уни ўқиб чиққан Мақсуд Шайхзода, атоқли таржимон Мирзакалон Исмоилий ҳамда Шухратлар бир бурдагина бу тиришқоқ қизчанинг шундоқ машҳур, шундоқ мураккаб, шундоқ катта романини жуда яхши таржима қилганига ҳайрон қоладилар. Тезда босиб чиқаришга оқ фотиҳа берадилар.

Роман босилиб чиққанда Холидадан кўра Шухратнинг қувончи чексиз эди. Олдига ким келса романини кўрсатар, буни Холида деган кичкинагина қизча таржима қилган, деб мақтарди.

Холидани кўпчилик бўлиб «Саодат» журнаliga ишга жойлаб қўядилар. Шухрат романини кўтариб Холида ишлаётган журнал таҳририятига олиб боради. Уни ҳаммага бир-бир кўрсатиб бу буюк Толстойнинг энг мураккаб романини сизнинг ходимангиз Холида қизим таржима қилган, деб қувончини ичига сиғдирилмасди.

Журналнинг бош муҳаррири Зулфияхоним, баракалла, синглим, табриклайман, деб Холидани бағрига босиб пешонасидан ўпади.

Шухрат «Шарқ юлдузи» журнаliga масъул котиб эди. Республика кўзи ожизлар жамиятининг раиси Вали Ғафуров қалин бир папкани қўлтиқлаб, кузатувчи кўмагида кириб

келди. У игна билан ёзилган китобининг машинкада кўчирилган нусхасини олиб келган экан.

Шухрат уни икки кунда ўкиб, бўлғуси китоб билан танишиб чикди. Тажрибали бирон ёзувчи яхшилаб, жиддий таҳрир қилса, дурустгина китоб бўлиши мумкин деган хулосага келди. Лекин кўлёзма жиддий ишланиши керак. У бадий жиҳатдан жуда заиф. Уч-тўрт ой тер тукиб меҳнат қилиш зарур. Бу ишни ким бўйнига олади? Ёзувчилар ўз ижодлари, хизмат вазифалари билан бандлар.

Шухрат фикрини Вали Ғафуровга очиқ айтди-қўйди.

— Шухрат ака, — деди шунда Ғафуров. — Икковимиз қуролдошмиз. Шу лаънати урушнинг жабру-жафоларини тортган инсонлармиз. Келинг, шу ишни ўзингиз қилинг. Бадий ижодда тажрибам йўклигини ўзим ҳам биламан. Қанақа шарт қўйсангиз ҳам розиман.

Шухрат ўйланиб қолди.

— Агар шу ишни мен қиладиган бўлсам, нашриёт қонуни қандоқ бўлса, ўшанга амал қиламиз. Муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қиладиган идоранинг юристи кафолат бергандагина иш бошлаймиз. Шунини яхши билинг-ки, уйқумдан кечиб, бошлаб қўйган «Жаннат қидирганлар» романимни тўхтатиб қўйиб, фақат сизнинг китобингиз билан банд бўлишим лозим.

Шухрат кўзи ожиз бир одамнинг игна билан машаққат чекиб ёзган китобига бепарқ караёлмади. Дунё кўзига зимистон бўлган, ҳаётда ўз ўрнини қидираётган одамга ҳамдардлик ҳисси уни шундай қилишга ундарди.

Китоб хали хом, Шухрат уни пишириши, ортиқча жойларини ўчириб, ўрнига янги боблар ёзиши, қаҳрамонлар қиёфасига жон ато қилиши керак. Бу осон иш эмасди. Янги роман ёзишдан мушкулроқ эди.

Шухратдаги бировга яхшилик қилса, уни то охиригача етказиш ва шу яхшиликлардан ўзи хузур қилиш хусусияти қолиб келди.

Уч ярим ой тунни тонгга улаб меҳнат қилди. То ўзига маъқул бўладиган даражага етгунча қайта-қайта ишлайверди. Ниҳоят, игна билан ёзилган, кейинчалик «Вафодор» деб аталган романга нуқта қўйилди. Уни машинкада оққа кўчириб, муаллиф Вали Ғафуровнинг ўзига юборди. «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас» романларида орттирган тажрибалари «Вафодор»нинг маъқул асар даражасига етишида қўл келган эди.

Бу роман даставвал «Шарқ юлдузи» журналининг бир неча сонидида «Бадий қайта ишлаган Шухрат» деган илова билан эълон қилинди.

«Вафодор» кўп марта нашр қилинди. Кейинги нашрларидан фақат биттасига «Бадий қайта ишлаган Шухрат» деган илова киритилди. Қолган нашрларда эса нима учундир «Бадий муҳаррир Шухрат» деб қўя қолинди.

«Вафодор» рус тилига таржима қилиниб, зукко рус китобхонларига ҳам манзур бўлди.

Муваффақиятлардан руҳланган Вали Ғафуров яна иккита қисса ёзди. Аммо уларни таҳрир қиладиган Шухрат бу орада қаттиқ дардга чалинган эди. Бошқалар таҳрир қилишга уриниб кўришди. Бўлмади. Эплашолмади. Ўшанда Ғафуров «Шухрат аканинг қадри билинди», деб ўкинган эди.

Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг аҳволи оғирлашиб қолди. Москвада йирик мутахассислар даволамаса бўлмайдиган ҳолга келди. Уни кузатиб қўйиш учун Ўлмас Умарбеков билан аэропортга бордик. Санитарлар уни самолётга олиб чиқаётганларида Кибриё опа, «Домлажон, тўфли олишни унутибмиз-ку», деб қолди. Абдулла ака сесканмай, овози титрамай даҳшатли бир гап айтди:

— Қайтишда оёқ кийим керак бўлмас.

Шунда икки кўзим жиққа ёшга тўлиб кетди. Буни Абдулла ака кўриб қолди.

— Сиздек шогирдим борлигидан хурсандман. Кўчадан гап топиб келмадингиз, уйдаги гапни кўчага чиқармадингиз. Илтимос, энди уйимга келманг. Бундан бу ёғига сизга балогардон бўладиган Абдулла Қаҳҳор йўқ... Энди эҳтиёт бўлинг, оёқ остида қолиб кетишингиз мумкин.

Орадан 20 кунлар ўтиб, Абдулла ака Шухратни зудлик билан Москвага чақиртирди. Демак,

домланинг аҳволи яхши эмас, бирон кор-ҳол бўлса, оёқ-қўли чаққон Шухрат керак бўлади, деб чақиртирган.

Устозни ваъда қилинган энг катта шифохонага эмас, оддий бир касалхонанинг умумий палатасига обориб ташлаган эканлар.

Абдулла акани бениҳоя ҳурмат қиладиган, унга тан берадиган машҳур шоир ва адиб Константин Симонов ундан хабар топиб, икки марта йўқлаб келади. Унинг ёрдами билан алоҳида палатага ўтказишади, Симонов академикларни, номдор профессорларни уни даволашга жалб қилади. Бироқ, вақт ўтган эди. У қўш ёстиққа суяниб, қисқа-қисқа нафас оларкан, Дўрмонни соғиндим, боғимнинг ҳавосидан нафас олгим келаяпти, деб зорланади.

Абдулла Қаҳҳорнинг жасадини эрталаб соат саккиздаги самолётда олиб келишди.

Москвадан то Тошкентгача темир тобут ёнида келган Шухрат чарчоқни унутиб, елиб-югуриб хизмат қиларди. Бу орада Чигатой қабристонш а бориб дафн жойини аниқлаб келди.

Марҳумнинг ижодхонасида ҳукумат вакиллари тўпланиб турардилар. Улар Кибриёхонимга ҳукумат номидан таъзия изҳор қилиб, ундан «Абдулла ака бизга қандоқ топшириқлар бердилар», деб сўрадилар.

Бундай пайтда ҳар қандай гина-кудуратлар унтилади. Марҳумнинг сўнгги истаги бажо келтирилади.

Шухрат дафн маросимидаги сўзлаган нутқида Абдулла Қаҳҳор ҳақида мардона, ҳаққоний сўзларни айтди. Унинг бу сўзларидан ноқулай вазиятга тушиб қолган айрим арбоблар «Бу бола ўзига кулфат тилаб оляпти», деган фикр билан қабристондан чиқиб кетдилар.

Ўша оғир замоннинг мафкуравий тазйиқи остида Абдулла Қаҳҳор дини, эътиқоди номаълум кимсадек бир калима тиловатга илҳақ бўлиб тупроққа қўйилмоқда эди.

Устозимизга ҳарф танитган биринчи ўқитувчиси Муҳаммаджон домла Қўқондан саҳар пайти Тошкентга етиб келган, қабристондаги одамлар орасида эди.

Абдулла Қаҳҳорга ихлос қўйган икки юз чоғли адабиёт мухлислари, нимадандир кўнгиллари тўлмай, қандайдир бир гап бўлиши керакдай тарқамай турардилар.

Муҳаммаджон домла аста тирсагимдан ушлаб «Сиз кетмай туринг», деди. Кейин у баланд овозда:

— Биродарлар, Абдуллажон бир мусулмоннинг фарзанди эди, у тангри ҳузурига тиловатсиз кетмасин, — деди кўзида ёш билан.

У тўнини ерга тўшаб чўккалади. Атрофга бир-бир қараб тиловат бошлади. Биров тиззалаб, биров дастрўмолини тагига ёзиб ўтирди.

Қабристон сукутга чўмди. Қуръоннинг сеҳрли оҳангларида сел бўлган одамлар ерга қараб қимир этмасдилар.

Одамлар бош эгиб ўтирган шу пайтда гўрковнинг қопқоқли тобутни юқорига узатганини, кафанланган майитни лаҳадга қўйганини ҳеч ким кўрмай қолди.

Шухратнинг бошига тушган савдолар, шўришлар худди шу ерда, худди шу соатларда бошланган эди.

Шухратга кийим ярашарди. Шунинг учун бўлса керак, сал бошқачароқ, яъни ўзига бино қўйиб, олифтароқ, пўримоқ юриш қиларди. Эрталаб хизматга келиши биланоқ, уйдан опкелиб қўйган букма илгакка плашчини, костюмини илиб, коржомасини кийиб оларди.

Хулласи, у жуда саранжом-саришта, «паратка» одам эди.

У ҳаммамизнинг тўйларимизда, юбилей зиёфатларимизда елиб-югуриб хизмат қиларди.

Ойбек домла, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода ҳамда Миртемирларнинг этагидан ушлаб адабиётга кирган биз ёшлар бодрокдек потирлаб кетма-кет олтмиш ёшга етиб келдик.

Ҳамид Фулом, Туроб Тўла, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Рамз Бобожон, Одил Ёқубовларнинг юбилейлари катта тантанага айланди. Уларнинг ҳаммасига «Халқ ёзувчиси», «Халқ шоири» деган унвонлар берилди, орденлар билан мукофотландилар. Негадир Шухрат бу рўйхатдан ўчириб ташланди. Бу ҳам етмагандек, матбуот унинг номини тилга олмай қўйди. Босилиш

арафасида турган романлари, шеърий тўплamlари тўхтатиб қўйилди. Радио-телевидение у тўғрида лом-лим демай қўйди.

Нега?!

Шуҳрат ҳаётдан умидвор оптимист одам эди. Майли, бу ишлар вақти келиб изга тушиб кетади, деб ичидан зил кетаётганини сездирмасликка ҳаракат қиларди.

У ҳамон тўйларга бош, ҳамон ўша мағрур юриши.

Шуҳрат тилдан қолгунча, қўлдан қолгунча тиним билмади. Грузин, арман, озарбойжон, туркман, доғистон шоирларининг туркум шеърларини таржима қилди. Кавказ мавзуида қанчалаб балладалар, тўртликлар, олтиликлар ёзди. Уларни шеърхонлар севиб ўқиётганларидан боши осмонга етди.

Эҳтимол таржима асносида «Кавказ дафтари»ни ёзиш нияти туғилгандир. Бу тоғ шоирларининг қандайдир ўзига хос ўктам оҳанглари Шуҳратнинг дилига оқиб киргандир.

Чархи кажрафторни қарангки, Шуҳратни бир кун олқишсалар, бир кун унга олқишладилар.

Шуҳратнинг ночорлигини, эзилиб кетганини кўриб биз сафдошларига берилган унвонлар ҳам татимай қолди. Ёзувчилар уюшмасининг раиси Ўлмас Умарбеков билан раҳбариятга учраб дўстимизнинг аҳволи ниҳоятда ночорлигини тушунтирдик. Бизнинг илтимосларимиздан кейин инсофга келиб, Шуҳратга «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» унвонини беришди.

Шуҳратни қутлаб уйига борганимизда у бир муддат жим қолди. Нимадир демоқчи бўлди. Деёлмади. Кейин қўл силтаб, ғамгин жилмайди. У гўё ўз аҳволига кулаётганга ўхшарди. Унинг ҳозирги ҳолатидан кўнглида бир дунё армон, бир дунё ўкинч, бир дунё алам ғалаён қилаётгани сезилиб турарди.

У ёнбошига қўйилган ёстиқни олдига тортиб, устига дўпписини қўйиб, белгисиз тарафга худди хайрлашаётганга ўхшаб қўл силтади.

Бу «Мени сўнгги йўлга кузатаётганингизда «Халқ ёзувчиси» нишонини қизил ёстиқчага қадаб Чиғатойга олиб борасизлар», дегани эди. Бу «сўзлар» Қаҳҳор домланинг «Москвadan қайтишда оёқ кийими керак бўлмас», деган даҳшатли гапини эслатарди.

Шуҳрат кўзни қамаштирадиган, ёруғ, ёрқин кунларни ҳам кўп кўрди. Минг-минглаб одам йиғилган маросимларда тўлиб-тошиб, қайнаб, ўтдек чақнаб шеърлар ўқиди. Олқишлардан «маст» бўлган кайфли онларни ҳам кўп кечирди.

Уни Ўзбекистонда деярли ҳамма ўқитувчилар бениҳоя севардилар. «Муаллим» деган шеъри ўқитувчиларнинг гимни-таронасига айланиб кетган эди.

Инсон боласининг ҳаёти ҳамма вақт бир текис кечмайди. Бу мураккаб оламда умргузаронлик қилиш узлуксиз курашиш, сув келса симириб, тош келса кемириб яшашдан иборатдир.

Шуҳрат ана шундай яшади. У хар қандай қийин-қистовларга бардош билан чидади. Унга ҳатто тирик юришнинг ўзи бир бахт бўлиб колганди. Афсуски, шуни ҳам ундан қизғондилар.

Шуҳрат кечиримли одам эди. Ўзини шу алпозга солган кимсаларнинг гуноҳларини ҳар йили Рамазон ҳайити кунларида кечириб юборарди.

Бомбалар портлаб турган окопларда кечган даҳшатли дақиқалар, ўлим билан юзма-юз келишлар, қатағонлардаги хўрликлар, умрнинг заволи бўлган бўҳтонлар ниҳоят ўз ишини қилди.

У нолимай, жимгина оламдан кўз юмди. Халқимизнинг улкан бир ёзувчисидан айрилиб қолдик...

*Мен кўзим очганда ҳаёт бор эди,
Ҳа, менадан кейин ҳам яшнабқолади.
Тилимда кепгади ҳаётим тоти,
Ўрнимни ўзга бир одам олади!
У эса, ўзича яшайди яна,*

*Умрни ўзича талқин қилади.
Мен куйган оловда у ёна-ёна
Эҳтимол қадримни шунда билади!
Мен келдим ва кетдим, изим қолдимми?
Ўртаниб айтганим сўзим қолдимми?*

Лекин, барчамиз учун энг катта таскин-тасалли шундан иборатки, хассос адиб Шухратнинг бу ҳаётда босган изи, айтган мардона ва ҳаққоний сўзлари ҳамешаликка қолди.

МУКАММАЛ ИНСОН СУВРАТИ

Асқад Мухтор тўғрисида бирон янги гап айтиш қийин. Қатор романларию қиссалари, драма ва шеърлари, дostonларию таржималари баҳонасида ҳамма гапни адабиётшунослар айтиб қўйишган. Унинг ижодига бағишланган китобларда, ёқланган диссертацияларда адабиётимизга қўшган жуда катта ҳиссаси илмий асослаб берилди.

Лекин эллик йил йўлда ҳамроҳ бўлган, бирга ўй ўйлаб, бирга қоғоз қоралаган дўстининг ҳам юрагида айтадиган гаплари бордир, ахир.

Асқад ёшлигида ҳам жиддий бола эди. Бора-бора бу жиддийлик ижодига ҳам кўчди. Китобларининг қаҳрамонлари ҳам жуда жиддий одамлар. Улар фикр қиладиган, жамият тақдирида катта рол ўйнайдиган қаҳрамонлардир. Асқад бир романини «Давр — менинг тақдиримда» деб атади. Менимча, бу ном унинг ҳамма китоблари учун умумий сарлавҳа бўлиши мумкин. «Опа-сингиллар», «Туғилиш», «Бўронларда бордек халоват», «Чинор» романларининг қаҳрамонлари тақдирида бутун бир давр нафаси гуркираб туради.

Асқаднинг ўзи ҳам шу давр, шу тақдир жараёнининг фарзандидир.

Жуда яхши биламан, Асқад умрида бир марта ариза ёзиб ишга кирган. Шу биргина ариза билан жуда кўп ижодий ташкилотларда турли лавозимларда ишлаб келади. Бу гапнинг маънисини шуки, Асқад ҳеч қачон ишдан бўшаш тўғрисида ариза ёзмаган. Уни юқори ташкилотлар буйруғи билан ишдан ишга кўтаришарди. Асқад ҳеч маҳал «Меҳнат дафтарча»сини ушлаб қарамаган. Уни кўрмаган ҳам. Идораларнинг кадрлар бўлимлари бу дафтарчани ўзлари Асқад ишга тайинланган идорага ўтказаверганлар.

У қаерда ишламасин, бирон одам «Асқад Мухтор ишни чала қилиб кетди» ёки «ишни хом қилди» деган гап айтмаган. У ҳамини ўзига юклатилган вазифани виждон иши деб билган.

Асқад «Шарқ юлдузи» журналида бош муҳаррир бўлиб ишлаган кезларида жуда кўп қўлёзма ўқирди. Катта-катта романлар ўртага қўйилганда энг жўяли гапларни Асқад айтарди. У Ёзувчилар уюшмасига котиб бўлган пайтларда ёш ёзувчиларни кўп қўлларди. У бош муҳаррир бўлган «Гулистон» журналининг деярли ҳар бир сонидан янги бир ёш шоирнинг туркум шеърлари босиларди. Асқад шеър муаллифини ёнига чақириб, шеърдаги нуқсонларни тузаттирарди. Ёш шоирга сабоқ бўлсин, деб унинг кўзи олдида шеърини таҳрир қиларди.

Асқад кўп китоб ўқиган, кўп мушоҳада қиладиган мулло ёзувчи эди. Адабиётга оид илмий баҳсларда Асқад бир олимдек гап айта оладиган, фикри тиниқ ижодкор эди. Газеталарда эълон қилинаётган мақолаларида унинг нақадар теран фикрли, катта-катта адабий анжуманларда казо-казо адабиётшунослар билан беллаша оладиган олим-ёзувчи эканига гувоҳ бўлганмиз.

Асқад йирик асар ёзиш олдидан танлаган мавзу ичига «разведка» уюштиради. Унинг биринчи йирик насрий асари худди шу тахлит дунёга келган эди. Қирқинчи йилларда у Бекободдаги металлургия заводи тўғрисида бир неча туркум мақолалар, очерклар ёзди. Биринчи пўлат қуувчилар тўғрисида туркум шеърлар эълон қилди. Ана шундан кейин «Пўлат қуувчи» деган дoston ёзди. Барибир Асқад айтмоқчи бўлган гапларини шеърга сиғдирилмаётганга ўхшайверди. Насрий асар яратиш керак, деган хулосага келди. Унинг «Дарёлар туташган жойда» деб аталган биринчи йирик асари саноат мавзусига қилган «разведкаси» натижаси бўлди.

Эллигинчи йилнинг январь ойи эди. Асқад эрталаб уйимга келди. Икковимиз чўян печка ёнида ўтириб янги қиссасини ўқидик. Эсимда, ўша қиссанинг қўлёзмаси қалин муқовали «Домовая книга»га жуда ҳафсала билан ёзилган эди. Тахминан уч соатча қўлёзма ўқиган бўлсак, яна икки соатча уни муҳокама қилдик.

Ўша қисса унинг йирик насрий асар томон ташлаган биринчи қадами бўлди.

Кейинчалик ҳам Асқад ҳамма қиссаю романларини шунақа «Домовая книга»га ёзадиган бўлди.

Асқад журналда босиладиган асарларни ҳафсала билан таҳрир қиларди. Қўлёзма эгалари

бундан ранжишмасди. Тузатилган саҳифаларни кўриб, маъқул, раҳмат, деб миннатдорчилик билдиришарди. Унинг бу ишлари Миртемир акага ёқарди. «Асқад қўлёзмага билиб калам тегизади», дер эди.

Асқад таржимачилик соҳасида ҳам анча иш қилиб қўйган. Унинг Пушкиндан, Лермонтовдан, Блокдан ҳамда антик адабиётдан қилган талай таржималари адабиётимизни беэаб турибди. Чойхонада ёнбошлаб, мудраб, умрини совурганлар бор. Аммо Асқад умрини қизғин ижод тўлғанишлари, оппоқ тонгларни кутиш билан ўтказди.

«Ажаб, — дер эди у, — қуёшнинг дастлабки нури терак учига тушганда офтоб бирдан шаъмга гугурт чақиб юборганга ўхшар экан...»

Романлар, қиссалар, дostonлар, қўлтиққа сифмайдиган шеърый тўпламлар, драмалар, ҳисобсиз адабий-танқидий мақолалар, таржималар мана шу қизғин ижодий тўлғанишлар билан дунёга келди.

Асқад орамиздан кетди. Қайтиб келмас бўлиб кетди. Одамларга малол келмаяпманми, деган бир андиша ичини кемирарди. Кўксидаги дардини ташқарига чиқазмай, бир чиройли жилмайиб кўзини юмди.

Фаришталарнинг қадам товушини ҳеч ким эшитмаган. Уларнинг излари ерга тушмаган. Гапларимга ишонинг, Асқад билан эллик йилдан ортик бирга бўлиб, унинг оёқ товуши қулоғимга чалинмаган. У худди пар тўшак устида юрганга ўхшарди.

Баъзан ишга берилиб кетиб, машинка шикирлатиб ўтириб, у келганини сезмай қолардим. Ўтиравериб, зерикканидан ё столни қимирлатар, ё йўталиб келганини билдирарди.

— Нима бало, фариштамисан ё шпионмисан? — дердим кулиб.

У гапиролмасди. Гапимга кулибгина қўяқоларди.

Дўрмоннинг энг сўлим пайти бошланган. Асқад хасталигига карамай тиниб-тинчимасди. Эрталаб туриб анжир теради. Уларни ликопчага солиб музлатгичга қўяди. Шоҳида қоқи бўлиб қолган ўрикларни калтак билан қоқади.

У ёзиб-чизиб ўтирадиган жойдан уч-тўрт қадам нарида бир туп «қирқ оғайни» гули бор. У оддий гуллардан

эмас. Қип-қизил бўлиб очилганда уйғур мантисидек катта бўлиб кетади. Уруғ боғлаган новдаларини кесиб турса, кетма-кет, дам олмасдан очилаверади. Асқад ундан қаламча кесиб офтобрўй жойга суқиб қўйгаи. Ўтган йилги қаламчалар яхши илдиз отиб, бир-иккитаси гул кўрсатди. Баҳор келиши билан бу қаламчаларни боғ қўшниларига икки-учтадан тарқатади.

Асқад ўша кезлари бошқа ишларни қўйиб, берилиб шеърлар ёзаётган эди. Кўпинча у қоғоз сўраб келарди.

У жуда инсофли, диёнатли одам эди. Журналга бош муҳаррир бўлатуриб таҳририят машинасида юрмасди. Ишга пиёда бориб-келарди. Ишхонасидан иккитагина бўлсин қоғоз олиб кетмасди. Ишдан қайтишда Ўрда гузаридаги магазиндан қоғоз, блокнот, қалин муқовали «общий дафтар» сотиб оларди.

У ёзи билан боғида ижод қиларди. Неваралари ҳам ўзига ўхшаган одобли, қобил болалар эди. Асқад қандоқ иш буюрса, дарров бажаришарди. Сентябрь бошланиб, болалар шаҳарга кетишган. Боғда эр-хотин икковлари қолишган.

Кудаси Франциядан мускат узумининг кўчатини олиб келган, дарвозадан кираверишга экиб берган эди. Асқад кунига неча марталаб узум тепасига боради. Яқин дўстларига атир ҳиди келиб турган узумдан битта ғужум узиб беради.

Ошхона ёнида икки туп Дашнобод анори бор. Октябрнинг охирларига бориб бир марта қиров кўриб, кейин пишади. Баъзилари дони йириклашганидан шабнамда пўстини туртиб, ёрилиб кетади.

Асқад вужуд-вужуди билан шеърга берилиб кетган пайтлар эди. Дўрмоннинг қимиздек ҳавоси, кўм-кўк осмони, қип-қизил чодир ёпинган, куз офтобида лов-лов ёнаётган ўрик туллари, олис юртларга отланган турналарнинг боғ устидан чуғирлаб ўтишлари, далаларга

ёнғоқ «экаётган» қарғаларнинг ерга шўнғишлари, майин оқ ипақдек мезон ипларининг унсиз сузиб ўтишлари, яланғоч новдаларга илашиб қолганларининг офтобда чақ-нашлари Асқаднинг шеърларига шундоққина тўкилиб қоларди.

Асқад ҳаёт ҳодисаларидан фалсафий хулосалар чиқазарди. Унинг болалик чоғларида ёзган «Соатни ёмон кўрганим ҳақида» деган шеъри бор.

«Соат келаётган бахтли дамларни эмас, қайтмас бўлиб ўтаётган умрни ўлчайди» деган эди.

Унинг рақиблари тинч туролмасдилар. Дўстим, дўстим, деб пинжига кириб обрў олмоқчи бўлган, кейинчалик унинг истеъдоди олдида ночор, соядек кимса эканини сезгач, газетада унга тухмат тошларини отган «дўсти»га «Арақхўрнинг эрталабки бошоғриғи гаранглигида айтган гапларини гап демаса ҳам бўлади», деб Асқад газета орқали жавоб берган эди.

Асқаднинг хотини Равзахоним ниҳоятда қўли очиқ, пазанда аёл. Асқадни йўқлаб келганларни дастурхон ёзмасдан куруқ жўнатмайди. Зум ўтмай куймоқ тайёрлар, устига Мустай Карим Уфадан юборган бошқирд асалини суртиб дастурхонга тортарди.

Асқадни боғигача кузатиб қўйишим керак. Уни куруқдан-куруқ кузатгим келмайди.

Оиламизда Саидахондан қолган бир удум бор эди. Баҳорда сумалак пиширардик. Беш-олти банка сумалакни қопқоқлаб музлатгичда сақлаб қўярдик. Шулардан бирини очиб битта пиелада Асқадга бервормоқчи бўлдим.

Равзахон кеч кузда сумалакни кўриб хайрон қолди. Асқад тутила-тутила менинг кечаси билан сумалак пиширганимни айтиб лақиллатмоқчи эди. Содда хотин бу ёлғонга чиппа-чин ишонди. Бу ҳимматдан ийиб кетган Равза бирпасда куймоқ пишириб, устига ноёб липа асалини суртиб олиб чиқди.

Равза мени ўзига жуда яқин оларди. Тожикистонда бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати кунларида тожик дўстларимиз собиқ Ҳисор бегининг ҳовлисида ноёб совғалар дўкони очган. Француз упа-эликларини, атирларни аёллар таллашиб-тортишиб харид қилишарди. Равзага олиб борасан, деб «Черная магия» атиридан биттасини Асқадга олиб бердим.

Бу ишим Асқадга ёқмади. Кейин майли, суюнсин, деб чўнтагига солиб қўйди.

Ажойиб ҳажвчи, тенгсиз латифагўй қадрдонимиз Адҳам Ҳамдам вафот қилди. Ёзувчилар уюшмаси Асқад билан икковимизни вакил қилиб юборди. Жанозадан кейин райком котиби Муҳиддинов, ҳозир пахта терими авжига чиққан палла, биррав далага чиқиб теримчиларга ҳорма-бор бўл қилиб келайлик, деб қолди. Негадир райком котибидан гуп-гуп атир ҳиди келарди. У яхши теримчи қизларга атиргулнинг бағридан олинган «Розовое масло» деб аталадиган ниҳоятда ҳиди ўткир атирларни совға қиларкан.

Муҳиддинов Асқад билан икковимизга, келин аямизларга олиб боринглар, деб шу атирдан икки донадан берди.

Француз атирини олиб келганимизда ҳам, гул бағридан олиган атирни берганимизда ҳам Равзахон ҳаддан ташқари севинган эди.

Асқад хазил қилади:

—Биласанми, буни «Розанинг ёғи» дейишади. Яъни, сенинг ёғингдан ясалган атир.

—Сиз икки дунёда ҳам менга совға олиб келмайсиз. Бу Саидушканинг иши.

—Саидушка дема, қулоғимга Сальтиков-Шчедриннинг Иудушқасига ўхшаб эшитилияпти.

Орадан сал фурсат ўтиб Асқаднинг гапириши янада қийинлашиб қолди.

Шу алфозда ҳам Асқад битта-битта босиб боғимга келади. Бир-биримизга мўлтираб қараб ўтирамиз.

Уша кезлари тили тутиладиганлар билан гаплашавериб «мутахассис» бўлиб қолган эдим.

Шуҳратнинг аҳволи бундан ҳам баттар. У на гапира оларди, на бирон сатр ёза оларди.

Рақибларининг бетўхтов ҳужумларидан худди шу аҳволга тушган Ойбек домла билан умрининг сўнги кунларида кўп «гаплашганман». Раҳматлининг тилига бемалол тушунадиган бўлиб қолган эдим.

Ҳар куни Асқадни бир пиёла сумалак билан кузатиб бораман. Бунга жавобан Равза бошқирд

боли суртилган қуймоқ билан меҳмон қилади.

Баъзан кечалари боғ ҳовлисидаги ўнгдан ўқисанг ҳам, чапдан ўқисанг ҳам «642246» рақами чиқадиган телефонга қўнғироқ қиламан. Равзадан Асқаднинг аҳволини сўрайман.

— Ухламаяпти, — дейди у. — Бир нималарни ёзаяпти. Умр оз крлди, худо омонатини олгунча ёзиб улгуришим керак, дейди.

Дўрмонга совуқ тушди. Уриклар яланғочланиб, пойига оловли кўрпа тўшади.

Асқад ҳамон тиним билмасди. Судралиб юриб азим туп анжирни ётқизиб, устига брезентми, эски шолчаларними ёпади. Анорларни ҳам узиб, танасини эски-тускиларга ўрайди. Мускат узуми устидан хашак бостиради.

Асқадни олиб кетишга редакция машинаси келди. Бу машинадан унинг биринчи маротаба шахсий хизмати учун фойдаланиши бўлса керак. Машинага бир банка сумалак қўйдим. Асқад қўлимни силаб, миннатдор жилмайди.

У шаҳарга кўчиб кетди. Ҳувиллаган боғда бир ўзим қолдим.

Асқаднинг ён қўшниси, адабиётшунос олима, дилбар аёл Саодатхон Тўрабековага телефон қилиб, Асқаднинг аҳволини сўрайман. Асқад билан ҳам, Равза билан ҳам телефонда гаплашиб бўлмайди. Уларнинг аҳволидан шу барака топкур Саодатхон кечаю-кундуз хабар олиб туради.

Қиш қаттиқ келди. Боққа ҳеч ким келмайди. Қиш-лаб қолган икки-уч ёзувчи ҳам хоналарини иситолмай вақтинча шаҳарга кетиб қолишган. Автобусда бўлса ҳам шаҳарга тушиб Асқаднинг аҳволидан хабар олиб келишим керак.

Ойнадек ялтираган Дўрмон йўлларида бир-бири билан тўқнашиб пачоқ бўлиб кетган машиналарни кўраман. Ен ариққа ёнбоши билан тиқилиб қолган автобуслар олдида ишдан кечикаётган йўловчилар туришарди. Фақат гилдирагига занжир ўралган машиналаргина сирпанмай йўловчиларни метрогача обориб қўяди.

Шу тариқа, йўл азоби — гўр азоби дегандек, икки-уч марта Асқаддан хабар олиб келдим. У илгаригидек тинимсиз ишлар, бирон дақиқа вақтини беҳуда ўтказмасди.

Яна баҳор келди. Уриклар гулини тўкиб довучча туга бошлаган. Гилос таналари оппоқ гулга бурканган. Боғ қўшнилариинг ҳаммаси хазон тўплаб куйдиришяпти. Бошқа пайтларда тутундан қочадиганларга нечукдир аччиқ хазон тутуни хуш ёқаётганга ўхшарди.

Асқаднинг болалари, келинлари ҳам хазон куйдириб, ичкари хоналарни тозалаб кетишди.

— Дадам боққа обориб қўйинглар, деб хархаша қиляпти. Кунига беш-олти марта доктор келиб хабар олиб туради. Боғ узок, докторнинг бориши қийин, келинлар ишда, неваралар ўқишда. Ойим ўзини эплолмай қолган. Сиз ҳам бир айтиб кўринг, озроқ сабр қилсин, — дейди ўғли Темур.

Асқад боғни соғинган, тезроқ кўчиб борақолсам, деб Дўрмон томон талпинарди.

Апрелнинг ўн еттинчи куни эрталаб азонда Саодатхон телефон қилди:

— Асқад ака оғирлашиб қолдилар, етиб келсангиз яхши бўларди.

Аксига олиб Ижод уйида биронта машина йўқ. Боғ қўшнилари шаҳардан ҳали келишмаган. Бирон соатлардан кейин боғда ишлатиш учун одам олиб келишади. Гаражда машина бор, бироқ уни юргизадиган одам йўқ. Ўзим кўпдан машина минмаганман. Йўл қоидалари ҳам ўзгариб кетган. Кўзим йўлни унча илғамайди. Ўнг қулоғим эшитмайди.

Таваккал қилиб машинани гараждан олиб чиқдим у йўлга тушдим.

Етиб келганимда Асқад тўнғичи Темурнинг бағрида, кўксига бош қўйганича кўз юмган, бир умрга бу ёруғ оламини тарк қилган эди...

Қадрдоним билан хайрлагаолмай, рози-ризалик қилолмай доғда қолдим.

* * *

Тундаликлар «Уйқу қочганда» номи билан алоҳида китоб бўлиб босилиб чикди.

Адабиётшунос олим Наим Каримов Асқад ҳақида, унинг «Тундаликлари» ҳақида айтган ҳалол гаплари қаторида бирданига «қовун туширган» жойлари ҳам анчагина. У шундай деб ёзади: «Бугун кимдир ўша пайтларда Асқад Мухтор ҳолидан мунтазам равишда хабар олиб

турганини айтиши мумкин. (Ким у?) Иўқ, унинг уйи ҳеч қачон гавжум бўлган эмас. (?) Оқибатли дўстлари кам бўлганидек оқибатли шогирдлар ҳам қарийб бўлмаган. (?) Ҳатто дўрмондоши Саид Аҳмад ака ҳам «Ҳаста Асқадни кўрсам эзилиб кетаман» деб унинг эшигини кам чертган».

Наим Каримов бу гапларни қайдан олди экан? Равза бу гапни айтмайди. Асқад икки дунёда ҳам бунақа хои-нона, боз устига бўштоб, мўрт сўзларни оғзига олмаган.

Бунақа масъулиятсизлик билан ёзилган мақолалар ўқувчини шубҳага солиб қўяди. Усмон Носир тўғрисида ўйламай, суриштирмай айтган гаплари шоир мухлисларини ҳаддан ташқари ранжитган эди.

Зарифа Саидносированинг «Ойбегим менинг» китоби қўлёзмасини Наим Каримовдан бошқа одам ўқимаган. Уни Н. Каримовнинг ўзи таҳрир қилиб, ўзи нашрга тайёрлаган. Ким билади дейсиз, унда қандоқ «қовун туширди»лар қилган экан? Бир марта бевурд бўлган тадқиқотчига китобхоннинг шубҳа сояси доимо тушиб туради. Ғафур Ғулом айтганидек, бунақа хайрли ишларни бошлаш олдидан қўлни атирсовунда яхшилаб ювиб, поклаб олиш керак.

Боғ файзсиз бўлиб қолгандек... Хазонлар орасидан, хиёбонлардан Асқаднинг изларини кидираман. Шу боғ, шу хиёбонда қоғозга шитирлаб тўкилган сатрлар товушини эшитаман:

Бир вақт дўстлар билан ҳасратлашардим...

Ёлғиз ўтказаман ғамгин чоғларни.

Сукунатни чўчитмасин дардим,

Айланиб ўтаман сокин богларни.

ҲИКОЯЛАР

ҚОРАКЎЗ МАЖНУН

Қуръони каримдан:

«Сизлардан қайси бирингиз ўз динидан қайтса ва шу кофирлигича ўлса, бас, ана ўшаларнинг (қилган савобли) амаллари хабата (бекор) бўлур, улар дўзах аҳлидурлар ва у ерда мангу қолурлар».

(Бақара сураси, 217-оят.)

Хадиси шарифдан:

«Жаннатга кирадиган ўн нафар ҳайвондан бири бу «Асҳоби каҳфнинг вафодор ити дир». (Ал-жоме ал-Кабир.)

Саодат ая бомдод намозини ўкиб, жойнамоз пойида узоқ ўтириб қолди. Бундан уч йил олдин оламдан ўтган эри уста Туробга атаб Қуръон тиловат қилди. Ўрис шаҳарларида дайдиб қолиб кетган ўғли Бўрихонга худодан инсоф тилади. Бахти очилмай, гулдек умри хазон бўлаётган қизи Қумрига ачиниб, шу фариштагинанинг йўлини оч, деб Аллоҳга илтижо қилди.

Кампир ҳар саҳар ички бир эзгинлик билан шу гапларни такрорларди. У қўл чўзиб, жойнамознинг бир бурчини қайириб ўрнидан турди.

Сентябрь оёқлаб, сувлар тиниққан, ариқ тубларидан бола-бақра ташлаб юборган пиёлами, чойнак қопқоғими, қошиқми шундоққина кўриниб турибди. Қирғоқлар зах тортиб, экин-тикин сув сўрамай қўйган палла.

Қўшни ҳовлилардан мактабга кетаётган болаларнинг инжиқликлари, хархашалари, оналарнинг ялиниб-ёлборишлари эшитилиб турибди. Кампир бу товушларга бир дам қулоқ тутиб, бошини тебратиб, кулиб қўйди.

Саодат ёшлигида жуда чиройли қиз бўлганди. Сочлари тақимини ўпарди. Тараганда шамшод тароқ ушлаган қўллари сочининг учигача етмасди.

Ярмини қисмлаб туриб, буёғини тарарди. Опаси бу сочларни қирқта қилиб ўрганда, яна шунчаси ортиб қоларди.

— Э, сочинг қурсин! — дерди опаси. — Қўлларим толиб кетди, сочингни ўрдиришга одам ёллаш керак.

Кўчада амиркон маҳсиқовушни ғирчиллатиб, сочларини селкилатиб юрганда қараган ҳам қарарди, қарамаган ҳам. Ёш қизалоқлар орқасидан келиб, сочларини кўзига суртиб қочишарди.

Мана, йиллар ўтиб соч ҳам оқарди, сийраклашди-ю, барибир ўша узунлигича қолди. Учига бирор нарса тақмаса, ҳурпайиб, бўйни, елкаларини тутиб кетади. Шунинг учун ҳам у сочининг учига ўғри тутар сандиқнинг калитини осиб кўяди. Сандиқни очаётганда калитни ечиб олмайди. Сочи узун бўлганидан тиззаласа калит бемалол қулфга етади. Энди янги уйларга сандиқ урф бўлмай қолди. Ҳамма уйни пўрим жавонлар босиб кетди.

Бундан ташқари, қулфни даранглатиб очадиган калитларни ясайдиган усталар қолмаган.

Кампирнинг сочлари ҳамон ёшлигидагидек. Фақат ярмидан кўпи оқариб кетган. Орқасига ташлаб қўядиган, учи бирлаштирилган икки ўрим сочининг учига эрининг фронтдан олиб келган оғиргина медалини осиб қўйган. Тайёр илгаги ҳам бор, сочни пастга тортиб туради.

Ҳовлининг ярмига яқин жойга тангадек офтоб туширмайдиган қари тут барглари сарғая бошлаган. Қуриган шохига баҳорда илиниб қолган варракнинг қамиш қовурғалари скелетдек бўлиб турибди. Фақат узун латта думи шамолда илондек тўлғонади.

Шу тут тагида бир оппоқ ит супурги устида ухлаб ётибди. Кичкинагина, белида белбоғдек иккита — бири қора, бири жигарранг чизиғи бор. Худди кимдир атайлаб бўяб қўйганга ўхшаб кўринади. Тумшуғи билан икки кўзи қоп-қора. Бир кўзининг тепасида тўмтоқ қоши ҳам бор. У кампирнинг оёқ товушидан бир кўзини эринибгина очди-ю, чала ярим керишиб, яна уйқуга кетди.

— Ҳа-а, жонингни ҳузурини билмай ўл-а! Супургиниям ҳаром қилдинг.

— Қўй, уришма, опаси, Қоракўз ҳали бола-да!

— Нима деяпсиз, ойижон! Бу ит ўлгурга мен нега опа бўларканман?! — деди Қумрихон нолиб.

— Агар Қоракўзни яна супурги билан урсанг, унга косов отсанг, билиб қўй, укаларингни кетиб қоламан.

— Вой, ойижон-эй, ит ўлсин, одамдан азиз бўлмай! Шу итни деб бизни ташлаб кетмоқчимисиз? Қўйинг-э!

— Шу билан овуниб юрибман. Қаёққа борсам, ёнимда. Бир қадам нари кетмайди. Менга айт-чи, укаларинг, сингилларинг ҳафтада бир хабар олса олади, олмаса йўқ. Касалхонада ётганимда шу итгина кўкрагини қорга бериб ҳовлида бир ой дераза тагида ётган. Сенлар қўни-қўшнининг қистови билан бир-икки хабар олдиларинг, холос.

— Ойижон, қўйинг энди... — деди Қумри норози бўлиб.

Итнинг бир қулоғида, бўйнида, оёқларида қон қотиб қолган эди.

— Аҳмоқ! — деди кампир. — Қаёқларда санқиб юргандинг?! Яна маржабозликка бордингми? Мажнун бўлмай кеткур! Аҳволингни қара, хотин талашиб роса таъзирингни ебсан-ку! Э ўлмагин-а, шилинмаган жойинг қолмапти... Энди ўзингдан кўр. Мажнун, яраларингга дори суртаман. Илло, дод демайсан!

Қумрихон итнинг бўйнидан босиб турди, кампир яраларига йод сурта бошлади. Ит фингшийди, ингиллайди. Қумрихоннинг қўлларини тишламоқчи бўлади.

— Ана, бўлди. Энди овқатингни берамиз.

Бир ойдан бери ўғли сурункасига кампирнинг тушига киради. На ётишида, на туришида ҳаловат бор. Ўғлини ўйлагани ўйлаган. Ёши саксонга яқинлашиб, куч-қувватдан қола бошлаган, боламини кўрмай ўлиб кетаман-ми, деб куйиб-ёнади.

Ўғли Бўрихон олтмиш еттинчи йили армияга кетган. Ҳарбий хизмати тугади ҳамки уйга қайтмади. Уша ёқларда уйланиб, бола-чақали бўлиб, қолиб кетди. Баъзи-баъзида ундан «Я здоров» деган икки энлиқкина хат келарди. Яқин ўн беш йилдирки, адресни унутиб қўйганми, ишқилиб, шу ўрисчагина хат ҳам келмай қўйган.

Кампир қўни-қўшнилари кимга ҳам чиқмайди. Уйда ўтиравериш қон бўлиб кетади. Баъзан кийимбошларини апил-тапил тугиб — ўғиллари ё қизларидан бириникига отланиб қолади.

Барибир борган жойида ҳам ҳаловат топмайди. Қизи Қумрихонни ўйлаб қайтиб келади. Қумрихоннинг бахти чопмади. Икки бор турмуш қилди, фарзанд кўрмади, қайтиб келди. Бирон жойда ишлаб овунай деса, ҳайҳотдек ҳовлига, мункиллаб қолган онасига ким қарайди. Ака-укалари, сингиллари: «Опа, қўй, ишлама, тирикчилигинг бизнинг бўйнимизда, онамга қара», деб қўйишмади.

Кампирнинг ўғиллари, бизникида туринг, ойи, деб худонинг зорини қилишса ҳам, отанг чиққан уйни ташлаб кетолмайман, мен ҳам шу уйдан чиқазиламан, деб кўнмади.

Кампир жуда доно хотин эди. Болаларим ҳафтада бир марта хабар олишса, етти кун уйим тўлади, албатта, улар қуруқ келишмайди, шу баҳона Қумрининг ҳам куни ўтади, дея қадрдон уйдан жилмасди. Оналар шунақа — бахти чопмаган боласи билан бирга бўлади.

Ўтган йили ўтли-шудли, ҳар иш қўлидан келадиган невараси Анваржон, тоғамни топиб келаман, деб чиқиб кетди. Шу кетганча йигирма кун деганда дарагини топиб келди.

Бу гапдан хабар топган қўшни хотинлар кампирни қутлагани кирдилар.

— Бувижон, ташвишланманг, тоғамнинг ишлари «беш». Рўзғори бут, тирикчиликдан ками йўқ. Учта боласи бор. Ўзи ўзбекчани эсидан чиқариб юборибди. Мен билан ўрисча гаплашди. Битта соғин эчкиси, тўртта қанор қопдек чўчқаси, ўнтача чўчқачалари бор экан. Қиш забтига олганда шу молларини ҳам уйига опкириб олишаркан. Бўчка-бўчка самогон-ароқ ясаб, қиши билан ичишаркан. Кишлоқдагилар тоғамни «Бўрихон» демай, «дядя Боря» деб чақиритар экан.

Бу гапларни эшитиб, кампир ер ёрилмади-ю, кириб кетмади. Боласи тушмагур-эй, қўшни хотинларнинг олдида шу гапларни айтиб ўтирибди-я! Бировга сўзини бермайдиган эррайим кампирнинг шохи синди, остона ҳатламай уйда муқим ўтириб қолди.

Қачонгача чилла ўтираман, деб кампир бугун қизиникига отланиб қолди. Кампирнинг ниятини сезган Қоракўз остонага бориб ўтириб олди. Яқин бир ойдан бери ҳеч қаёққа бормаган Қоракўз ўзида йўқ шод эди. Бошини бир томонга эгиб ирғишлар, тезроқ чиқмайсизми, дегандек, ҳар хил овоз чиқариб ғингширди.

Кампир шошилмасди. Усма экилган бир бўйра ер олдида чўнқайиб, ўсмаларнинг серсув, бўлиқ баргларини тагидан кертиб узарди. Охири кафти ўсмага тўлгач, райҳоннинг гул отмаган шохларидан синдириб олиб, ўсмага қўшиб дастрўмолига ўради. У қиз невараларига, келину қизларига албатта ўсма олиб борарди. Ниҳоят, кампир

тугунни қўлтиқлаб чиқди. Қоракўз ўтирган жойидан бир сапчиб кўча томон отилди. Кампир унинг кетидан бораркан, хой, мунча шошасан, секинроқ, деб жаврарди.

Қоракўз унинг гапига тушунгандек, кўча ўртасида тўхтаб орқасига қарайди. Кампир етиб келгунча яйраб қулоғини қашлайди. Бир қулоғини диккайтириб, биттасини шалпайтириб эркалик қилади. Орқа оёғида туриб бир-икки айланади. Кампир етиб келиши билан яна уйноқлаб югуриб кетади. Йўлда учраган мушукларни тирақайлатиб қувиб, ним қизил тилини осилтирганча ҳансираб қайтиб келади. Дарахтлардаги мусичаларга ирғишлаб акиллайди. Ариқдан шапиллатиб сув ичади. Баъзан йўл четига чиқиб, пахса девор тагини ҳўл қилиб кайтади. Велосипед миниб ўтган болаларга эргашиб узоқларга кетиб қолади.

Кампир унинг қилиқларига андармон бўлиб йўл юрганини сезмайди. Қоракўз донлаб юрган товукларни қақағлатиб, тўрт тарафга тўзғитиб юборади. Йўлда учраган итлар билан искашиб, қувлашмачоқ ўйнайди. Кўча бетидеги уй остонасида тинмай акиллаётган каламушдек кучукни тупроқка кориштириб булғалади. Ариқ бўйидан кўпориб ташланган тунгак соясида ётган бўрибосар итга ҳам зўрлик қилмоқчи бўлганди, таъзирини еди. Бўрибосар унинг гарданидан тишлаб, улоқтириб ташлади. Йўл ўртасига бориб тушди, тупроққа қоришди.

Кампир бошини сарак-сарак килди.

— Ҳой, жинни, сенга ким қўйибди отанг тенги ит билан олишишни!

Қоракўз унга карай олмади. Йўлнинг бу ёғига маъюс алпозда, югурмай, оҳиста кетди. Барибир Қоракўз итда, итлигини қилади. Бир қора итнинг думини ҳидлаб, очиқ турган эшиқдан кириб кетди. Бир оздан кейин унинг вангиллагани эшитилди. Эшиқдан чиқаётганда ичкаридан отилган эски туфли қоқ белига тушди.

Катта йўлга чиқишди. Бу йўлнинг ўнг ёғи Чирчиққа, чап ёғи Тошкентга олиб боради. Олдинлаб кетган Қоракўз, қаёққа юрайлик, дегандек, кампирга қаради.

— Абдумалик акангникига борамизми, Дилбар опангникигами? Дилбар опанг домда туради. Итдан ҳазар қилади. Сени уйига киритмайди. Энди нима қиламиз? Майли, шуникига борайлик. Ётиб қолмаймиз. Чиққунимча ҳовлида болалар билан ўйнаб турасан.

Қоракўз бу гапларга тушунади. Ҳар гал кўча бошига келганда албатта кампир шу гапларни такрорлайди.

Олисдан баланд иморатларнинг қораси кўринди. Қоракўзнинг сабри чидамади. Илдамлаб кетди. Кампир унга етолмай халлослаб қолди. Қоракўз югуриб эмас, ғилдираб кетаётганга ўхшайди. Бир зумда кўрштмай кетди.

Учинчи қаватнинг болохонасида ўйнаётган болалар Қоракўзни кўриб, бувим келяпти, деб қийқиришди. Тапир-тупур қилиб зинанинг икки поясини битта қилиб, пастга югуриб тушишди. Биттаси Қоракўзга конфет, биттаси сергўшт суюк берди. Бирпасда ховли болаларга тўлиб кетди. Қоракўзнинг бошини, орқасини силашди. У эркаланиб туриб берди. Болохонада Дилбархон кўринди. Онангиз келяпти, деган хушxabар олиб келган Қоракўзга меҳр билан боқди. Унга қанд ташлади.

Ниҳоят, ҳансираб кампир етиб келди. Болаларга қурт, ёнғоқ, туршак улашди. Қоракўз ҳам

умидвор бўлиб қўлига қаради.

— Сенга йўқ, бевафо! Мени йўлга ташлаб кетгансан. Орқангдан ҳаллослаб югуриб, тилим оғзимга сифмай қолди.

Қоракўз гуноҳкорона бош эгиб турди. Кампир конфет ташлади. Қоракўз илиб олдию қувончдан ҳовлини шамолдек айланиб чиқди. Кампир кизи билан кечгача эзилиб гаплашди. Ўғлини эслаб кўз ёш хам қилиб олди. Кумрининг бетолелигидан, мен бир бало бўлиб кетсам, у шўрлик нима бўлади, деб афсус-надоматлар қилди. Гап орасида Қоракўз эсига тушиб, овқат-повқат бердингми, деб сўраб қўярди. Кампир аср намозини ўқиб, кетишга шошилди.

— Энди кетай, шом намозини уйгинамда ўқирман.

— Овқат қияпман, ойижон, еб кетинг. Бир кечагина ётиб кетсангиз нима бўлади. Уйингизни бўри еб кетармиди!

Кампир тугунни қўлтиқлаб пастга тушди. Ҳовлида болалар билан яйраётган Қоракўзнинг кетгиси келмайди. Болалар туфлаб улоқтирган калтакни ўтлар орасидан топиб келади.

Кампир йўлга тушди. Қоракўз эркаланиб, ирғишлаб гоҳ ундан ўзиб, гоҳ орқада қолиб қулоғини қашлайди.

Уйда Саодат аянинг йиллаб қалбида қалашиб ётган ғуборларини тарқатадиган, кўксидан тоғдек босиб ётган армонларни ушатадиган оламшумул бир янгилик кутиб турарди.

У уйига яқинлашганда эшиги олдида у ёқдан-бу ёққа шошиб юраётган одамларни кўриб, юраги хапқириб кетди. Кадамини тезлатди. Эшик олдида турганлар унга, қуллуқ бўлсин, севиниб қолдингизми, қариганингизда дилингизга ёруғлик тушгани муборак бўлсин, дейишарди.

Кампир хажга кетаётганларга пенсиядан йиққан пулларини «Ҳожи бадал» учун бериб юборган эди. Ҳаж қабул бўлди, деган хушxabар келган бўлса керак, ўзингга шукр, Аллоҳим, деб остона ҳатлади.

Шоҳига катта лампочка осилган тут тагидаги супада ёши олтмишлардан ошган бир нотаниш эдам ўтирарди. Унинг кўзлари... бундан ўттиз икки йил олдинги Бўрихоннинг кўзлари эди. Кампир, вой болам, деб унга талпинди. Супага югуриб бордимми, учиб бордимми, билмайди. Бағрида ўғлини кўрди. Ундан ароқ ва шам ёқилган уйнинг ҳиди келарди. Кампир буни сезмасди. Ҳойибининг ҳозир бўлганидан маст-аласт эди. Карахт эди, бахтиёр эди. Ўғлининг бошларига, елкаларига кўз ёшлари тўкиларди.

Ўғли унинг бағридан чиқишга уринар, аммо кампирнинг қоқ суяк, чайир қўллари уни бўшатмасди.

— Ну зачем, зачем плачеш, мама, вот и приехал, хватит, хватит, — дерди ўғли.

Она бу гапларни эшитмасди. Эшитганда ҳам бари-бир тушунмасди.

Кампир ҳушини йиғиб, боласини бағридан бўшатди. Серрайиб турган Кумрига:

— Нега бақрайиб турибсан, Раҳмон қассобни чақир, боламнинг оёғи тагига оғилдаги қўйни сўйсин! Қўшнисиникида телефон бор, ака-укаларингга, сингилларингга, акам келди, деб хабар қил! — деди.

Қоракўз кампирнинг оёғи тагига ўтириб олган. Бу нотаниш одамга ғашлик қилиб тинмай ирилларди.

— Қаёқларда юргандинг? — деди кампир ўғлига. Ўғли онаси нима деяётганини тушунмай елка қисди. Тушунмадингми? Сен бошқа одам бўлиб кетибсан.

Кампир унинг юзларига қараб эзилиб кетди. Қариб, адойи тамом бўпти. Башарасига ҳам ўша томонларнинг нуқси уриб, ўзбеклиги қолмабди. Эллик бир ёшда етмиш яшар чол бўлиб қўя қопти.

Раҳмон қассоб аллақайёққа кетиб қолган экан, топиб келишди. Кўча томонда қўш машинанинг гуриллагани, ўғил-қизларининг овозлари эшитилди.

Абдумалик қўй етаклаб кирди. Қизлари, куёвлари картон қутиларда, халталарда мева-чева, олма-узум кўтариб киришди. Бир зумда ҳовли гавжум бўлиб қолди.

Бўрихон укаларини ҳам, сингилларини ҳам танимади. Улар ҳам буни танишмади.

Бўрихон бегона уйга кириб қолган одамдек қовушмай турарди. У укаларига, сингилларига нима дейишни билмасди. Тўғри, нима дейишни биларди. Аммо тил билмаса нима қилсин? Ўйлаб-ўйлаб, «Салям!» деди. Жигарлари кулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмай ҳайрон туриб қолишди.

Қассоб оғилдан каттакон, боқувдаги қўйни судраб чиқди. Бўрихоннинг оёғи тагига ётқизиб, укам, қани бир фотиҳа беринг, деди. Э, дарвоқе, ўзбекча билмаслигингизни эсимдан чиқарибман, қани, омин денглар, кампир энамизнинг умрлари узун бўлсин, ғойиблари ҳозир бўлгани рост чиқсин, омин!

Қассоб шундай деб қўйнинг бўғзига пичоқ тортди.

— Ну зачем, зачем? — деди Бўрихон. — ведь барана жалко, все равно я столько мясо не ем! У нас баранина не едят.

То ярим кечагача кампирнинг ҳовлиси тўйхонага айланиб кетди. Тарқаш пайтида Абдумалик акасини меҳмонга таклиф қилди.

Ҳовли жимиб қолди. Қумри она-болага супага жой солиб берди. Кампир боласига тикилиб мижжа қокмади. Бўрихон тўйгунича ичган эди. Оғзидан гуп-гуп ароқ ҳиди келиб турибди. Кампир рўмолининг учи билан бурнини беркитганча ўтирибди. Ростдан ҳам шу одам менинг боламми, деб ўйларди кампир. Қариб кетибди, сочлари тўкилиб, бошининг ярми яланғочланиб қопти. Кўп ичадиган одамлардагина бўладиган захил бир бефайзлик зоҳир эди унинг юзларида. Кўзларининг таги салқиган, тишлари тамакидан жигарранг тусга кирган. У отаси ўтган уйда, тукқан онасига, жигарларига бегона бўлиб бепарво ётибди.

Саодат кампир уни чақалоқлигида худди шу супада бешикка белаб тебратарди. Уч ёшга киргунча шу супада бағрида олиб ётган эди. Бўрихон дўмбоққина бола бўлганди. Уни ёмон кўздан асрасин, деб кийимларига тумору кўзмунчоқлар тақиб қўярди. Султонимга атаб унга кокил қўйганди. Олти ёшга тўлганда уни эр-хотин Туркистонга олиб бориб ҳазрат Яссавий мақбарасининг шайхига атаганларини бериб, кокилини кесдиришган, қўй сўйиб худойи қилишган эди.

Бўрихон у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилди. Шунда... шунда унинг устидаги оқ чойшаб сирғалиб елкалари, кўкси очилиб қолди. Кампир баданидан чаён ўрмалагандек сесканди. Ўзини орқага ташлади.

Бўрихоннинг бўйнидаги занжир учида бут ялтиради. Кампирнинг кўзлари тинди. Бир дам уни шуур тарк қилди. Телбадек сапчиб ўрнидан турдию айвон томонга чекинди...

Бўрихон армия хизматини ўтагандан кейин ҳам уйга қайтмади. Ўрмон ичкарасидаги қишлоқ бутхонаси қўнғироқчисининг эрдан қолган қизига ошиқу беқарор бўлиб қолди. Қаллиғининг отаси, бошқа диндаги одамга қизимни бермайман, деб туриб олди. Қиз Бўрихонни христиан динига киришга ундади. Ишқ-муҳаббатдан кўзини парда босган Бўрихон ҳеч иккиланмай рози бўлди. Уни черковда чўқинтиришди. Кейин черков оқсоқоли келин билан куёвга тож кийдириб, никоҳ ўқиди.

Ана шундан кейин Бўрихон хотини, қайнонаси билан ҳар куни черковга бориб чўқинадиган бўлди. Қайнотаси ўлгандан сўнг унинг ўрнига черков қўнғироқчиси қилиб қўйишди. Нимаики иш бўлса, барини у бажарадиган бўлди. Пилиги сўхта бўлган шамларнинг учини қайчилайди, ёниб тамом бўлганларини алмаштиради.

1970 йилнинг кеч кузида бир мусулмон боласи диндан чиқди...

Оҳ, отагинаси тирик бўлганда шу супа устида болта билан чопиб ташларди-я! Кампир айвон томон тисарилиб борар экан, ана шундай ўйларди. У айвонга етолмай ҳушидан кетиб йиқилди. Қорақўз унинг атрофида улиб айланарди. Қумри ётган уйнинг эшигини тимдалаб, уни уйғотмоқчи бўлди. Қумри уйқусини бузган итни қарғай-қарғай ҳовлига чиқди. Қорақўз унинг этагидан тортиб, кампир ётган жойга судради. Қумри онасининг беҳуш ётганини кўриб қўрқиб кетди. Қариб, муштдеккина бўлиб қолган онасини даст кўтариб айвонга олиб чиқди. Боши

остиға ёстиқ қўйиб, сув ичирди. Елкаларини уқалади. Кампир кўзини очди. Ҳали тонг ёришмай туриб, Абдумалик машинада келиб акасини олиб кетди. Унга Тошкентнинг мустақилликдан кейинги манзарасини кўрсатмоқчи, Чорсу бозоридан унинг болаларига совға-саломлар олиб бермоқчи эди.

Бўрихон учун Ўзбекистонда мустақиллик бўлди, бўлмади барибир эди. У ўзга юртнинг фуқароси, ўзга эътиқоднинг сиғиндиси эди. Туғилган юртга муҳаббат туйғуси уни тарқ қилганига кўп йиллар бўлган. Она тили қадим-қадим замонлардаёқ унутилиб кетган Шумер тили қатори туманлар орасида қолиб кетганди.

Эрталаб кампир ҳеч нарса бўлмагандек ўрндан турди. Қумри қараса, онасининг колган кора сочлари ҳам бир кечада оқариб, ажинлари кўпайиб кетибди.

Қумри онасининг нега бунақа бўлаётганини билиб турарди. Боя акаси тонг ёришмай ховли этагидаги ёнғоқ тагида деворга қараб чўқинаётганини кўриб ҳайрону лол қолганди. Аёллар умуман титимсак халқ бўлади. Акаси Абдумалик билан ҳовлидан чиқиб кетгач, ичкари уйда турган чемоданини титкилади. Шунда сариқ бахмалга ўралган бир нарсага кўзи тушди. Ушлаб кўрди. Қутичага солинган нарса тўппонча эмасмикан, деб бахмал тугунни ечиб қаради. Ў христианларнинг муқаддас китоби Инжил эди. Уни ушлаган қўллари қуяётгандек шошиб яна бахмалга ўраб қўйди.

Кампир бондод намозини ўқиётиб, ҳар саждага бош қўйганида жойнамозга кўз ёшлари томарди. У жойнамоз бурчагини қайириб, эрига атаб Қуръон тиловат қилди. Бахти чопмаган Қумрига бағишлаб шу фариштагининг йўлини оч, деб Аллоҳга илтижолар қилди. Ғойибдан ҳозир бўлган ўғлининг номини тилга ҳам олмади.

Саодат ая шу боласига тўлғоқ тутаётганда офтоб чарақлаб турарди-ю, ёмғир шаррос қуяётган эди. Деразадан ҳовлига қараб турган доя хотин: «Бўри болалаяпти», деганди. Шунинг учун ҳам ўғлига у Бўрихон дсб исм қўйганди. Орадан эллик бир йил ўтиб, бу болани мен эмас, бўри туққан экан, деган хаёлга борди.

—Ойи, кийинасизми? Абдумаликнинг машинаси ҳозир келиб қолади. Ўғлингиз тайинлаб кетган.

—Ўзинг боравер, мен шу ерда қоламан, — деди кампир.

—Ахир, акам, кечқурун поездга чиқади. Хайрлашмайсизми?

—Ўзи келган, ўзи кетаверади. Машина келса, чемоданини ташлаб қўй. Бу уйга энди қайтиб келмасин, — деди кампир катъий қилиб.

—Ойижон-ей, жуда қаҳрингиз қаттиқда! Бугун кетади, қайтиб кўрамизми-йўқми, болам-бўтам, деб кузатиб қўя қолсангиз нима қилади-я! — деди зорланиб Қумри.

—Бу болани мен эмас, бўри туққан... Бир марта дадам қани, деб сўрамади-я! Қандоқ ота эди-я раҳматли.

Кўчадан машина овози келди. Қоракўз ўқдек отилиб чиқиб кетди. Бир оздан кейин кампирнинг невараси Абдунабининг атрофида гир айланиб кириб келди.

—Ия, хали ҳам кийинмай ўтирибсизми? Уйимиз қариндош-уруғларга тўлиб кетди. Дадамнинг ўртоқлари ҳам келишган. Қани, бўла қолинглар!

—Мен бормайман, — деди кампир. — Қумри боради. Чемодан ўлгурни ола кетинглар.

— Ия, қизиқ бўлди-ку! Амаким бугун кетадилар-ку!

Кампир индамай уйга кириб кетди, кейин деразадан бошини чиқариб:

—Сен боравер, болам. Мен билан ўтириб қон бўлиб кетдинг. Жигарларинг билан бирпас ёзилиб келасан, — деди Қумрига.

Машина кетди. Кампир ҳайҳотдек ҳовлида бир ўзи қолди. Унинг кўксига аллақайдан келиб тушган бир парча муз кечадан бери эримай, вужуд-вужудини қақшатарди.

У уйга кириб тугун кўтариб чиқди. Ундан Бўрихоннинг гўдаклигида, болалигида кийган кийимларини олиб қаради.

Илгари кампир баъзи-баъзида бу кийимларни ҳидлаб йиғларди. Энди кўксидаги муз уни

йиғлашга қўймади. У ҳовли ўртасига хазон тўплаб гугурт чақди. Гуриллаб ёнаётган гулханга Бўрихоннинг кийимларини бирма-бир ташлай бошлади. Гулханда Бўрихоннинг болалиги ёнарди. Қоракўз гулхан атрофида айланар, гоҳ аланга тафтига чидолмай нари кетарди. Бир бўхча кийим зум ўтмай ёниб кулга айланди. Шамол куйиндиларни ҳовлининг тўрт тарафига учириб кетди.

Қумрининг кўнгли бир нимани сездими, кўча бошига етмай машинадан тушиб қолди. Уйга келганда, онаси кафтини иягига тираб, қимирламай ўтирибди. Қоракўз унинг хаёлларига шерик бўлгандек, у ҳам олд оёқларига даҳанини қўйганча кўзларини юмиб, қимирламай ётибди. Қумри у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳовлидан куйган латта хиди келяпти. Қўшнилардан бирортаси эски-тускиларни ёндирыпти шекилли, деб ўйлади. Ҳовлининг супрадек жойи қорайиб қолганини кўриб ҳайрон бўлди. Яқин бо-риб қараса, қорайган ерда болалар кўйлагига қадаладиган ўн-ўн бешта қовжираган тугма сочилиб ётибди. Қумри нима бўлганини билди. Ичидан зил кетди.

— Ойи, — деди у, — нима овқат қилиб берай? Эрталаб ҳам ҳеч нарса татимадингиз. Бунақада толиқиб қоласиз-ку.

Кампир бошини сарак-сарак қилди.

— Иштаҳам йўқ, болам. Ичим тўла муз. Танамга аста тарқалаяпти.

Қумри кўркиб кетди.

— Кўп куйинманг энди, бўлар иш бўлди. Худонинг иродаси бу.

— Э, қизим-а, бола туғмагансан-да, билмайсан!

Кампир қизига ҳеч қачон «туғмагансан» деб айтмаган. Айтса, таъна қилаётгандек бўларди. Қизининг шундоқ ҳам дарди ичида. Бу гапни бегона айтса чидаш мумкинди. Аммо ўз онанг айтса, юрагингни кимга очасан? Қумри онасининг гапини малол олмади.

— Фарзанд доғи ёмон бўлади, болам.

— Ахир акам тирик-ку, шукр қилмайсизми? Кампир унинг гапини чўрт кесди:

— У йўқ энди!

Кампир сўзини охирига етказа олмай ёнбошига беҳуш йиқилди. Қоракўз безовталаниб сапчиб туриб кетди. Қумри онасини кўтариб, кўрпача устига ётқизди.

Эшик тақиллади. Қоракўз дарвоза томон югурди. Қумри онаси билан овора эди. Ҳовлига маҳалла мачитининг имом-хатиби билан мутаваллиси кирди. Кампирнинг аҳволини кўриб, бир-бирига қараб олишди.

— Қизим, — деди мутавалли, — бемаврид келиб қопмиз. Онахондан суюнчи олмоқчи эдик.

Улар айвон олдига келишди. Сўнги нафасини олаётган кампирга:

— Онажон, кеча муборак ҳаж сафаридан қайтдик.

Сизнинг ҳажингиз қабул бўлди, — дейишди.

Имом-хатиб Саодат аянинг «Ҳожи бадал» бўлгани тўғрисидаги ҳужжатни узатди. Кампир қўлини кўтара олмади. Кўзини аранг очиб, ўзингга шукур, Аллоҳим, дея олди, холос. У қизига бир нима демоқчи бўлган эди, тили калимага келмади.

Қумри унинг нима демоқчилигини билди. Югуриб уйга кирдию иккита оҳорли тўн кўтариб чиқди.

— Ойим шу кунга атаб сақлаб юрган эдилар.

У шундай деб икковининг елкасига тўн ташлади.

Кампир икки кун шу алпозда ётиб, сал ўзига келгандек бўлди. Тилга кирди.

Аслини олганда, унинг умри тугаган эди. Бу хушxabар унинг тугаб бораётган умрига умр улаган эди. Бу ҳол шамнинг ўчиш олдидан бир лоп этишига ўхшарди.

— Укаларингни, сингилларингни чақир! Васият қилиб

қўяй. Сен қўрқма, қизим. Улим ҳақ. Бу жон дегани Аллоҳнинг тандаги омонати. Ундан қочиб қутулиб бўлмайди. Пуф этади-ю, чиқади-кетади.

Кампирнинг болалари етиб келишди. Қумри онасининг орқасига ёстиқ қўйиб берди. Қатор

ўтирган болаларига, невараларига қарар экан, кампир мамнунлик билан:

—Худога шукр, тобутим олдида борадиган ҳассакашларим кўп экан, — деди. — Эшитинглар, болаларим. Абдумалик, энди буларга сен ота ўрнида оталик киласан. Қумри, қизим, энди сен менинг ўрнимга қоласан. Абдунабини шу ҳовлида уйлантиринглар. Йилимни кутиб ўтирмай тўй қилаверинглар. Шундоқ қилсаларинг, арвоҳим шод бўлади. Абдунаби келин билан Қумрининг олдида қолсин. Шу уй уники. Онам гўрида тинч ётсин, десанглар Қумрини асло ёлғизлатиб қўйманглар.

Кампирнинг лаблари қуруқшади. Қумри пиёладаги сувга пахта ботириб оғзига томизди.

—Шошиб турибман, болаларим. Мени оталаринг олдида олиб кетишга келишяпти. Энди буёғини эшитинглар. Ҳамма тадоригимни кўриб қўйганман. Йилим ўтгунча бўладиган маросимларга етарли пулни Қумрига бериб қўйганман. Қизим, қулоғимдаги зирагимни, маҳси-ковушимни ғассолга бергин. — У энди айтмоқчи бўлган гапидан ийманди шекилли, жилмайди. — Азага келган хотинлар олдида хунугим чиқиб ётмайин, қошимга ўсма...

Кампир шу жилмайганча ичидаги муз эримай осонгина жон берди.

Ҳовлига тумонат йиғилди. Унга «Ҳожи она» деб жаноза ўқишди. Тобутни кўтаришаётганда Қоракўзни қабристонга бормасин, ёмон бўлади, деб қўшнининг ҳужрасига қамаб кетишди.

Кампирнинг қирқи ўтгандан кейингина ҳовлидан одам оёғи товсилди. Эгаси кетиб файзи йўқолган ҳовлида Қумри ва Қоракўз мунғайиб қолишди.

Бир кун Қоракўзнинг мижжаларида ёш кўриб Қум-рининг юраклари эзилиб кетди. Қоракўзга қўшилиб у ҳам йиғлади. Аста қўл юбориб, унинг бошларидан силади. Олдин бу итни жинидан ҳам ёмон кўрарди. Неча марта косов билан урган. Оёғи остида ўралашганда тепиб юборган. Қоракўз ҳам уни унчалик суймасди.

Ана энди икки мунглиғ бир-бирига қараб юм-юм ёш тўкишяпти.

Қоракўз энди кечалари дайдиб кетмай қўйди. Ҳар куни хали тонг ёришмай туриб (кампир бомдодга турганда) уйғониб кетарди.

Кампиршиг болаларидан нкитаси Тошкентда, биттаси Чирчиқда, иккитаси Кибрайда яшайди. У тонг отгандан то кун ботгунча хаммасининг уйига борарди. Кампирни тополмай, хориб-чарчаб қайтиб келади.

Бугун ҳам тонг саҳардан Қоракўз чиқиб кетди. Пилдираганча Чирчиқ томонга йўл олди. Кимёгарлар шаҳарчасида кампирнинг кенжа қизи туради. Ўғли магнитофон жинниси. Ҳамманинг овозини тасмага ёзиб юради. Шу йил баҳорда бувисининг овозини ҳам билдирмай ёзибди. Ўшанда кампир супада ўтириб, аллақаяқларда дайдиб келган Қоракўзга танбех бераётган эди.

Қоракўз Кимёгарлар шаҳарчасининг энг чеккадаги «дом»га етиб келганда кампирнинг невараси шиша банкада сут олиб келаётган эди. Қоракўз унга думини ликиллашиб ялтоқланди. Унга эргашиб учинчи қаватга чиқди. Уйга кирмай қайтиб тушди. Бир оздан кейин кампирнинг овози эшитила бошлади. Қоракўзнинг қулоғи динг бўлди. Яқин икки ойдан бери йўқотган қадрдон кишисининг овозини эшитиб йиғлаётгандек ғингишиди. Қоракўз учинчи қаватга отилиб чиқди. Эшикни тимдалаб вовуллади. Яна қайтиб тушди. Болохонга қараб вовуллайверди, вовуллайверди...

Магнитофондан кампирнинг овози келарди.

«Қоракўзгина, қаёқларда санқиб юрибсан? Ҳеч уйда ўтирасанми-йўқми? Қорнинг ҳам очгандир? Тентаккина. Гапимга қулоқ сол, нега беозор мусичани қувасан?..»

Қоракўз акиллар, ерни тимдалаб орқасига тупроқ отарди. Шу ҳовлида кеча тўй бўлганди. Шиеракайф йигитлар микрофонни баланд қўйиб, ҳеч кимни ухлатмаган эди. Уйқуга тўймаган одамларга тонг маҳали акиллаётган итнинг бу қилиғи малол келарди. Қутурган бу ит қаёқдан пайдо бўлди, уни йўқотиш керак, деб ўйлашарди.

Қоракўз одамларни жонидан безор қилиб, тинмай вовуллар, у ёқдан-бу ёққа югуриб, акиллагани акиллаган эди.

—Дайди итларни тутадиганларни чақириш керак, — деди биринчи қават болохонасига чойшаб ёпиниб чиққан касалманд бир киши.

—Қутурган бу, болаларни тишлаб олмасин-да! Уни отиб ташлаш керак! Ҳой, кимнинг милтиғи бор? — деб асабий қичқирди учинчи қаватдан биттаси.

Кампирнинг овози ҳамон эшитилиб турибди. Қоракўз акиллашини қўймайди.

Шу пайт тўртинчи қаватдан кимдир варанглатиб ўқ узди. Қоракўз вангиллаб ёнбошига ағдарилди. Орқа оёғини бир-икки силкитиб жимиб қолди.

Магнитофон тасмаси ҳамон айланарди.

«... Қоракўз ўлмагур, Мажнунгина, яна қаёққа кетяпсан? Маъшуқаларинг олдигами? Келинни қачон кўрсатасан? Лайлингни бир олиб кел, кўрай...»

Қоракўз кампирнинг овози келаётган болохона томонга юзини бурганча жонсиз ётарди.

1999 йил, январь

САРОБ

*«Ота қаргиши мисоли ўқ — у охирадда эмас,
шу дунёнинг ўзида нишонга тегади».* (Бухоролик 100 йил яшаган темирчи Усто Амин бобонинг ўғитларидан)

Бугун лагеримизга янги маҳбусларни олиб келишди. Кўринишидан уларни янги деб бўлмасди. Эгнларидаги кийимларига, слка ва тиззаларидаги рақамларга қараганда, кўп йиллардан бери лагердан-лагерга кўчиб юрган дайди маҳбуслар эканини дарров пайқаш мумкин эди.

Одатда, янги келган маҳбусларнинг оёғида янги этик, янги ботинка, эгнида оҳори тўкилмаган костюм ё гимнастёрка бўларди. Лагеримизнинг блатной-зўравонлари уларнинг эгнидаги кийимларни кўришлари биланоқ ўзаро тақсимлаб олардилар. Орадан бирон ҳафта ўтиб, ўша кийимларни блатнойларнинг эгнида кўрардик.

Бу галги этапда келганлар зўравонларимизга ёқмади. Ҳар бири ўн-ўн беш йиллаб СССРнинг жамики лагерларида яшаб, қирриқ бўлиб кетган, наинки бировга ўз кийимини берадиган, аксинча, бировларникини қийқиртириб ечиб оладиган, бети қаттиқ маҳбуслар эди.

Солдатлар, лагер назоратчилари уларни битта-битталаб санаб, ювилавериш ранги унқиқиб кетган кулранг курткаларидаги, шимларидаги рақамларни текшириб ўтказа бошладилар. Шунда маҳбуслардан биттаси менга жуда таниш туюлди. Унинг ғамгин ва лекин лоқайд кўзлари... Қаерда кўрганман уни? Таниш, жуда таниш!

Олди тиканли сим билан тўсилган барақда янгиларни бир неча кун карантинда сақлайдилар. Ҳозирча уларни бошқа маҳбусларга қўшмайдилар. Овқатни ҳам пақирда обориб берадилар.

Баҳорнинг илиқ-иссиқ кунлари эди. Янгилар яланғоч бўлиб барақ олдидаги майдончада чалқанча ётиб, баданларини офтобга тоблардилар. Улар Шимол лагерларида ойлаб офтоб кўрмай, ранглари синиққан кишилар эди. Уларни бир-икки ойгина ёз бўладиган, офтоб эса туман орасидан худди дока орқасига ёқилган шамдек хира кўринадиган, бизда баҳор офтоби чарақлаб турган шу кезларда ҳам қиш бўронлари увиллаб турган жойлардан олиб келишган. Бу маҳбуслар учун Жезқозғон энг яхши курортлардан ҳам афзал эди. Яланғоч ётганларнинг баданида игна санчиб ёзилган сўзлар, турли шармсиз сувратлар, бирида «туққан онамни унутмайман» деган ёзув бўлса, бошқасининг кўкрагида карта, аёл кишининг расми билан бир шиша ароқ тасвирланган. Тагида: «Мана шулар бизни хароб қилди», деган ёзув бор. Деярли кўпчилигининг кўксида яланғоч аёлларнинг турли ҳолатдаги сувратлари бор эди. Бу манзара қамоқхонадаги «рассом»ларнинг асарлари намоиш қилинаётган кўргазмага ўхшарди.

Менга таниш туюлган маҳбус эса негадир ечинмай, кийим-боши билан офтобда ётарди.

Ким у? Кўзимга жуда иссиқ кўриняпти. Бориб ўзидан сўрасаммикан? Бунинг имкони йўқ. Соқчилар, назоратчилар уларга яқин йўлатмайди.

Мендан сал нарида ёши етмишлардан ошган, умрининг ўн беш йилдан ортиғини лагерларда ўтказаётган Олимжон домла ҳам уларга маъюс қараб турибди.

Домла ғалати одам эди. У ҳеч ким билан сирлашмасди. Бировга на дардини айтарди, на қувончини. Кўпчилик уни орқаворотдан «индамас домла» деб атарди. У яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам бирдек лоқайд эди. Аммо унинг ҳозирги ҳолати бошқача. Офтобда яланғоч ётганларга қараб ичи ёниб, куйиб, ўртаниб кетаётгани шундоққина билиниб турарди. Зимдан унга кўз ташлайман. Уни ҳеч қачон бундай алпозда кўрмагандим. У йиғларди. Кўзларидан оққан ёш соқолларига томарди. Домла қимирламас, ҳар киприк қоққанда мижжаларида тўпланиб қолган ёш дув тўкиларди.

Назоратчи келиб сим тўсиқнинг бериёғида тўпланиб қолган томошабин маҳбусларга, кетинглар, деб буюрди.

Махбуслар нари кетишди. Домла ҳам ёшли кўзларини кафтига артиб, бошини эганича кетди.

Мен лагерда рассом эдим. Бир вақтлар рассомлик мактабида ўқиганим яшаш, ишлаш қийин бўлган бу жойларда асқотди. Вазифам — махбусларнинг кийимларига рақам ёзиш, жез конида ишлаб қайтган бригадаларнинг қанча руда қазиб чиқарганини катта-катта плакатларда акс эттириш ва уларни лагернинг кўринарли жойига илиб қўйиш эди.

Тушлиқдан кейин устахонамга бош назоратчи бир қоп кийим олиб келди-да, шуларга то кечки овқатгача рақам ёзиб, тайёр қилиб қўйишимни буюрди.

Бу янги келганларга бериладиган кийимлар эди. Шимларнинг чап тиззасидан юқориси, курткаларнинг елкасидан пасти совун қутисича келадиган жойидан қайчида қийиб олинган. Устидан оқ латта тикиб қўйилган эди. Агар махбус рақам ёзилган латтани олиб ташлаб қочиб кетса, қидирувчилар кийимидаги қийиб олинган жойидан билиб оладилар. Шу латталарга махбусларнинг рақамини ёзишим керак. Рақам офтобда ҳам, қор-ёмғирда ҳам ўчмайдиган қора лак билан («Кузбас лак» билан) ёзилади. Лак совуқда тошдек қотиб қолади. Новвойхонадан тошкўмир чўғини куракчада олиб келиб, лак солинган банкани унинг устига қўйдим. Лак эригандан кейин боя назоратчи бериб кетган рўйхатга қараб, рақамларни ёзишга киришдим. Рақам ёнига махбуснинг исм-фамилияси қайд этиб қўйилган эди. Ўн еттинчи курткага рақам ёзмоқчи бўлиб рўйхатга қарадим у ҳайратдан ёқамни ушладим. «ЕЕ3781» рақами ёнига «Кимсанбой Ёлкинов» деб ёзиб қўйилган эди. Эрталабдан бери хаёлимдан кетмаётган «ким у» деган жумбоқ ечилган эди.

Олисада қолган беозор, шўх, ерга урса осмонга сак-райдиган тизгинсиз болалигим, тезроқ катта бўлиб, азиз ва жонажон Ватанга хизмат қилиш, «халқлар доҳийси, улуғ ва меҳрибон отамиз Сталинга содиқ бўлиш» орзуси юрак-юракларимизда жўш урган қайноқ ёшлигимиз кўз ўнгимдан чақмоқдек бир ялт этиб ўтди.

Кимсанбой! У бизнинг болалардан чиққан қаҳрамонимиз эди. Уттизинчи йилларда унинг суврати газеталардан тушмасди. Мактабларда, пионер уйларида, истироҳат боғларида, ёшлар лагерларида одам бўйи қилиб чизилган сувратлари бир қарашда кўзга ташланадиган жойларга илиб қўйиларди. Ва суврат тагига: «Пионер! Қаҳрамон Кимсанбой Олимжоновга салют бериб ўтишни унутма!» деб ёзиб қўйиларди. Бутун Ўзбекистон болалари ундан ибрат олишга, у адо этган ватанпарварлик жасоратини такрорлашга қасамёд қилишарди.

Унинг отаси Олимжон Рахмонов район маориф бўлимнинг мудири эди. Тарих билимдони бўлган бу одамни райондаги жами тарих ўқитувчилари устоз деб атардилар. Ҳатто уйига ҳам келиб, ундан Туркистон тарихи бўйича билмаганларини сўраб билиб олардилар. Унинг уйида китоб кўп эди. Алоҳида битта уйдаги тоқчаларга жуда ноёб китоблар териб қўйилган эди. Домла бу китобларни бировларга бермасди. Зарур бўлса, шу ерга келиб ўқишгагина рухсат берарди. Амир Темур, Мирзо Бобур, Наргаахий, Форобий, Шарафиддин Али Яздий, Нажмид-дин Кубро, Ал-Беруний, Хожа Аҳрор, Аҳмад Яссавий каби алломаларнинг ўтган асрларда хаттотлар томонидан кўчирилган ноёб қўлёзмаларини Домла кўз қорачиғидек асрарди. Кечалари еттинчи лампа ёруғида тонг отгунча мутолаа қиларди.

Кўпинча Домланинг уйига кекса зиёлилар тўпланиб, тарихда ўтган ўзбек мутафаккирлари тўғрисида суҳбатлар қилишарди. Йиғилганлар Олимжон домланинг билимига, билағонлигига қойил қолардилар. Суҳбат ўз-ўзидан ота-боболари Шаҳрисабз барлосларидан бўлган буюк шоир Мирзо Абдулқодир Бедилга бориб тақаларди. Бедилхонлик бошланарди, кўплаишб Бедилнинг сирру сеҳрга тўла ғазалларининг мағзини чақишга киришиб кетардилар. Албатта, Олим домланинг талқинлари ҳаммани лол қолдирарди. Ўшандай суҳбатларнинг бирида гап айланиб Фузулийнинг битта ғазалига бориб қадалди. Меҳмонлардан бирови Фузулий ҳам ўзбеклар орасида Навоий даражасида машҳур эканини, унинг кўп ғазаллари ўзбек ҳофизлари томонидан қўшиқ қилиб айтилишини гапириб қолди.

— Домла, Фузулийнинг бир ғазали бор, мағзини сира чақолмадим. Кўп билимдонлардан

сўраганимда тайинли бир жавоб беролмадилар. Шу тўғрида сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

Олимжон домла нариги хонадан Фузулийнинг дево-нини олиб чиқди. Кўзойнак тақиб, дўстининг тиши ўтмаган ўша ғазални топди. Чироққа солиб, икки-уч марта ўқиди.

— Хўш, қайси жойига тушунмадингиз? — деб сўради дўстидан.

— Фузулий шундай деб ёзади: «Ғамларим шунча кўпки, туянинг устига ортсам, зиндонга ташланган кофирлар озод бўлади». Хўш, нима учун озод бўлади?

— Тушунмадим.

Домла ўйланиб қолди. Дарҳақиқат, туянинг устига ғам юкини ортса, нега кофирлар озод бўлади? Домла кўп ўйлади. Кейин бошини кўтариб меҳмонларга қаради.

— Гап бундоқ. Бу сирнинг маънисига етиш учун Фузулий яшаган даврга мурожаат қилиш керак. Ўша даврдаги ривоятларни, мақолу маталларни, ҳатто қўшиқларни ҳам билмоқ керак. Бир ривоятда одамлар Аллоҳдан, эй тангрим, зиндонда ётган кофирлар қачон озод қилинади, деб сўрабдилар. Аллоҳ, туя игнанинг тешигидан утгандагина кофирлар озод қилинади, деб жавоб қилган экан. Фузулий ана шу ривоятни ғазалига асос қилиб олган. Яъни: «Менинг ғамларим шунчалик кўпки, туянинг устига ортсам, кўтаролмай, озиб, ипдек бўлиб қолади». Ипдек озиб қолган туя игнанинг тешигидан бемалол ўтиши мумкин. Демак, кофирлар зиндондан озод қилинади.

Домланинг бу қадар билимдонлигига қойил қолишди, тахсинлар ўқишди.

Домланинг бўйига етиб қолган эгизак қизлари бор эди. Шу эгизаклардан кейин кўрган болалари турмади. Бир ёшга тўлар-тўлмас вафот этавердилар. У ҳар гал ой-куни яқин қолган хотинининг дўппайиб қолган қорнига қараб: «Кимсан, ўғилмисан, қизмисан?» деб куларди. «Агар қиз бўлсанг, отингни Кимсаной кўяман, ўғил бўлсанг, Кимсанбой кўяман», дерди ширин бир энтикиб. Хайрият, ўғил туғилди. Оти Кимсанбой бўлди. Шу бола ўн икки ёшга кирди. Бешинчи синфда ўқийди. Домла китоб титиш билан овора. Тонг отгунча ўтириб, нималарнидир ёзади. Ёзган мақолалари «Маориф ва ўқитувчи», «Маданий инқилоб» газеталарида бот-бот босилиб туради.

Кимсанбой мактабда фаол пионерлардан. У Ленин, Сталин тўғрисида ёзилган шеърларни ажиб бир маҳорат билан декламация қилади. Уни район, ҳатто вилоят миқёсида ўтадиган тантанали йиғинларга, слётларга, ўқитувчиларнинг конференцияларига чақириб, шеърлар ўқитишади. Олимжон домла унга, болам, бунақа ҳавойи ишларга жуда ҳам берилиб кетма, ё артист бўлмоқчимисан? Яхшиси, дарсингни тайёрла. Жамоат ишлари дарсдан кейин бўлсин, деб насиҳат қиларди. Бир хонада домла қалам қитирлатади, Кимсанбой бошқа хонада ҳар хил ҳаракатлар қилиб, баланд овоз билан шеър декламация қилади.

Бир куни мактаб директори уни дарс пайтида идора-га чақиртирди.

Директорнинг кабинетида нотаниш одам ўтирарди.

— Бу ўртоқ сен билан гаплашгани келганлар. Сизларни холи қолдираман, гаплашиб олинглар, — деб директор чиқиб кетди.

Нотаниш одам гапни нимадан бошлашни билмай, бирпас унга тикилиб ўтирди. Кейин портфелидан газета олиб унинг олдига қўйди. Бу Москвада чиқадиغان «Пионерская правда» газетаси эди.

— Иккинчи саҳифадаги мақолани яхшилаб ўқиб чиқ, — деди у, — сувратга ҳам яхшилаб қара. Қахрамон пионер Павлик Морозов шу бўлади.

Кимсанбой ўрисчани дуруст билмасди.

Павлик Морозовни халқ душманлари ваҳшийларча ўлдиришган. У ватанга содиқ, Ленин-Сталин ишига ҳаётини бағишлаган замондошимиз. Унинг отаси халқ душмани, Шўро тузумини афдариб ташлашни ният қилган. Павлик ўша душманнинг сирини фош этади. Ҳозир Шўролар жумҳуриятининг ҳамма жойида Морозовчилик ҳаракати бошланиб кетди. Ёш ватанпарварлар ички душманларни фош қилиш учун қасамёд қилмоқдалар. Сен ҳам шу ҳаракатга қўшилишинг

керак. Бу сенинг муқаддас бурчинг. Биз айтган ишларни бажарсанг, сени Бутуниттифоқ пионерларининг «Артек» номли лагерига юборамиз. Фаол пионерларнинг Москвада бўладиган слётида ҳам қатнашасан. Ўша ерда буюк устозимиз, доҳиймиз Сталинни кўрасан.

Кимсанбойнинг кўзлари яшнаб кетди. «Муқаддас пойтахтимиз улуғ Москвани, тирик доҳийни кўриш, Қора денгиз соҳилидаги жаҳон болалари дам оладиган лагерда шоҳсупага кўтарилиб шеър ўқиб берса борми!..» Кимсанбой шошиб қолди.

— Мен нима иш қилишим керак?

— Аввало, ўртаимзда бўлиб ўтган бу суҳбатни бировга айтмасликка сўз берасан. Бундан кейинги суҳбатларимизни ҳам сир сақлайсан. — У шундай дея туриб, портфелидан бир варақ қоғоз олиб унга узатди. — Бунга имзо чекиб бер. Аввал ўқи, кейин имзо чек.

Қоғозга шундоқ сўзлар ёзилган эди: «ТИЛХАТ. Менким, Кимсанбой Олимжон ўғли ГПУ ходими М. Мансуров билан бўлган суҳбатимизни бировга айтмайман. Отам Олимжон Раҳмоновнинг хатти-ҳаракатларини кузатишга сўз бераман. Уйга келадиган меҳмонлар билан нималар тўғрисида гаплашганини ёзиб бераман. Агар бўлиб ўтган гапларни, отам ҳақида тўпланган маълумотларни бировга айтсам, жинойт кодексининг тегишли моддаси бўйича жазоланаман».

— Ўқиб бўлдингми? Энди имзо чек!

Кимсанбой ўйлаб ўтирмай тилхат остига имзо чекди.

— Тилиннга эҳтиёт бўл. Отанг ҳақида ёзиб қўйган хатларни хар ҳафтанинг душанба кунлари ўзим келиб, шу ердан олиб кетаман. Агар бировга айтсанг, ё отангга билдирсанг, худди Павлик Морозовдек ҳалок бўласан. Янаги келишимда, агар айтганларимни уддаласанг, вилоят пионер ташкилоти сени қўл соат билан мукофотлайди, билдингми?

ГПУ ходими Мансуров ҳар душанба кунни мактабга келар, Кимсанбой ёзиб қўйган маълумотларни ўқиб кўргач, бошқатдан ёздирарди.

— Керакли гапларни ёзиш керак. Фактларга сиёсий тус беришни ўрган! Бобокалон доҳиймиз Карл Маркс: «Дин халқ учун афюндир», деган. Уйимизга келган меҳмонлар Аҳмад Яссавий деган реакцион диндор шоирни кўкларга кўтариб мақташди. Халқни асоратга солувчи шеърларини ўқишди, деб ёзиш керак. Алишер Навоий «Хамса»ни, «Чор девон»ни ёзганда Пушкиннинг хабаш бобоси Ўрта Ер денгизининг жанубий қирғоқларида чиғаноқ териб юрарди. Мирзо Улуғбек Самарқандда Расадхона барпо этган пайтларда ўрислар хохолларнинг малайи эди, чипта ковуш кийиб юришарди, деган гапларни айтишди, деб ёзгин!

— Бунақа гапларни энди сиздан эшитиб турибман... Қандоқ қилиб ёлғонни ёзаман?!

Бирдан Мансуровнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ёзавермайсанми, тирранча! Айтмаган бўлишса, энди айтишади! Халқ душманлари ҳамма гапларни бирдан айтиб қўя қолишмайди. Улар ниҳоятда пихини ёрган, ниқобланган ёвларимиз.

Кимсанбой бир ҳафта мобайнида жонини жабборга бериб тўпланган маълумотларни қайтадан Мансуров айтгандек қилиб ёзди. Тагига имзо чекди.

— Ҳа, балли! Мана шунақа қилиб ёзиш керак. Менга қара, вилоят пионер ташкилоти сени қўл соати билан мукофотлади. Ма, тақиб ол! Эҳ-ҳе, сени ҳали қанча мукофотлар кутяпти!

ГПУнинг пионер ташкилоти номидан берган соатини Мансуров Кимсанбойнинг билагига тақиб кўйди.

Кимсанбой ўзида йўқ шод эди. Эртага болаларнинг кўзини ўйнатиб тақиб юраман. деб қувончини ичига сиғдира олмай, Мансуровга миннатдорчилик билдириб, у билан хайрлашди. Мансуров кетар чоғида: «Қанақа ёзишни билиб олдинг-а?» деб эслатиб қўйди.

Бу хил маълумот ёзишлар уч ойдан ортик давом этди. Бу орада «пионер ташкилоти» Кимсанбойни велосипед билан ҳам мукофотлади. Ўша ойнинг охирларига бориб Кимсанбой Бутуниттифоқ пионерлари слётида катнашиш учун Москвага кетди. Ўзбекистондан Кимсанбойга ўхшаган «Морозовчи»лардан яна ўн бир бола бор эди. Слёт қатнашчиларидан ўн етти нафар бола «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотланди. Ўлар орасида Кимсанбой Олимжонов ҳам

бор эди. Кимсанбой Иттифоқ оқсоқоли Калинин кўлидан орден олар экан, президиумда қарсақ чалаётганлар орасида «букж доҳий, халқлар отаси Ста-лин»га кўзи тушди. Ўзини тутолмай ҳўнграб юборди.

У Москвадан қайтиб келганда дадаси йўк Эди. Олимжон домла билан яна етти ўқитувчи қамоққа олинган экан.

Улар нима гуноҳ қилган эканлар, дсб ҳайрон бўлган одамлар газетада босилган «Маорифга уя курган қўзғунлар» номли макрлани ўқиганларидан кейин нима гаплигини билдилар. Биров: «Буни каранглар-а, домла туппа-тузук одам эди, одамнинг олеси ичида, деганлари бежиз эмас экан», деса, яна бирови: «Пухта ниқобланган, айёр одам экан», дейди. «Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади, ҳушёр бўлиш керак, бунақалардан ҳали орамизда кўп бўлиши мумкин», дейдиганлар ҳам бўлди. Дунёнинг ишлари ҳўп қизиқ-да, ота — сотқин, боласи — чин ватанпарвар!

Кимсанбойни икки марта терговга чақириб, отаси билан юзлаштирдилар. Олимжон домла бу ишларда ўғлининг ҳам кўли борлигини билмасди. Юзма-юз пайтида Кимсанбой айтган гапларни эшитиб, ёқасини ушлади. Терговчининг: «Шу гаплар ростми? Тасдиқлайсизми?» деган сўроғига жавоб бермади. Пешонасига шапиллатиб уриб: «Э-э, аттанг, аттанг! — дея ўғлининг бетига қараб: — Илоё, жувонмарг бўл! Умринг хор-зорликда ўтсин! — деб юзига фотиҳа тортди.

Москвадан «Тройка» Олимжон домлани ўн беш йил-га ҳўкм килгани тўғрисида қоғоз келди.

Орадан саккиз йил ўтди. Кимсанбой йигирма ёшга тўлди. 1942 йили армия сафига чақирилди. Қишлоқлардан фронтга кетаётганларни тантанали кузатиш маросимига юздан ортик комсомол аъзолари тўпланди. Бўла-жак жангчилар номидан «Ҳўрмат белгиси» ордени нишондори Кимсанбой Олимжонова сўз берилди.

— Мен ҳаёт-мамот жангига кетяпман. Халқ душма-нининг ўғли бўлиб эмас, асл ватанпарвар, доҳий Сталин фарзанди бўлиб урушга кираман. Бугундан бошлаб фамилиям Олимжонова эмас, Ёлкинов бўлди. Кўксимда буюк Сталин билан жангга кираман! — У шундай деб кўйлаги ёқасини ечиб юборди. Ўнинг кўксиде игна санчиб ишланган Сталиннинг суврати бор эди. — Улуғ доҳий жангда менга мададор бўлади, — деб сўзини тугатди Кимсанбой.

Қарсақлар янгради. Олқишлардан маст бўлган Кимсанбой кўксини очганча тантанавор илжайиб турарди...

Шу тобда қамоқхонанинг кулранг курткасига «ЕЕ3781» рақамини ёзар эканман, кўзларимга ишонмай, ракам ёнидаги фамилияга яна бир марта қарадим. Адаш-мабман. Унга «Кимсанбой Ёлкинов» деб ёзилган эди.

Боя офтобда ётган маҳбусларга қараб юм-юм йиғлаётган Олимжон домла — Кимсанбойниуг отаси. Кийимини ечмай ётган, боши бир томонга қийшайган маҳбус — собиқ қаҳрамонг пиоффер Кимсанбой Олимжонова эди.

Олимжон домла ўғлини таниди. Аммо Кимсанбой отасини танимади.

Орадан беш-ўн кун ўтиб янги маҳбуслар карантиндан чиқди. Уларни учта-тўрттадан қилиб баракларга жойлаштиришди. Очиқ конда портлатилган руда харсангларини вагончаларга ортадиган бригадаларга қўшиб юбо-ришди.

Кимсанбой лагернинг ўзида — «зона»да қолдирилди. Чунки уғнинг ўнг кўли синиб, қийшиқ битиб қолган. Юрганда боши у ёқ-бу ёққа оғиб кетаверади. Кўзи ҳам хиралашган. Олдида турган одам туман орасидан кўринаётганга ўхшайверади. Лекин эшитиш қобилияти жуда кучли.

Янгилар келгандан кейин лагердаги маҳбуслар ҳаёти бирдан ўзгариб кетгандек бўлди. Ҳаёт ҳаёт эканда. Маҳбуслар ҳар қандай азоб-уқубатлар ичида ҳам, эртага уларни даҳшатли фожиа кутаётганини сезганда ҳам яшаш тарзини ўзгартирмайди. Оғир, жуда оғир меҳнатдан толиқиб келиб, тўрт қошиққина сули бўтқани еб олиб, баракда ўринга ечинмай ётиб ором олади. Назоратчи маҳбусларни санаб, баракни устидан қулфлаб қўйгандан кейин бир дамгина асил

инсонликка қайтгандек бўладилар. Бу барак уларнинг дахлсиз ватани, уйи, ҳовлиси бўлиб туюлади. Бунда уят, жуда уят латифалар айтилади. Барак деразалари кулгидан зириллаб кетади. Бунда маҳбуслар хаёлларига эрк берадилар. Бошларидан ўтган воқеаларни сўзлаб берадилар. Айтаётган саргузаштлари, албатта, ёлғон гаплар. Ҳеч ким ёлғон айтяпсан, демайди. Ёлғон бўлса ҳам қизиқ бўлса бас.

Бири профессорнинг ўғлиман, деб Большой театрнинг ёш бир раққосасини йўлдан урганини, жуда озғин экансан, деб эрталаб уйдан ҳайдаб юборганини худди рост гапдек ҳаяжон билан айтиб беради.

— Шу десангиз, — деб гап бошлайди яна бири, — СИБЛАГдалик пайтимда жуда бадтарин, жоҳил бир начальнигимиз бўларди. Бир кўзи шишадан эди. Жаҳл билан столни муштлаганда шиша кўзи отилиб чиқиб столга, ундан сакраб ерга тушарди. Шиша кўзни кўпчилик бўлиб излаб тупроқдан топиб, ювиб берардик. Бир куни кўзи отилиб ерга тушганда билдирмай бир тепган эдим, руда олиб кетаётган транспортёр лентасига бориб тушди. Руда билан вагонга тўкилди. Бунга ҳеч ким сезмади. Ўша куни кечгача эллик киши кўзни қидиршди. Топилмади. Началник янги кўз буюртма қилиш учун Москвага кетди. Бир ой йўқ бўлиб кетдию янги кўз билан келгунча отпускага чиққандек яйраганмиз, — дея ғурур билан ғирт ёлғон ҳикоясини кула-кула тугатади.

Яна бири «Огонёк» журналида босилган чиройли бир йигитнинг сувратини қийиб олиб, машҳур киноактрисага ўлдим-куйдим деб ёзган хатига қўшиб жўнатганини, актрисадан «иккинчи бунақа аҳмоқлик қилманг, бу ўз эримнинг суврати-ку» деган жавоб олганини айтганда барак ичи, бомба портлагандек, кулгидан ларзага тушганди.

Янгилар келгандан кейин бу кулгилар, бу хил қувноқ суҳбатлар барҳам топганди. Бунга сабаб — янгилар асосан «сексотлар», «стукачлар» эди («сексотлар», «стукачлар» маҳбуслар тўғрисида бошлиқларга яширинча маълумот бериб турадиганлар).

Янги келганлар ичидаги зўравонлар «маҳаллий» зўравонларнинг кўзини очирмай қўйди. Улар ошхонага бориб, кўйчилик билан овқатлангани ор қиладилар. Бизнинг зўравонларимиз уларга овқат ташиб, қўлини артишга сочиқ тутиб турадилар. Қариндошларидан посилка олганлар қурук қўл билан қолаверадилар. Туққан онаси пишириб юборган тансиқ ширинликлар ҳам ўша зўравонларнинг насибаси бўлиб қолганди.

Сексотларни, стукачларни бир лагерда узоқ ушлаб турмасдилар. Уларнинг айфоқчилиги очилиб қолиши билан бошқа лагерга жўнатардилар. Агар жўнатмасалар, маҳбуслар уларни албатта ўлдириб юборардилар.

Кимсанбой ҳам фаол сексотлардан эди. Воркута лагерида маҳбуслар уни уриб, маълумот ёзадиган ўнг қўлини тирсагидан синдиришган эди. Балхаш лагерида орқа миясининг пастига, қоқ энсасига белкуракнинг сопи билан уриб, чуқурга ташлаб кетишган. Соқчилар унинг додлаган овозини эшитиб, чуқурдан чиқариб олишган. Ана шундан кейин унинг ўнг қўли тирсагидан қотиб, боши гоҳ ўнгга, гоҳ чапга ўзидан-ўзи бурилиб қоладиган, соғ қўли билан тўғрилаб, олдинга қаратиб қўйса, боши мусичанинг калласидек олд-орқасига силтаниб, бориб-келаверадиган бўлиб қолганди.

Июль ойининг охирларига бориб ҳаво ниҳоятда исиб кетди. Дарахтсиз, гиёҳсиз, тупроғига мис кукуни аралашган ер қиздирилган товадек бўлиб, кирза ботинканинг таг чармидан ўтиб, оёқни куйдирарди. Маҳбуслар баракларнинг соя томонларида жон сақлашарди. Тердан шалаббо бўлган курткаларини тошларга, қизиган тупроққа ёзиб қуритишарди. Кўпчиликнинг курткаси ювилавериб, рақамлари ўчиб кетганди. Шундай пайтларда менга иш кўпаярди. Кийимида рақами ўчган маҳбусларни соқчилар дарвозадан чиқаришмас, менга юборишарди.

Олимжон домла олдимга келиб, орқа ўгириб тиззалади-да, елкасини тутди. Янгилар келгандан бери домла озиб кетди. Яна беш-олти ёш қаригандек эди.

— Домла, яхши юрибсизми? — дедим елкасига рақам ёзарканман.

— Худога шукур, ўлмаган қул яшайвераркан.

— Шу дейман, домла, ёшингиз ҳам бир жойга бориб қолди. Катталарда инсоф йўқ-да. Сизни ишга чиқармасалар ҳам бўларди.

Домла сергакланди. Унинг кўнглидан, нега бундай деяпти, сексот эмасмикан, деган хаёл ўтдиёв!

— Жуда унчалик қари эмасман. Берган нонини оқлаб юрибман.

Сут ичиб оғзи куйган одам қатиқни ҳам пуфлаб ичади, дегандек, домланинг ҳам кўп марта оғзи куйган кўринади.

Қамоқхоналарнинг «телеграфи» жуда аниқ ишлайди. Кайси лагерда қандок воқеа юз бергани уч кунга қолмай ҳамма лагерларга етиб боради. Кайси шаҳар турмасида кимлар ётгани, улар кайси модда билан айбланаётганлари, улар орасида сексотлар бор-йўқлигини аниқ билдилар. Янгиларнинг кўпчилиги сексот экани тўғрисидаги хабар ўша куниёқ келган эди. Олимжон домла узок йиллардан бери қамоқда яшаб лагер ҳаётининг минг бир чийриғидан ўтиб, пишиб кетган одам эди. Шунинг учун ҳам у биров билан дардлашмас, ўз ёғига ўзи қоврилиб юраверарди.

Маҳбусларни конвойлар ишга ҳайдаб кетгандан кейин уч минг кишилик лагер бўшаб қолди. Менинг эрталабки хизматим ҳам шу билан тугади.

Энди баракка кетмоқчи бўлиб турганимда, калласини ликиллашиб Кимсанбой келди.

— Биродар, шу ортиб колган лакни менга берсангиз.

— Лакни нима қиласиз? — дедим.

— Керак, йўқ деманг.

— Майли, олинг, — дедим лак солинган тунука банкани унга узатиб.

— Раҳмат, — дея оркасига бурилар экан, соғ кўли билан калласини барак томонга тўғрилаб қўйдида, аста кета бошлади.

Ажаб, Кимсанбой таниб бўлмас даражада ўзгариб кетибди. Навқирон ёшида юзларини ажин қоплабди. Кўз косалари чуқурлашган, сочлари тўкилиб, боши яланғочланиб қолганди. Аммо кўзлари, овози ўша-ўша, болалигидагидек эди. Кунлар чидаб бўлмас даражада исиб кетган бўлишига карамай, у ҳамон томоғигача тугмалари кадалган куртқасини тердан бижғиб кетган бўлса ҳам ечмасди. У хар куни эрталаб қора лак олгани олдимга келадиган бўлди. Шундай кунларнинг бирида унинг кимлигини ўзига айтдим.

— Отангиз сизга хўп билиб от қўйган экан. Қаранг, кимлигингизни ўзингиз ҳам билмайсиз.

Унинг кўзлари олазарак бўлиб қолди. Кўлига тира-либ ўрнидан турмоқчи бўлганди, чап қўли кучсизлик қилиб яна ўтириб қолди.

— Кимсанбой, мендан яширмай қўя қолинг, — дедим босиқлик билан. — Икковимиз битта қишлоқнинг боласимиз. Кимлигингиз кафтимнинг чизиғидек аён. Сиз Павлик Морозовнинг садоқатли издошисиз. Ўз отангизни ГПУга сотганингиз учун «Хўрмат белгиси» ордени билан мукофотланган Кимсанбой Олимжоновсиз. Сизларни фронтга кузатиш маросимида қишлоқ комсомолларига: «Мен кўксимда буюк Сталин билан жангга кираман». деб кўкрагингиздаги Сталтн сувратини минбарда туриб кўрсатганингизда мен ҳам бор эдим. Сизга қора лак нима учун кераклигини биламан. Сталиннинг суратини чаплаш учун керак. Бунақа қилишнинг энди фойдаси йўқ. Саратон иссиғида терлаган баданга бўёқ ёпишмайди. Кўчиб кетаверади. Бундан ташқари... — деб зимдан унга назар ташладим. Бопга ўнг томонга бурилиб қолганди. — Кўксингизда Сталин борлигини зеклар аллақачон билиб олишган. Якшанба куни сизни ечинтириб, кўкрагингиздаги қора лакни керосин билан, солярка билан, бензин билан Сталиннинг суврати кўрингунча ишқаламоқчилар. Кўксингиздаги Сталинни минг-минглаб маҳбусларга кўрсатишмоқчи. Сизга маслаҳат, хўжайинингизга айтинг, сизни ё вақтинча қамаб қўйсин, ё бошқа лагерга жўнатиб юборсин.

Хоинни огоҳлантириб тўғри иш қилдимми, билмадим. Ҳарҳолда бир қишлоқдан бўлганимиз учун шундай қилдимми, билмайман, билмайман.

Кимсанбойнинг калласи чапдан ўнгга, ўнгдан чапга муттасил бориб келаверди. Худди

тутқаноқ тутаётганга ўхтарди. У машаккат билан ўрнидан туриб, бошини барак томонга тўғрилаб қўйди. Барибир боши ён томонга силкиनावерганидан йўлни кўролмай гандираклай бошлади. Икки марта йиқилди. Яна турди. Кўр одамдай тусмоллаб юра бошлади. Унга ҳам раҳмим келди, ҳам упдан жирканиб кетдим.

Эртасига у қора лак олгани келмади. Тушликка яқин учинчи баракда нимадир бўлди. Ўша томонга санитар югуриб ўтди. Лагер касалхонасининг жарроҳи — каторжпик Штокман ва замбил кўтарган икки санитар изма-из ўша ёққа югуриб кетишди. Бир оздан кейин замбилда конга беланган Кимсанбойни касалхонага олиб ўтишди.

— Кўксига пичоқ санчибди, — деди барак навбатчиси. — Баттар бўлсин! Итга ит ўлими. Маҳбуслар барибир уни тирик қўйишмасди.

Кечқурун ишдан қайтган Олимжон домла касалхона бараги олдида у ёқдан-бу ёққа асабий бориб-келиб турибди. Эшик олдида махорка чекиб турган санитардан:

— Аҳволи қалай? — деб сўрадим.

— Билмадим, ҳозирча бир нима дейиш қийин. Пичоқ юрагига бир сантиметрча кирган.

Эрталаб санитар олдимга келиб:

— Бемор Ёлқинов сизни сўраяпти, — деди.

Кимсанбой кўкка боқиб ётибди. Ора-сира ожизгина инграб кўяди. Тепасига бориб, ахволини сўрадим. Унинг хуши жойида эди. Фақат кўп қон кетганидан жуда ҳолсиз, бемажол.

— Ҳамқишлоқ, яқинда муддатингиз тугаб уйга кетасиз, — деди у паст товушда. — Илтимос, дадам қамоқдан қайтиб келган бўлса, менинг узримни етказинг. Гуноҳини қони билан ювди, деб айтинг.

У чарчадимми, ҳартугул, анча пайтгача индамай ётди. Навбатчи санитар, керакли гапини айта олмаяпти, деб ўйлаб бизни холи қолдириб чиқиб кетди.

— Бу дунёнинг азобларидан кутулишимга санокли соатлар қолган. Сиздан ўтиниб сўрайман, Штокманга айтинг, жоним узилиши билан танам совумай, жасадим қотмай туриб кўксимдаги Сталин сувратини терим билан шилиб олсин. Фашистларнинг концлагерида ўликларнинг терисини шилишда Штокман ассистентлик қилган. Қандоқ шилишни яхши билади. У дунёга ҳам Сталин билан кетмай. У билан битта қабрда ётгулик қилмасин.

Унинг бу гаплари илтимос эмас, васият эди.

— Хотиржам бўлинг, албатта унга айтаман, — деб ваъда бердим.

Фашистларнинг концлагерида Кимсанбой Ёлқинов ўликхонага қоровул бўлган деб эшитган эдим. Ўлган асирларни тиканли сим билан ўралган жойга саржинга ўхшатиб тахлаб қўйганлар. Қиш чилласида ўликлар тошдек қотиб, музлаб қолади. Уларнинг оғизларидаги тилла тишларини олғирлар қоқиб кетмасин, деб кўриқлашарди. Баданида яра-чақаси йўқ ўликларни ичкарига, иссиқхонага олиб кирганларида муз эриб, мурдаларнинг бадани юмшаб қолади. Шундан кейин терисини шилиш осон бўлади. Бу терилардан танноз хонимларга сумкачалар, танга-чақа соладиган ҳамёнчалар, қайишлар ясашарди. Баъзан ёрилган барабанларга ҳам қоплашар эди.

Кимсанбойнинг олдидан чиқиб, жаррох Штокманнинг хонасига кирдим. Ёлқиновнинг васиятини унга айтдим. Штокман бош чайқади.

— Буни ҳатто хаёлингизга келтирманг. Умримда бунақа иш қилмаганман. Аммо қилмаган ишимни зўрлаб бўйнимга қўйиб, отувга ҳукм қилишганди. Кейин отув ҳукмини йигирма йиллик каторгага алмаштиришди. Кечирасиз, яна бошқатдан отувга ҳукм этилишни истамайман!

Шу билан Штокман гапни қисқа қилдию мени хонасидан чиқариб юборди. Эрталаб борганимда санитар Ёлқиновнинг саҳар пайтида жои берганини айтди. Ичкарига кириб мурдани кўрмоқчи бўлдим. Икки санитар унинг устидаги чойшабни очиб, Сталиннинг сувратини томоша қилишаётган экан. Пичоқ Сталиннинг чап кўзидан сал пастроғига санчилган эди. «Доҳий»нинг суврати шу қадар маҳорат билан ишланган эдики, худди тирикка ўхшаб кўринарди. Ажаб, ўлик танада тирик Сталиннинг суврати.

Мендан олдин Олимжон домла келиб, мурдага узоқ тикилиб ўтирганини, ўпкасини босолмай ўкириб йиғлаганини айтиб беришди. Қайтиб чиққанимда домла эшик кесакисига бошини тираб, ҳолсиз бир алпозда турарди.

— Домла, бир муслмоннинг боласи оламдан ўтди, — дедим. — Шунга жаноза ўқитсак бўлармиди?

Домла индамади. Узоқ сукутдан сўнг:

— Унга жаноза лозим эмас, — деди. — Кўкрагида кофирнинг суврати бор. Энди у бежаноза, бекафан кўмилади.

У шундай дедию гандираклаб-гандираклаб, барак орқасига ўтиб кетди.

«Доҳий» Сталиннинг жасади тупроққа кўмилмади. Уни ичига похол тиқиб, мавзолейга, устози Ленин ёнига ётқизиб қўйдилар.

Бу ерда эса у бир хоиннинг баданига ёпишиб, атиги битта мурда аранг сиғадиган гўрига шерик бўлиб ётибди.

Шу билан ичимиздан чиққан хоиннинг жирканч умри якун топди.

1999 йил, 17 июнь.

БОРСА КЕЛМАС ДАРВОЗАСИ

**Шаҳидлар хотираси* майдонидаги ғамгин ўйлар
Бу ватан қандай ватандир, ҳар гўшасида турмалар,
Қўнгани бир ер тополмай осмонда йиглар турналар.
(«Халқ душмани»нинг кизи йиғлаб айтган кўшиқдан)*

«Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуи бугун-эрта тантанали вазиятда очилади. Ҳар бир терилган ғиштга, ҳар бир чекилган нақшга зиёратчиларнинг кўз ёшлари томади. Одамлар бу ерга шодон кўшиқлар куйлаш учун эмас, ўйнаб-кулиш учун эмас, азоб-уқубатларда зор-зор қақшаб жон берган жигарларининг рухлари билан юзма-юз бўлгани келадилар. Уйга толадилар, соғинчдан пора-пора бўлган юракларини бўшатгани келадилар. Бунда букж бир сукунат хукмрон. Бу ерда хотира, бу ерда хаёллар, ўксиклик, етимлик изтироблари, соғинч хукмрон...

Майдон ёнбошидаги темир йўлдан гулдираб, қичқириб шумшук поезд ўтади, баланд, салобатли кўприк тагига бош суқиб сўнгсиз, поёнсиз темир излардан боболаримизни олиб кетган ёкларга, борса келмас Сибирь томон йўл олади. Бу йўлдан ёпиқ вагонларда юз минглаб юртдошларимиз кон қақшаб ўтганлар. Қўйтмаганлар.

Болалигимнинг бир бўлаги шу ерда, ҳозир биз «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуи деб атаётган жойнинг худди ўзгинасида ўтган. Одамлар «Алвасти кўприк» деб ном кўйган кўприк тагидан тинимсиз поезд ўтарди.

Онамнинг синглиси, катта холамнинг боғи шу ерда эди. Боғнинг бир томони «Алвасти кўприк»ка, бир томони Сабзавотчилик тажриба станциясига, этаги темир йўлга туташ эди.

Бу жойлар кечалари жуда ваҳимали, қўрқинчли бўларди. Кўприк тагида ажиналар бор, деб тунда кўприкдан деярли одам ўтмасди. Бу жойларга хали электр келмаган, атрофда милт этган бир нур кўринмасди.

Баъзан маҳаллага ГПУ одами келиб, оқсоқолга нималарнидир тушунтирарди. Оқсоқол эса уйма-уй юриб, қоронғи тушгандан кейин кўчага чиқмасликларини, болаларни ҳам уйда ушлаб туришларини тайинларди. Биз болалар барибир қочиб чиқиб кетардик. Биламиз, ГПУ одами бекорга келмаган. Буталар орасига яшириниб темир йўлнинг нарёғидаги «Нажас тепа»га қараб пусиб ўтирардик. Темир йўл бўйлаб милтиқ кўтарган соқчилар у ёқдан-бу ёққа бориб, келиб турардилар. Бошлиқлари камарига тўппонча таққан қоровулбоши улардан хабар олиб турарди. Бундай пайтда «Алвасти кўприк»дан бировни ўтказишмасди.

Тун ярмидан оққанида кўприкдан усти берк юк машинаси ўтади. Чап томонга бурилиб, «Нажас тепа» олдидаги ўнгир ёнида тўхтади. Ундан қўли боғланган беш-олти кишини туширишади. Русча сўкишлар баралла эшитилиб туради.

Қоронғида ҳеч нарса кўринмайди. Бута шохлари орасидан машина чироғи аранг кўринади.

Бирдан машина фараси дўнгликни ёритиб юборади. Бута шохлари орасидан ўша тарафга тикилиб қараймиз. Кўли боғлиқ етти киши қатор турибди. Улардан ўн беш метрлар узоқликда соқчилар елкадан милтиқларини олиб шай бўлиб туришибди. Затворларнинг шарақлагани эшитилади. Бошлиқ «от!» деган буйруқ беради. Етти милтиқдан баробар ўқ узилади. Кўли боғлиқлардан икки-учтаси йиқилади. Дод-фарёдлар, инграш товушлари эши-тилади. Милтиқли кишилар йиқилмай тик турганча чайқалаётган ярадорларга яна ўқ узадилар. Отилганларнинг овози тинади.

Холамнинг ўғли Неъматилла, душманларни отишди, деди. Мен эса дағ-дағ титрайман. Унинг билагига осилиб, юр, кетайлик, деб қистайман. Жим тур, билиб қолади, деб мени жеркиб ташлайди у.

Қоронғи кечани сукунат босди. Бир оздан кейин ўша жойдан чанг кўтарилди. Пастга ташланаётган тупроқ чанглари машина фарасининг ўткир нурида пастак булутдек аниқ

кўриниб турарди.

Темир йўл шпаллари устида у ёқдан-бу ёққа юриб турган соқчилар юқорига чиқиб кетишди.

Машина чироғи гоҳ дарахт учларини, гоҳ пастак томларни ёритиб орқага бурилди. Кейин «Алвасти кўприк» тепасига чиқиб шаҳар томон шитоб билан кетди.

Орқага қайтпмиз. Еттинчи лампа ёниб турган қўшнимизнинг йўлагига тўрт киши бош экканча сукут сақлашарди. Дурадгор амаки ҳозиргина шаҳид бўлганлар руҳхига қуръон тиловат қиларди. У оятларни шундай ҳазин ўқирдики, беихтиёр йиғлаб юборгинг келади. Зимистон жимлигида қорининг овози гоҳ баланд, гоҳ паст сузиб юрарди.

Ана шу воқеадан кейин холамнинг боғига жуда кам борадиган бўлдим. Кейинчалик тўйгами, маъракагами борганимда, кўприкка чиқиб, темир изларга қараб ўйга толаман. Тагидан тинимсиз поезд ўтаверганидан, паровоз тутуни қорайтирган, қурумга тўлган кўприк тагига қарайман.

Мана шу кўприк тагидан поезд мени ҳам олиб кетган. Ўшанда нималарни ўйлагандим? Билмайман. Мени шуур тарк этган, бутун вужудим қарахт бўлиб қолган эди...

Эшик ўрни тўр сим билан копланган тўрт кишилиқ купега кўрпа-тўшакларию, озиқ-овқатлари билан йигирма етти киши тиқиштирилган. Қани энди қимирлаб бўлса! Бирининг оёғи бирининг бошида, бирининг боши бошқасининг қўлтиғида қисилиб қолган. Пастда қолганлари букчайиб, белларидан босаётганларни аранг кўтариб турардилар.

Биров бировни танимайди. Бир-бирини ўрисчалаб, болаҳонадор қилиб сўкишдан бўлак гап йўқ. Оёқ остида қолиб кетган маҳбус бор овози билан қичқира бошлади. Соқчи йигит қафас эшигини очиб уни суғуриб олди. Ҳамон додлаётган маҳбуснинг чап қўлини қўлтиғидан ўтказди, ўнг қўлини елкасидан ошириб, иккала қўлини бир-бирига тортиб яқинлаштирди. Кейин икки билагига автомат кишанни солди.

Ҳар қандай бардошли одам бу хил азобга чидаёлмасди. Иккала қўл беихтиёр орқага тортилади. Тортилганда автомат кишан билак суякларини синдириб юборгудек қисади. Кани энди бу азобга чидаб бўлса! Маҳбус инграр, ваҳший бир овозда бўкирарди. Ерга думалаб додларди. Соқчилар унга парво қилмайдилар. Аксинча биттаси, бўкирма фашист, деб унинг биқинига икки марта бор кучи билан тепди. Ана шундан кейин у ҳушидан кетди. Овоз чиқармай қўйди.

Бутун умрини қамоқларда ўтказган, шўро ҳукуматининг жами қамоқхоналарини кўрган ашаддий, зўравон блатнойлар ҳам пусиб қолишди. Соқчи ҳушидан кетган маҳбуснинг бетига сув сепиб, чала ўлик ҳолда судраб яна қафасга тикди. Қўшни қафаслардаги ғовур-ғувур ҳам тинди. Одамлар йўл азоби — гўр азоби, дейдилар. Гўр азоби нима экан? Жаҳаннам азоби нима экан? Бу хил азобларга инсон боласи ҳали ном топмаган.

Бахтсиз инсонларни кўравериб бети қотиб кетган соқчилар учун булар одамми ёки гўштга топшириш учун кушхонага олиб кетилаётган молми, бари бир эди.

Вагон ичида узоқ вақт йўлни кўрмай кетаётганинда аввалига олд томонга қараб кетаётганини биласан. Бир муддат мудраб кўз очганинда поезд орқага қараб кетаётганга ўхшайверади. Шундай пайтларда сенда қадрдон юртимга қайтиб кетяпман, деган бир илинж пайдо бўлади.

Поезд ҳеч қаерда тўхтамасди. Сиёсий маҳбусларни олиб кетаётган эшелонга станцияларда алоҳида «ҳурмат» билан йўл бўшатиб беришарди.

Бир катта станцияда — менимча, Олмаота станцияси бўлса керак, узоқ туриб қолдик. Икки офицер ва тўрт-бешта солдат йўлакда пайдо бўлди. Катта папка қўлтиқлаб олган офицер қўлидаги рўйхатга қараб маҳбусларни номма-ном чақира бошлади.

— Номи чикканлар юклари билан йўлакка чиқсин, — деб буйруқ берди у. Икки соатлар чамаси вақт ичида вагон енгиллаб қолди. Бизнинг қафасдан ўн тўққиз киши кўрпасини кўтариб чиқиб кетди. Офицер:

— Ширимбетов, юкинг билан чиқ! — деб буйруқ берди.

Ширимбетов тунов куни кўлига кишан солинган, соқчидан тепки еган маҳбус эди. У ҳали ҳам ҳушига келмай, икки букчайганча маҳбусларнинг оёғи остида ётарди. Офицер уни яна икки марта чакирди. Аммо Ширимбетовдан садо чиқмасди. Икки соқчи уни судраб олиб чиқмоқчи бўлди. Ширимбетов ўлган, танаси ҳам аллақачон совиб бўлган эди. У қачон ўлган, ҳеч ким билмасди. Уни икки соқчи кўтариб йўлакка олиб чиқди. Унга кишан солишганда азбаройи тиқилинчда орқамга бурилиб унга қараёлмаган эдим. Унинг юзига энди кўзим тушди. Ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги ҳали мурти чиқмаган қорақалпоқ боласи эди.

Ширимбетов букчайганча, оёқлари букилганча котиб қолган эди. Ҳалигача очиқ турган кўзларида нур сўнган. Чексиз алам, изтироб, нафрат акс этган бу кўзлар энди лоқайд, ҳеч қандай маъно англамас эди.

Қафасда етти киши қолдик.

Ёнимиздаги бўшаб қолган қафасга биздан яна уч кишини опчиқиб кетишди. Энди бизга жой бемалол бўлиб қолди.

Шерикларимиздан бири Шинжоннинг Ғулжа шаҳридан Ўрта Осиё Давлат университетига ўқишга келган, жосусликда айбланиб «Тройка» томонидан ўн йил муддатга ҳукм қилинган Қодирхон деган уйғур йигити эди. Яна бири ёши етмишлардан ошган соқов. Қай миллатга мансублигини сўраб билолмадик. Кар-соқовлар ўртасида советларга қарши ташвиқот юритгани учун қамалган, бармоқларини букиб кўрсатишича ўн беш йилга ҳукм қилинган ашаддий «душман» экан.

Яна бири қайсидир район газетасининг муҳаррири, райком бюросининг аъзоси бўлган. Пленумда учинчи секретарликка тавсия қилинган, районда суюқосқлиги би-лан ном чиқарган аёлга қарши овоз берган. Эри рус бўлгани учун ёқлаб овоз бермагансан, деб миллатчиликда айблашган. Етти йил муддатга озодликдан маҳрум қилинган. Қамоқда зўравон блатнойлар оғзидаги тўртта тилла тишини қоқиб олганлар, милклари, лунжлари ши-шиб кетган. Йигирма беш ёшлардаги Абдулла Ғаппоров деган чиройли бир йигит эди.

Поезд илгарилаб борарди. Не манзилу не мароҳиллардан ўтмадик. Бу қафас-вагон уйларга кимлар чиқмадию, кимлар тушмади. Бутун шўро заминининг қон томиридек таралган темир излар бўйлаб судралган «Бахтсизлар уйи»да бугуни қоронғу, эртаси номаълум ЗЕК деб аталмиш жисмоний шахслар сарсон-саргардон ксзарди.

Лагерга келганимдан кейингина «қонуний» маҳбус мақомига эга бўлдим. Шу кундан бошлаб зек номини олдим. Бу жойда йигирма йиллаб рақам билан аталган ва ўз номини унутиб юборганлар кўп эди. Улар кимликларини уйларида тўрт-беш йилда бир келадиган посил-ка қутиси устидаги ёзувдан билардилар.

Лагеримизнинг тепасига тиканли сим қадалган, ўрта-си йўлаккли икки тош девор аёллар бўлимидан ажратиб турарди. Шу қўш девор орқасидаги маҳбус аёлларнинг бақариш-чақаришлари, қўшиқлари, йиғилари, қарғишлари аниқ эшитиларди. Йиллаб аёл кўрмаган маҳбуслар бу овозлардан қийқириб юборардилар. Баъзан ўша томондан шамол эсганда аёл ҳидига қоришган ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олардилар.

Карантин муддатини ўтаб бўлган кунимнинг эртаси мени лагер бошлиғининг ёрдамчиси чақиртирди.

— Ёзувчимисан? Энди касбингни ўзгартиришинга тўғри келади. Муҳим топшириқни бажарасан. Қандай топшириқ эканини зонадан ташқарига чиққанда биласан.

— Қани, марш! — деди у истехзоли кулиб. — Ёзувчи эмиш, ҳозир ким кўп, ёзувчи кўп. Гўрков кам, билдингми?

Соқчи мени эргаштириб ташқарига олиб чиқиб, кекса қозоқ назоратчига топширди. Бошлик ёрдамчиси бу бўшашган ёзувчи қаёққа қочарди, деб ўйлаган бўлиши керакки бешотарни аранг кўтарадиган назоратчига мени топширган.

Штаб олдида оқ халат кийган итхона ветеринари иркитгина чол бир қўлида белкурак, бир қўлида қоғоз қоп ушлаб кутиб турарди.

— Шуни қабристонга обориб кўмиб келасан.

Қоғоз қопда йигирма килоча келадиган муздек бир нарса бор эди. Олисда маҳсублар қабристони кўриниб турарди. Елкамда белкурак, қўлимда оғир қоғоз қоп, орқамда бешотар кўтарган назоратчи етовида йўлга тушдим.

Қандоқ кунларга қолдим, дейман ўзимга ўзим. Қабристонга стиб келганимдан кейин қопни очдим. Очдим у миямга чақин урилгандек бўлди. Қопда немис овчаркасининг музлаган мурдаси бор эди. Бўшашиб харсанг устига ўтириб қолдим. Назоратчи махорка тутатиб, олис-олисларга тикилиб ўтирибди.

Чўл ниҳоятда бефайз, одам боласини ютаман, деяётганга ўхшарди. Қозоқлар бу жойни бекорга «Петпак дала» (Бадбахт дала) деб атамаган. Мис кукунларидан занглаган чўл яшил тусга кирган. Олисда адашган ёлғиз туя қимирламай турибди. Саробда унинг акси, худди чайқалган ҳовузда кўринаётгандек гоҳ чўкиб, гоҳ пайдо бўлади.

Икки соатча уриниб, тошлоқ ерда бир ярим бурма болиш сиғадиган гўр қазидим.

— Ўтир, дамингни ол, — деди назоратчи. — Не ернинг боласисан? — деб сўради. Унга, тошкентликман, деб жавоб қилдим.

— Ташкент улкан қала, Астана қала, — деди.

Қопдан итнинг қотиб қолган ўлигини олиб тупроқ устига қўйдим.»

— Бу ит генералимизнинг ити. Қочган маҳбусларни тутишда бунга тенг келадиган ит топилмасди. Лагердан қочган бир маҳбус уни лом билан уриб ўлдириб қўйган. Аблаҳ ҳалигача қўлга тушгани йўқ. Генерал Москва касалхонасида операция бўлган. Ҳали-бери келмас эмиш. Бошлиқларимиз итининг ўлганини телефонда айтиб, ундан кўнгил сўрашди. «Кўринарли жойга кўминглар, борганимда ўзим унга ёдгорлик ўрнатаман» деган телеграмма келди. Бечора бефарзанд эди. Шу ит билан овунарди. Энди унга қийин бўлади.

— Итми ё генералнинг ўзи бефарзандми? — дейман киноя билан. Назоратчи, тилинг қурсин, заҳаргина экан, деди гапим малол келганидан.

Аҳволимдан, қилаётган ишимдан ўз-ўзимга хўрлигим келди. Азизнинг боши ерда, итнинг боши мис товоқда, деб шуни айтсалар керакда. Неча минг одам хор-зорликда мис конларида ўпкаси занглаб жон беряпти. Уларнинг қадри шу итчалик йўқ.

Бунда генераллар, полковниклар амалдорнинг ўлган итига мотам тутадилар. Эгасига ҳамдардлик изҳор қиладилар.

Итни кўмиб орқага қайтпимиз.

— Жуда юзага кўмдинг, чироғим. Тунда қашқирлар тупроқни тимдалаб очиб, итни еб кетадилар. Тупроқ устига оғирроқ тош бостириб қўйиш керак эди. Бу ишинг учун генерал сени соғ қўймасов.

Орадан икки ҳафтача вақт ўтиб, назоратчи менга бир «хушxabар» етказди. Генерални Кисловодск санаторийсида биров палатада сўйиб кетибди. Бу ишни лагердан қочганда итни ўлдирган маҳбус қилган бўлиши керак, деб гумон қилишаётган эмиш.

Бутун нафратимни ҳазилга қориштириб дедим:

— Улигини шу ерга олиб келишса, итининг ёнига ўзим яхшилаб кўмиб қўярдим. Тепасига «Бу гўрда иккита ит ётибди» деган лавҳа қўярдик.

Назоратчи сергакланди.

— Сен болага ўн йил камлик қилаётганга ўхшайди. Бу гапинг учун яна ўн йил қўшиб қўйишларини биласанми?! Оғзинга эҳтиёт бўл. Эшитса сексотлар дарров сотади. Айтганча, кўмиб келган итимизни ўша кечасиёқ шоқоллар еб кетибди.

Бизнинг барақда ўн йил муддатини ўтаб бўлган, бу-гун-эрта озодликка чиқишни сабрсизлик билан кутаётган Дадажон деган андижонлик киши бор эди. У билан кўп гаплашардик. У мени почча, деб атарди. У эртадан кечгача ғимирсиб кетишга тайёрланарди. Йўлда кийиб кетиш учун ўзига брезент қўлқопдан шиппак тикди. Хом-суруп чойшабдан кўйлак тикдирди. Яшиқлардан кўчириб олган фанердан чемодан ясади. Болаларининг олдига қуруқ бормасин,

деб баракдаги биз маҳбуслар баҳоли қудрат бир сўмдан, икки сўмдан пул тўплаб чўнтагига солиб қўйдик.

— Почча, — дерди ажиб бир энтикиш билан у, — албатта Тошкентга тушиб ўтаман. Саидахонга сиздан салом етказаман. Андижонга борганимда ҳовлиларига кириб, оналарига ҳам саломингизни етказаман.

Дадажон ўн йиллик азоб-уқубатлар юкини елкасидан тушириб, озодлик остонасида энтикиб-энтикиб турарди.

Ниҳоят уни махсус бўлим вакили чақирди. Ун беш чоқли маҳбус уни кузатиб чиқдик. Дадажон қушдек енгил бўлиб ичкарига кириб кетди.

Ҳозир у чикади. Уни бағримизга босиб эркинлик билан қутлаймиз. Беш минут ўтмай, у елкасида оғир тош кўтариб келаётгандек букчайиб чиқди. Нима бўлди, деб ундан сўраймиз. У гапиролмас, тили танглайига ёпишиб қолгандек энтикарди. У зўрға «яна беш йил» дея олди, холос.

Тройка — махсус кенгаш (особое совешание) ҳукм қилган маҳбус муддатини ўтаб ҳам қутулолмасди. Махсус кенгаш қарори абадий қамоқ жазоси билан тенг эди.

Дадажон адои тамом бўлди. Букчайиб, бир ойда юзларини ажин босиб кетди.

Эллик биринчи йилнинг октябри оёқлаб қолган. Айтишларича, бу жойларнинг қиши қаттиқ бўлади. Ҳозирданоқ очикда қолган идишлардаги сувларнинг бетини ииёз пўстидек муз қоплайди. Эртанги кун ҳеч қандай яхшилик ваъда қилмайдиган куз кечалари нақадар ҳазин, нақадар оғир. Истикболда бирон йилт этган нур кўринмайдиган совуқ оқшомларда ўзингни ўлдиргинг келади.

Мени ҳам «особое совегдание» ўн йилга ҳукм қилган. Энди бир ярим йили ўтди. Олдинда яна саккиз йилдан ортиқ қора кунлар...

Яшагим келмай қолди, кўнгилни кўтарадиган, яшашга ундайдиган бирон гап тилимга келмайди.

Бу оқшом ухламай Саидахонга хат ёзаяпман.

«Саидахон, салом!

Бошингизга тушаётган кўргиликлардан хабарим бор. Сизни қийин-қистовларга олишаётганларини эшитдим.

Илтимос, шуларнинг гапига киринг. Йўқса жувонмарг бўлиб кетасиз. Қамоқдан қачон чиқиши номаълум бўлган одам учун кўпам ўзингизни қийнаманг. «Эримдан кечдим» деб ёзиб беринг. Ўлай агар, хафа бўлмайман. Сиз яшашингиз, ижод қилишингиз керак. Шунча азобларга чидаяпманми, бунга ҳам чидайман.

Очиғини айтсам ўзимнинг ҳам яшагим келмай қолди.

Сиз озод қуш эдингиз, менга тегиб қафасга тушдингиз. Шу қафас эшигини бугундан бошлаб очиб юборишга қарор қилдим. Мен тўғримда ўйламанг. Мени йўқ деб билинг, Сизнинг яхшиликларингизни, атиги беш ойгина яшаган тотли кунларимиз хотирасини ўзим билан олиб кетаман.

Хайр. Қандоқки гуноҳларим бўлса барига тавба қилдим. Хайр.

Саид Аҳмад. 1951 йил, 21 октябрь».

Хатни қозоқ назоратчисига бсриб, вагон почтаси қутисига ташлашни илтимос қилдим.

Эллик иккинчи йилнинг 24 январида Саидахондан хат келди. Гинаю таъналарга тўлган хатни ўқирканман, ўқсиб-ўқсиб йиғладим. Бу қамалганимдан бери иккинчи марта йиғлашим эди.

Бир оғиз сўз, биргина оғиз сўз юрак-бағримни алғов-далғов қилган, кўз ёшларимни ич-ичимдан мижжаларимга олиб чиққанди. «Сизга кийим-бош олиб қўйдим», деган эди Саидахон ўшанда.

Ўйлаб қарасам, шу пайтгача ҳеч ким менга меҳрибончилик қилмаган экан. Гўдак пайтимда,

эсимни танимаёқ ўз ташвишимни ўзим тортган эканман.

Биров менга манавуни еб ол демаган, биров менга манавуни ол, деб бир сўм бермаган экан.
«Сизга кийим-бош олиб қўйдим...»

Бу сўз ғойибдан кслган илоҳий бир сўз эди. Бу сўз бутун вужуд-вужудимга сингиб кетган иссиқ, ёқимли сўз эди.

Мана, энди бу хат бутун ҳаётимни силтаб ташлади.

«...Беҳуда хаёлларга борманг. Сиз нима бўлсангиз мен ҳам шундай бўламан. Ҳеч қандай кийин-қистовлар мени сиздан ажратолмайди. Яшасак бирга яшаймиз, ўлсак бирга ўламиз.

Сиз бунақа иродасиз одам эмасдингиз-ку, нима бўлди? Чиданг, аёл бошим билан мен чидаяпман-ку! Ҳали олдимизда, эҳ-ҳе, канча яхши кунлар бор. Уйлар қурамиз, боғлар қиламиз. Энди хатни кулиб-кулиб ёзинг, хўпми? Сизга хамиша ва яна хамиша садоқат билан Саида.

1951 йил 30 декабрь.

Сизни кириб келаётган янги 1952 йил билан табриклайман. Илоё 53-йилни бирга кутиш насиб қилсин.

Йиллар ҳатто сочдан рангни ўчирди, Хуснга ташлади нурсиз бир соя, Аммо хаёлимга етмайин кучи Ўзимга бутунлай берди ниҳоят Лекин сен чўчимма ўйларингни мен Фақат ўн саккизда туриб эслайман. Фақат ўн саккизда юриб эслайман Ўн саккиз ёшдаги йўлларингни мен.

Илова:

Хабарингиз бор, мени союздан ўчиришган. Агар эрингиздан кечсангиз яна союзга қайтариб оламиз, дейишди. Мен гапимдан қайтмайман, деб жавоб қилдим».

Гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб эллик иккинчи йилни ҳам ўтказдик. Маҳбуслар ҳар бир байрамни ёш болалардек сабрсизлик билан кутишади. Байрамда албатта амнистия бўлади, деб умид қиладилар. Байрам ўтгач, ҳавоси чиқиб кетган пуфакдек бўшашиб қоладилар ва бўлғуси байрамдан умидвор бўлиб яшайдилар.

Эллик учинчи йилнинг баҳори ҳам келди. Бу баҳор мамлакатнинг сиёсий ҳаётини бутунлай ўзгартириб ташлади. СТАЛИН ЎЛДИ! Бутун мамлакат мотамда. Радио куни билан оғир, юракларни ўртовчи ҳазин куйлар эшиттиряпти.

Марказнинг буйруғи билан «доҳий» Сталин мавзолейга қўйилаётганда Совет мамлакатининг жамики худудларида поездлар, кемалар, машиналар, ҳамма транспорт воситалари келган жойларида тек қотадилар. Заводлардаги станоклар тўхтатилади. Мамлакатнинг икки юз миллиондан ортиқ фуқароси тик туриб сукут сақлайди.

Лагеримиз бошлиқлари жами маҳбусларни тўрт қатор қилиб сафга тиздилар. Икки мингдан ортиқ маҳбус тик турибди. Соқчилар бошлиғи, лагер бошлиғининг ёрдамчиси, назоратчилар ниманидир кутишяпти. Бошлиқ билагадаги соатга тез-тез қараб қўяди.

Радиода Кремль соатининг жаранги эшитилди.

— Азиз фуқаролар, азиз фуқаролар, диққат, диққат! Тик туриб сукут сақлансин!

Шундан кейин сукунат бошланди. Бутун мамлакат мотам сукунатиға фарқ бўлган.

Қўш девор орқасидаги аёллар зонасида қувноқ қўшиқ янгради. Юзлаб аёллар қўшиққа жўр бўлишди. Кетма-кет шўх лапарлар бири-бирига уланиб кетаверди. Тиканли сим бериёғида буюк мотам, нари ёғида байрам бўлаётгандек эди.

Эркалар зонасидаги маҳбуслар ўринларидан турмадилар. Уларни солдатлар милтиқ қўндоғи билан урсалар ҳам ўтиравердилар.

Аёллар зонасидан эркалар шаънига таъналар ёғиларди.

—Эркамисанлар, сенларни Сталин пичиб қўйган. Эркак бўлсаларинг бошла қўшиқни. Бугун айтмасанг, қачон айтасан шодлик қўшиғини!

Шу гапдан кейин ўтирмай тик турганлар ҳам ўтириб олишди. Уларни дўқ-пўписа билан ҳам ўринларидан турғизиб бўлмади. Чап томондан журъатсизгина бошланган қўшиққа бошқалар ҳам аста-секин қўшила бошладилар. Икки минг маҳбус «Бродяга Байкал переехал» деган

қўшиқни айта бошлади. Бу қўшиқни мамлакатдаги жами лагерларда маҳбуслар дард билан, мунг билан хониш қилардилар.

Маҳбуслар Москванинг «Централка» деб аталган қамоқхонаси тўғрисидаги қўшиқни бошлашди. Қўшиқда «Централка, централка, сенинг қалин деворларинг орасида менинг ёшлигим, менинг талантим қурбон бўлди», деб куйланарди.

Украин, белорус маҳбуслар «Гопак»ка рақс тушиб кетдилар. Кавказликлар «Лезгинка»га ўйнардилар. Утирган икки минг маҳбус баробар «Асса», «Асса» деб чапак чаларди. Ўзбеклар «Андижон полка»сини бошладилар. Бу ерда «майда миллат» (натсмен) деб аталган ўзбеги қозоқлар, қирғизу туркманлар ҳам рақсга тушиб кетдилар.

Соқчилар бошлиғи ўйинни тўхтатмоқчи бўлиб ҳавога автоматдан уч марта ўқ узди. Барибир ўйин тўхтамади. Деворнинг нариёғидан, балли, балли, йигитлар, деган товушлар кела бошлади. Мен ҳам қизиқиб кетиб ўрнимдан турдим у ичимда минғиллаб полкага ўйнай бошладим.

Қамоқхона бошлиғининг ёрдамчиси мени ўйиндан тўхтатди.

— Сенга нима бўлди? Сен ахир ёзувчисан, буларни тўхтатишимизга ёрдам беришинг керак.

— Мен ёзувчи эмасман, ит кўмадиган гўрковман.

Шундай дедиму ўтириб олганлар орасига кириб ўйнайвердим.

Ўтириб олганлар баробар қарсак чалардилар.

«Доҳий» Сталин ҳурматига билдирилган сукут дақиқалари лагеримизда ана шундай тантанали вазиятда ўтган эди.

* * *

Хаёллар, хаёллар, интиҳосиз, сўнгсиз хаёллар, сиз мени қай манзилларга бошладингиз? Энди бу йўлларга мени бошламанг. Бу манзилларда умрим гуллари тўкилган. Ёшлик туғёнлари шу жойларда сўнган. Ҳур бўлиб яратилган инсоннинг қанчалик хор бўлишини, ота-онаси яхши ният билан қўйган исмининг рақамларга алмаштирилганини наинки кўрдим, аксинча, ўз бошимдан кечирдим. Инсонга бир марта бериладиган умрнинг яхлит бир парчасини юлиб қолган бу манзилларни қайта кўрмоқ нақадар оғир ва кўнгилсиз.

Шу топда бир вақтлар «Алвасти кўприк» деб аталган жойда олисларга, Сибир ёқларга чўзилиб кетган темир изларга қараб, ана шундай изтиробли хаёлларга берилдим.

Темир йўлнинг нарёғига қарайман. Етти маҳбус отилган жойни қидираман. У жойлар энди йўқ бўлиб кетибди. Шу етти бахтсиздан хотира бўлиб қулоқларимда етти ўқ овозию уларнинг дод-фарёдлари қолган, холос.

«Халқ душмани»нинг қизи куйлаган қўшиқ яна ёдимга келади:

Сиз асир бўлган цафасни тишларим бирлан бузай, Бузмасам маҳшар куни бағримни армон тирналар...

Тошкент, 2000 йил 4 май.

Профессор Умарали Норматовга хат

Азизим Умарали! Сиз ҳар кўришганимизда «Бошингиздан ўтган воқеаларни ёзинг!» деб қистар эдингиз. Нима деб жавоб берганим эсингиздами?

У воқеаларни ёзмоқ учун хаёлан қамоқ лагерларига боришим, ўша азоб-уқубатларни қайтадан бошимдан кечирим керак. Бунга энди юрагим бардош беролмас, дегандим.

Мана, «Борса келмас дарвозаси»га нуқта кўйдим.

Ўрнимдан тўраётганимда бошим айланиб, ўтириб қолдим. Ичкари уйда телевизор кўриб ўтирган куёв ўғлим Маҳмуджонни чақирдим. У рангимни кўриб кўрқиб кетди. Шошиб томиримни ушлади. Ичкаридан аппарат олиб чиқиб қон босимимни ўлчади. 200 га 130.

Биламан, бу инсулт остонасидаги ҳолат.

Беш кун кечаю кундуз ухламай ушбу хотирани ёздим. Гўё беш кун қайтадан қамалиб чиқдим.

«Сароб» деган ҳикоямни ўқигансиз. Унга ҳам нуқта қўйганимда шу аҳволга тушгандим. Ушанда мени шу Маҳмуджон ўлимдан сацлаб цолганди. Кечаси соат учда неварам шаҳар уйимизга телефон цилиб дадасига аҳволимни айтганида, у гўё Қибрайга учиб келган эди, «Тез ёрдамши чақириб касалхонага оборман.

«Сароб»да ҳам лагер, қамоқ воқеаларини ёзгандим. Юрак кўтаролмади. Шундоқ бўлишини билатуриб ёзган эдим. Қандоқ қора кунлар бошимизга тушганини биздан кейингилар билсин, деб ёздим.

Ўқиб кўринг, маъқул бўлса беҳад қувонардим.

Сизга самимий салом билан С. А.

2000 йил 5 май.

ТАҚДИР, ТАҚДИР, МУНЧА ШАФҚАТСИЗСАН?

(«Кўз ёши томган ҳикоялар» туркумидан)

Сталин ўлган, Берия отилган, маҳбусларга муносабат бир қадар юмшаган пайтлар. Август ойида лагеримизга республика ички ишлар вазирининг ўринбосари генерал Жақсилиқ Степанов келиб, маҳбуслар билан суҳбатлашди. Қамоқ ичидаги қамоқ, яъни кечаси маҳбуслар устидан кулфлаб қўйилган бараклар деразаларидан темир панжаралар яқин кунларда олиб ташланишини айтди. У Қозоғистон Россия билан чегарадош Павлодар вилоятида, Иртиш дарёси бўйларида катта бўлган, руслашиб кетган қозоқ оиласида туғилган эди. У етказган хушха-бардан қувонган маҳбуслар қарсак чалиб, миннатдорчи-ликларини изҳор қилдилар.

— Яхши кунларни кутинглар. Ҳаммангизнинг тергов материалларингиз иттифоқ комиссияси томонидан кўриб чиқилипти. Улар биздан ҳар бирингиз тўғрингизда фикр сўрашади. Ҳозир юздан ортиқ одам сизларга характеристика ёзиш билан банд. Илтимос, тартиб-қондани бузманглар. Ўзини яхши, интизомли тутганлар вақтлироқ эркинликка чиқадилар. Ҳар ким ўз мутахассислиги бўйича иш кўрсатиши керак.

Норқобил деган зек ўрнидан туриб, қўлини кўтарди. У асли термизлик бўлиб, Амударё портида қайиқчи бўлиб ишлаган. Вазифаси — кемада келган юкларнинг Афғонистонга тегишлисини қайиқда нариги қирғоққа ўтказиб топшириш. У жосусликда айбланиб, ўн беш йил муддатга ҳукм қилинган. Яъни айби — дарёнинг нарёғида афғон савдогаридан бир костюм билан туфли сотиб олгани. Чет эллик шубҳали одам билан алоқада бўлгансан, деб айбланган эди. Ҳозир у қирқ ёшдан ошган. Ҳамон муддат устига муддат олади. Иигирма йиллик қамоқ уни профессионал маҳбусга айлантирган. У жосус сўзига кўникиб кетган. Ўзини чинакам жосус бўлсам керак, деб ўйларди. Ва бунга ишонарди. Норқобил асосан лагер тарбиясини олган. У блатнойлар тилини мукамал эгаллаган. Озодлик, эркинлик, деган сўзлар энди унинг учун ўз маъносини йўқотган эди. У бутунлай «лагер ўғли» бўлиб кетган.

— Гражданин генерал, сиз ҳозир, ҳар бирингиз ўз мутахассислигингизни игага солиб хизмат қилинг, дедингиз. Менга тоғпнириқ беринг, ўз мутахассислигим соҳасида ўзимни оқлай.

Генерал Степанов унинг сўзларини эшитиб, қизиқиб сўради:

— Мутахассислигингиз қандай? Албатта фойдаланамиз.

— Шпионман, гражданин генерал. Топшириқ берипг, бажармасам гад буду.

Мингга яқин маҳбус қарсиллаб кулиб юборди. Генерал унинг чала-чулпа ўрисча гапларию сўкинигаларидан завқланиб куларди.

— Нега куласизлар? Чего смеетесь гадм, эх вм подонки.

Унинг блатной дўстлари эса:

— Во дает зараза, шуруй, шуруй натсмен, — дея уни рағбатлантиришар эди.

Генерал кетди. Зекларнинг кўнглида аллақандай эркинлик учқуни қолди.

Эллик учинчи йилнинг қиши жуда оғир келди. Ҳар куни шамол аралаш қор бўралайди. Ёнингда турган одамни ҳам кўролмайсан.

Бундай пайтларда соқчилар сони кўпайтиради.

Қор тинган пайтларда туман босади. Лагер деворларидаги кучли прожекторлар зона ичини ёритиш у ёқда турсин, прожекторнинг ўзи қоғозга томган ёғдек аранг кўринади. Туманда адашиб қолган маҳбуслар йўл тополмай, тиканли симлар билан тўсилган девор ёнига бориб қолишар, симга тегиб кетганда тревога занги ўзидан ўзи чалиниб, лагер бўйлаб узоқ вақт жаранглаб туради. Девор бурчидаги вишкада соқчилар автоматдан осмонга ўқ узадилар.

Маҳбуслар яшайдиган ўн бир баракдан то ошхонагача ўн битта темир арқон тортилади. Маҳбуслар ошхонага шу арқонни ушлаб борадилар. Агар арқондан қўллари чиқиб кетса, то туман тарқагунча йўл тополмай сарсон бўлиб юриверадилар. Маҳбуслар ўн бир баракдан тортилган арқонларни қуёш нурига ўхшатишарди. Баъзилар чумолилардек ўн бир жойдан

ошхона томон ўрмалаётганларга қараб: бу ерда ҳамма йўллар коммунизмга олиб боради, деб пичинг қилишарди.

Туман чоғлари маҳбуслар қочмасди. Қочганларнинг қанча-қанчаси чўлда музлаб қашқиру шоқолларга ем бўлишган.

Файзсиз бундай қиш оқшомларида юраги шундоғам ғамга тўлган зеклар мурдадек қимирламай ўтираверар-дилар.

Ишга олиб чиқилган маҳбуслар то туман тарқамагунча олиб келинмасди. Кон олдидаги атрофи тиканли сим билан ўралган майдончада қорга кўмилиб, оч-наҳор ўтириб туман тарқашини кутардилар.

Зеклар яшайдиган бараклар қанчалик ёритилмасин, одамлар кўксини ёритолмасди. Улар негадир қўшни уйда ўлик ётгандек бир-бирлари билан шивирлаб гаплашишарди.

Узоқ йиллар қамоқларда яшаганлар бу ҳолга кўникиб кетишган эди. Айниқса, ғарбий украиналиклар эркинликдан тамоман умидларини узган эдилар. Шу топда улардан бири нара (тўрт киши ётишига мўлжалланган икки қаватли сўри) устида чалқанча ётганча шифтга тикилиб «Двлюсь я на небо» деган украинларнинг энг севган ғамгин кўшиғини куйлаяпти. Бу кўшиқни тинглаган ҳар қандай тошюрак одам ҳам юм-юм ёш тўкарди.

Одамзот қизиқ бўларкан-да! Шундоқ азобли, аянчли дамларда ҳам бир-бирлари билан жиққамушт бўлардилар.

Баракдаги каттакон бак сувга тўлдириб қўйилади.

Унинг пастидаги жўмракка банди занжирланган ва қулфланган кружка осиб қўйилган. Кўпинча мусулмон динидаги ўрта осиеликлар, кавказликлар, татарлар шу бак олдида чўккалаб таҳорат оладилар.

Бошқа диндагилар, биз сув ичадиган идишни ҳаром қилдинг, деб тўполон қилардилар. Муштлашиш бошланади. Соқчилар баракка кириб, қонга беланган жанжал-кашларни ажратадилар. Бир, икки зекни ҳайдаб опчиқиб кетадилар.

Барак деразаларидаги панжараларни олиб ташлашга, баракни қулфламасликка сўз берган ички ишлар вазирининг ўринбосари, генерал ваъдасини бажармади. Маҳбуслар кечқурун баракка келишлари билан назоратчилар уларни санаб, устларидан қулфлаб қўйишади. Ҳамма хожат ишлари шу ернинг ўзида бўлади.

Мен ўша пайтда «Маданий тарбия» бўлимида рассом эдим. Вазифам қайси бригада қанча руда қазиганини саҳаргача катта-катта шчитларга ёзиб, зонанинг кўринарли жойига илиб қўйиш эди.

Совуқ шундоқ заптига олган декабр кечаси эди. Олтинчи баракда қий-чув бўлиб қолди. Маҳбусларнинг дод-войларини эшитиб, ўша томонга югурдим. Баракда ёнғин бўлаётган эди. Маҳбуслар этик билан тепиб, ойналарини синдирган деразалардан буралиб-буралиб қоп-қора ту-тун чиқарди. Ўт ичида қолганлар ёрдам сўраб қичқиришарди.

Қор қалин ёққан пайтларида маҳбусларга пийма (валенка — тагчарми йўқ намат этик) бериларди. Илашган қор баракка кирганда эриб, валенкалар жиққа ҳўл бўлиб кетарди. Маҳбуслар уларни қуритиш учун барак печи устига қатор териб қўярдилар. Ёнғин ана шу валенкалардан бошланган эди.

Назоратчи старшина Демянов ёнаётган баракка қараб, махорка тутатиб турарди.

— Эшикни очмайсизми? — дея унга зорландим.

— Ҳаққим йўқ. Махсус буйруқ бўлмагунча очолмайман, — дея қатъий жавоб қилди у.

— Етмиш икки одам бўғилиб ўлади-ку! Наҳотки раҳмингиз келмаса? Бу ишингиз учун ҳали жавоб берасиз, — дедим ғазаб билан.

— Мен буйруқни бажараман. Бу фашистлар куйса куяверсин, ёнса ёнаверсин. Баракдан етмиш иккита калла билан бир юз қирқ тўртта оёқ топилса бўлгани. У ёғи блан, ўлик-тириги билан ишим йўқ.

Зона деворидаги соқчи бўлаётган воқеани кузатиб турган экан. Телефонда штабга хабар

қилибди. Зудлик билан штаб навбатчиси етиб келди. Демяновга эшикларни оч деб буйруқ берди.

Дадажон ҳам шу баракда яшарди. У бир ярим ойдан бери тўшакка ётиб қолган, ҳассага таяниб аранг ошхонага бориб-келарди. Кўпинча хамюртлари унга овқатини келтириб берардилар.

Дадажонга нима бўлдийкин, деб ташвишлана бошладим.

Барак эшиги ўт ўчириш қоидаларига риоя қилинмай ўрнатилган эди. Эшиклар ичкарига очиларди. Бу баракни маҳбусларнинг ўзлари қургандилар. Прораб канча тайинламасин, кулоқ солмагандилар. Ёнғин чиққанда, ё ер қимирлаган пайтда ичкаридагилар ўзларини эшикка урадилар. Шунда эшик ёпилиб қолиб, очишнинг иложи бўлмайди. Маҳбуслар баракда ўзлари учун ўзлари қопқон ясаган эдилар. Бир солдат лом олиб келиб эшикни бузди. Ичкаридан тутунда холсизланганлар бири-бирини итариб ташқарига чиқа бошладилар, тўлиб оқаётган анҳор қирғоғи ўпирилгандай бўлди. Одамлар тинмай йўталишар, ўкчишарди. Улар орасида Дадажон кўринмасди. Деярли ҳамма маҳбуслар ташқарига чикди. Дадажон йўқ. Назоратчи маҳбусларни бир-бир санади. Уларнинг сони етмиш битта эди.

— Дадажон йўқ, ичкарида қолиб кетибди. — дедим. Батарея чирок ушлаган тўрт солдат газ ниқоб кийиб баракка, тутунлар орасига кириб кетди. Сал фурсатдан кейин ҳушидан кетган Дадажонни кўтариб чиқишди. Қалин қор босган ерга ётқизишди. Шошиб бордим бушлат боғичини ечиб, кўкрагига кулоқ тутдим. Юраги урмасди. Лекин тани хали иссик эди. Билагини кўтариб, томирини ушлаб кўрдим. Ўттиз уч йил дукиллаб муттасил уриб турган юрак энди уришдан тўхтаган эди. Унинг очик қолган кўзларига карадим. Тун қоронғусида кўзларида қандай ифода котиб қолганини билолмадим. Қабоқларини кафтим билан пастга қараб силадим. Етдим, деганда йиқилган Дадажоннинг бу дунёга тўймаган, эркинлик йўлига интизор тикилган кўзлари энди бир умрга юмилди.

Гарнизондан капитан Расулов етиб келди. Қатор ётқизиб қўйилган, тинмай ўқчиётган ўттиз беш чоқли маҳбуснинг бошига бориб, бир-бир қараб чикди. Дадажоннинг тепасига келиб узок туриб қолди.

Бош врач Шкарин ҳолсиз ётганларнинг ҳаммасини санитар замбарида касалхонага жўната бошлади

Лагер уйғониб кетган. Маҳбуслар панжарали деразалардан бу томонга жимгина қараб туришибди.

Дадажошш замбарга ётқизишди. Бир томопидан ўзим кўтаришиб ўликхонага обордик.

Соат саккизда барча баракларнинг эшиги очилди.

Олтинчи барак лоп этиб ёндию аланга ичида қолди. Ачимсиқ тутун ҳидига тўлган лагер устида, туманлар орқасидан тонг ёришиб келарди.

Бир юртнинг одами ҳар қандай шароитда ҳам бир-бирига қайишар экан. Бирон соатлар ўтиб, капитан Расулов қоғозга ўроқли бир нарса бериб кетди. Очиб қарасам, саккиз метр оқ суруп. Дадажон учун кафанлик эди бу. Ҳали ҳам туман тарқгани йўқ. Анча баланд кўтарилиб қолган қуёш туман пардаси орқасидан худди қиздирилган чақадек кўринади.

— Кафанликни мен олиб келганимни биров билмагани дуруст, — деди у ёқ-бу ёққа аланглаб Расулов. — Марҳумнинг жасадини соат учларга тайёрланглар.

То соат учгача марҳум Дадажонни ювиб, кафанлаб, жанозасини ўқидик. Бричка аравада дарвозадан олиб чиқишди. Вахтада тунда эшикларни очмай, шунча одамга шикаст етказган, Дадажоннинг ўлимига сабаб бўлган назоратчи старшина Демянов турарди. Бричкани кўриқлаб борастгапларга танбеҳ берди:

— Кафанни очиб қаранглар. Баданига штик санчиб кўринглар, муғомбирлик қилаётган бўлмасин.

Расулов:

— Текшириб кўрилган, хотиржам бўл, — деб жавоб қилди.

Уни дафн қилишга мени олиб чиқишди. Ана шунда Расуловнинг миллатга қайишишига тан бердим. Гўр қазиш, мурдани кўмиш учун бухоролик учта солдатни юбораётган эди. Улардан бири Қуръонни жуда чиройли тиловат қилар экан.

Туман тарқаган. Офтоб қор бостан оппоқ чўлда кўзни камаштиради.

Қабристонга келганимизда генералнинг ити кўмилган жойга қарадим. Жуда чиройли қилиб гумбаз кўтарилибди. Бефарзанд генерал ўлими олдидан, «Мендан қолган пулларни сарф қилиб содиқ итимга ёдгорлик ўрнатинглар», деб васият қилган экан. Ёдгорлик яқинига бордим. Қора мрамар тошга шундай сўзлар ўйиб ёзилган:

«Менинг содиқ ва вафодор дўстим, ўттиз етти қочоқ маҳбусни тутиб берган ва ўзи ёвуз маҳбус қўлида ҳалок бўлган Жек номли итга миннатдор дўсти генерал майор Максим Михайлович Речниковдан».

Атрофга қарайман. Бу қабристонга академик Туполевнинг истеъдодли шогирди, Меҳнат қаҳрамони Дудинцов кўмилган. СССР халқ артисти Вера Квитко, Валерий Чкаловнинг самолётини ҳамиша учишга синчковлик билан тайёрлайдиган авиация майори Степанов, Бухорода ришта касалини тугатишда катта хизмат кўрсатган Рустам Азимзодалар шонсиз-шарафсиз кўмилган. Уларнинг қабри қани? Аллақачон теп-текис бўлиб кетган. Биргина шу Жек деб аталган итга қўйилган савлатли ёдгорлик қабристонни «обод» қилиб турибди.

Тақдир, тақдир, мунча қаҳринг қаттиқ! Мунча шафқатсизсан! Шу буюк зотларни битта ит қатори кўрмадинг-а!

Файзсиз, қишда бўронлар увиллаган, ердан бош кўтарган гиёҳларни саратон қовжиратиб ташлайдиган бу бефайз аянчли бадбахт дала манзарасига қараб бу хунук, бу совуқ қабристонга қараб ич-ичимдан фарёд урардим.

Уч бухоролик азамат йигит лом билан, белкурак билан тошга айланиб кетган заранг ерни кавлаб кабр очгунча терга пишиб кетдилар. Жасад лаҳадга қўйилди. Оғзи ясси това тош билан бекитилди. Бухоронинг Шофирконидан хизматга чақирилган Мир Араб мадрасасининг талабаси Истам Аҳадов деган ёшгина йигит тиловат бошлади. Шағал аралаш тупроқни қабрга ташлай бошладик. Истамбой Қуръон ўқишнинг ҳадисини олган экан. Оятларни тиниқ, юракка тўппа-тўғри бориб қадаладиган ажиб бир оҳанг билан ўқирди. Бир умр тиловат эшитилмаган бу қақир чўлда муаллақ туриб вижирлаётган қушлар ҳам тепамизда чир айланар эди. Улар ҳам қори боланинг овозидан маст бўлган эдилар.

Тиловат тугаб, тўртовимиз юзимизга фотиҳа тортдик.

— Истамбой укам, раҳмат сенга. Илтимос, шу ерда ётган мусулмон бандаларнинг руҳига ҳам бир тиловат қилсанг.

Истамбой бошлади. Боя тиловат пайтида тепамизда чирқиллиб айланган, энди эса совуқдан жон сақлаб, қалашиб ётган тошлар орасидаги хас-хашакдан ясалган уяларида ҳурпайиб ўтирган қушлар Истамбойнинг овозини эшитиб, яна тепамизга қайтиб келдилар. Қанотларини пирпиратиб ҳавода жимгина муаллақ қотиб турардилар. Улар баландга ҳам чиқмас, пастга ҳам тушмас, аллақандай кўринмас ип билан тепамизга осиб қўйилгандек тек қотган эдилар.

Икки оёғи билан тумшуғи қип-қизил, бошида гунафша ранг кокили бор бу қушларнинг пайдо бўлганига ҳали қирқ йилдан ошгани йўқ. Уларнинг асли номи қанақа, ҳеч ким билмайди. Қозоқлар Бейишт қуши, Қрим татарлари Ридвон (Ризвон) қуши, деб атайдилар.

Улар тошлар орасидаги инларига чўл гиёҳларининг уруғларини ёзда ғамлаб оладилар. Бўрон турганда, ёғингарчилик пайтларида ҳафталаб инларидан чиқмайдилар.

Одамлар уларнинг инлари оғзига нон ушоқлари, ҳар хил дон-дунларни сочиб қўядилар.

Уфадаги Мадрасайи олияда таҳсил олиб қайтаётган бир талаба қушларнинг инлари олдида тиз чўкиб, йиғлаб қуръон тиловат қилган экан. Унинг гапига қараганда, бу қушлар оддий қушлар эмас, мана шу теп-текис бўлиб кетган қабрлардаги азоб-уқубатларда шаҳид бўлган беғуноҳ инсонларнинг бир калима тиловатга илҳақ бўлиб ётган руҳлари эмиш.

Кимки Ризвон қушига озор берса, тузалмас дардга мубтало бўлармиш. Шу қабристон

ёнидан тунда ўтган одамларнинг айтишларича, қушларнинг уяларидан тонг отгунча йиғи, оху фарёдлар эшитилармиш.

Лагеримизда ер юзида бармоқ билан санаса бўладиган Ассира-Вавилонликларнинг бири — Давидов деган маҳбус бор эди. Ризвон қушининг битта хўрози билан битта макиёнини тутиб келган эди. Яқинда шу Бобил фарзанди тутқаноқ касалига учраб оламдан ўтди. Бобилликларнинг яна биттаси дунёдан кетди.

Истамбой қироатни соғинган экан. Армия сафига чақирилгандан бери комсомолларнинг зуғумига учрамаслик учун овоз чиқармай, ичида тиловат килиб юраркан. Назаримда тиловат қилаётганда унинг ўзи ҳам аллақандай руҳий озикланаётгандек эди.

Гап-сўз бўлишдан чўчимай, бу дафн маросимига йўл очиб берган ҳамюртим, капитан Расуловга дил-дилидан раҳматлар айтдим.

— Укам, — дедим Истамбойга, — Қўлингни фотиҳага оч: шу Расулов деган азамат инсон хақиға бир дуо қил!

Бу дунёнинг ғамларидан, айрилиқларидан, адолатсизликларидан у дунёга фарёд уриб кетган аламдошим, ҳасратдошим Дадажонни кимсасиз чўл тупроғига топшириб қайтиб келяпмиз.

Қиш кунлари бир тутам. Соат беш бўлмай қоронғи тушган. Зона деворларидаги прожекторлар ёқиб қўйилган. Гуриллаб ёнаётган гулхан олдида маҳбуслар тик турганларича гоҳ қўлларини, гоҳ оёқларини ўтга тутиб исинишарди.

Зонага биров кирмас, биров чиқмасди.

Ҳамманинг оғзида битта гап: «Старшина Демяновга чора кўрилсин, жиноий жавобгарликка тортилсин».

Ёнғин пайтида барак эшикларини очмаган старшина Демянов вахтада пўстинга ўралиб, қоровуллар билан қайноқ чой ичиб ўтирибди. Унинг башарасига туфлагим келди. Афсуски, бунинг сира иложи йўқ эди. У озод гражданин, мен эса ҳамма ҳуқуқлардан маҳрум қилинган маҳбусман.

Бир пасткаш, инсонлик қиёфасини йўқотган, шафқатсиз, ҳиссиз тўнка олдида ожизу нотавон қолиш нақадар аламли, нақадар ўкинчли!

Маҳбуслар сўзларида туришди. Эртасига ҳам ишга чиқишмади. Маҳбусларга бош-қош бўлган Норқобилни кечаси солдатлар опчиқиб кетишган экан. Эрталаб зонага илжайиб кириб келди. Оператив вакил ундан маҳбусларни тинчитишни, эртага ишга чиқишларипи тушунтиришни сўрапти. Агар шу топшириқни бажармаса қўзғолон кўтаришда айбланишини айтибди.

— Гапига кўндингми, дурак, — дея таъна қилди махорка тутунидан мўйловлари сарғайиб кетган, исми мутлақо унли харфсиз ёзиладиган Мкртч деган армани чол.

— Мени ким деб ўйлаяпсан? Билиб қўй, я не сексот и не дурак.

Тушга яқин лагер бошлиғи зонага кирди. У баракларни айланиб чиққандан кейин орқасидан, бошлиқ нима қиларкин, деб эргашиб юрган маҳбусларга деди:

— Бўлди энди. Эртадан ишга чиқинглар.

Норқобил унга эътироз билдирди:

— Пока старшина жазоланмас экан, работат не будем.

Лагер бошлиғи полковник Самсонов бирон тайинли гап айтишга ожиз эди.

— Келинглар, очикчасига гаплашайлик. Демянов масаласида ҳарбий прокурорга мурожаат қилдик. У старшина қонун доирасида иш тутган. Уставни бузмаган,

жазолаб бўлмайди, деб жавоб қилди. Ундан кейин ҳарбий трибунал билан гаплашдик. Унинг фикри бошқача. Жазолаш керак. Одамлар халок бўлишини кутиб ўтирмай, штабга ёнғин тўғрисида зудлик билан хабар қилиши керак эди, деб жавоб қилди. У албатта суд қилинади, деган фикрни айтди. Хотиржам бўлинглар, биз ҳам қараб турганимиз йўқ. Шуни яхши билингларки, Давлат хавфсизлиги комитети билан Ички ишлар вазирлиги ҳеч қачон маҳбуслар

фикрини тан олмайди. Ишга чиқишдан бошка иложларинг йўқ.

— Барак эшиклари қачон очилади, — деб сўрашди ундан.

— Кутяпмиз. Юқоридан алоҳида рухсат келиши керак. Кутяпмиз.

Полковник чиқиб кетгандан кейин Норқобил бошчилигида гулхан атрофида маслаҳат «мажлиси» бўлди. Тўртинчи баракдан Дорфман деган юристни чақириб келишди. У эркинликда Ленинград адвокатурасида ишлаган, кўп чигал суд жараёнларида ютиб чиккан обрўли адвокатлардан эди.

— Агар хафа бўлмасанглар, гапнинг очиғини айтаман. Ҳозирги уринишларингиз ҳеч қандай натижа бер-майди. Маҳбуснинг вазифаси — итоат қилиш. Бироп нимани даъво қилишга мутлақо ҳаққи йўқ. Чунки у гражданилик ҳуқуқида махрум қилинган. Даъволарингизнинг биронтаси инobatга олинмайди. Вазифангиз фақат ва фақат бўйсунинг.

— Нима, биз қул что ли? — деди норози бўлиб Норқобил.

— Ундан ҳам баттар, — деди Дорфман. — Бу қилаётган ишимиз яхшилик билан тугаса-ку майли-я, оқибати ёмон бўлиши, беш-олти кишининг жазо муддатини ошириб кўйишлари ҳам мумкин. Ана унда ёмон бўлади.

Дорфман тўғри айтаётган эди. Лагерда юз йилдан ортиқ муддатга кесилганлардан анчагина бор эди. Лагер ички интизомини бузган, ё бирон жиноят қилиб, ўн-ўн беш йиллаб муддатини ўтаганларига қарамай, яна йигир-ма беш йилдан жазо муддати олганлар бор эди. Жук деган махбус йигирма еттинчи йилдан буён муддат устига муддат ўтаб келади. Ҳозир унинг жазо муддати бир юз ўн тўрт йилга етган.

Дорфман тажрибали одам. Қонун-қоидаларни билади. Унинг гаплари тўғри эди. Маслаҳат билан эртадан ишга чиқишга қарор қилинди. Эрталаб вахтада ўн етти кишини тўхтатиб қолдилар. Ўн етти кишининг ҳаммаси тройка қарори билан ҳар хил муддатга кесилганлар эди. Бошлиқ ўринбосари ҳаммамизни тўплаб, «тройка» қарори билан кесилганларга енгиллик бсрилганини, улар махсус рухсатнома билан ташқарида соқчисиз ишга бориб келишлари мумкинлигини айтди. Ана шу жазо муддати енгиллатилганлар орасида мен ҳам бор эдим. Расулов мени гарнизон клубини безатиш учун ўзи билан олиб кетди.

— Қиш оғир келяпти. Шахтага борсангиз совуқда қийналиб қоласиз. Энди иссиққина клубда солдатлар шавласидан еб, суврат чизаверасиз. Узоқ ишланадиган суврат танланг. Баҳорга етиб олгунча ишланадиган суврат бўлсин. У олдимга бир даста «Огонёк» журналинини ташлади. Журналдаги рангли сувратларни кўриб, «Сталинград панорамаси»ни танладим. Унда юздан ортиқ одам суврати бор эди.

— Бу иш энди сизга муддатингизни ўтаб бўлгунингизча етади, — деди Расулов.

Ишга жуда берилиб кетган эдим. Орқамда кимдир турганини сезиб, ўгирилиб қарадим. У болалик ўртоғим, биринчи синфдан то тўққизинчи синфгача бирга ўқиган, жуда ҳам қадрдон дўстим, маҳалладошим Ҳамид Азизов эди. У ўнинчини тугатгандан кейин Тошкент медицина институтига ўқишга кирган, институтни битирмай фронтга юборилган, қайтиб келгандан кейин яна ўқишини давом эттирган эди.

Уни кўрмаганимга кўп йиллар бўлган. Орадан шунча вақт ўтиб, энди, жуда ноқулай вазиятда кўришиб турибмиз. У медицина хизмати майори, кўкси орден, медаллар планкаси билан тўла эди.

Бир-биримизга сўзсиз қараб турибмиз. Кўз олдимда унинг ранги оқара бошлади. Охири юздан қон қочиб бўзга айланди. Нима бўлди, тоби қочдимми... Йўқ, у ҳозир тирик «халқ душмани»ни кўриб кўрқиб кетган эди. Тўғриси, ундан ҳазар қилаётган эди.

— Ия, ия, — деди у лаблари титраб. Бироз туриб яна, ия, ия, деди. — Мен ҳозир... ҳозир...

У шундай орқасига ўгирилдию ёв қувлагандек, шитоб билан ташқарига чиқиб кетди. Шу кетганича қайтиб келмади.

Қиш оёқлаб, баҳор қадами эшитила бошлаган, тепалик жойларда қор эриб, занглаган ерда мис кукунлари худди яшил бахмал ёпингандек кўрина бошлаганди. «Сталингард» панорамаси

яримлаб қолган.

Расулов мункайган рус кампирини эргаштириб келди.

— Бу опа марҳум сержант Гаврюшевнинг хотини. Эслайсизми уни?

Гаврюшев лагер қошидаги ўт ўчириш командасининг бошлиғи, ёнғинга қарши огоҳлантирувчи плакатларга буюртма берарди. «Чекилмасин! Рухсат этилмаган жойда чекиш мана бундоқ оқибатларга олиб келади», деган сувратлар ишлаб берардим. Уни дурадгорлик комбинати, шахталар, бензин складлари деворларига михлаб қўярди. Бу плакатлар учун у дурустгина ҳақ олар, бир қисмини менга ташлаб кетарди. Гаврюшев ўтган йили қазо қилган эди.

— Битта илтимос билан кепти. Йўқ, деманг.

Кампир рўмолчага ўралган ниманидир менга узатди, очиб қарадим. Фотосуврат. Ниҳоятда моҳир, профессионал фоточи олган лейтенант йигитнинг суврати эди.

— Гаврюшевнинг ўғли. Прага остонасида ҳалок бўлган. Шуни мойли бўёқ билан ишлаб берсангиз. Тўрт кундан кейин ўғлининг туғилган куни экан. Поминка қилмоқчи.

— Бўпти, Гаврюшевнинг ҳурмати, албатта ишлаб бераман, — дедим.

Кампир қоғоз халтадаги йигирматача тухумни стол устига қўйди.

— Кераги йўқ, олиб кетинг, — дедим қатъий

— Олаверинг, кампирнинг олтмишта товуғи, саккизта хўрози бор. Бозорда тухум сотади.

Портретни айтган муддатда битқаздим. Кампир келди. Қўлтиғида ниҳоятда чиройли бир бабақ хўроз бор эди.

— Э, қўйинг, олмайман. Мен эрингиздан кўп яхшиликлар кўрганман. Ҳақ олсам уят бўлади-я.

— Э, болам. — деди у кулиб. — Хўрозим кўпайиб кетяпти. Уларни нима қиламан. Тухум қилмаса бу олифталар кимга керак. Барибир бозорга опчиқиб сотвораман. Яхшиси, сен шўрвага бос бу ғўдайган ухажёрни...

Қўлтиғимда хўроз билан зонага келдим. Кутубхона олдидаги кичкинагина гулзор биқинида хўроз учун катак ясадим. У жуда фаол хўрозлардан экан. Товуқларини соғинди шекилли эрталабгача етти-саккиз марта қичқирди. Узоқ-яқиндан бошқа хўрозлар унга жавоб қайтаришди. Ташқарига чиқсам, маҳбуслар ҳам ҳовлига чиқиб, хўроз қичқиришини эшитиб ўтиришган экан. Шу биргина хўроз уларга қадрдон қишлоқларини, ойдин кечаларни эслатиб, уйқуларини қочирган экан.

Маҳбуслар хўрозни жуда эркалатиб юборишди. Уни катакдан чиқариб юборишим билан бараклар олдида маҳбуслар ташлаган ушоқларни териб ер, кечалари эса уларнинг уйқусини қочириб саҳаргача қичқирарди.

Душанба куни кечқурун лагер ола-тўполон бўлиб кетди. Соат тўққиз бўлди, ҳалигача саккизинчи шахтага ишга чиққан маҳбуслар қайтиб келмаяпти.

Бошлиқлар, гарнизон командирлари зонада асабий бир ҳолатда бир-бирларига гап маъқуллардилар.

Қандайдир бир жиддий, кўнгилсиз воқеа юз берганга ўхшайди. Зонага қайтиб келганларнинг ҳаммасини сафга тизишди. Ошпазларни ҳам, касалхона врачларини санитарларини, новвойхонадагиларни ҳам ҳайдаб чиқиб сафга тиздилар. Шошилмай, бирма-бир санадилар. Яна сападилар. Етти марта санадилар. Бир маҳбус кам чиқаверди. Маҳбусларнинг ҳаммасини битта қолдирмай баракларга тиқишди. Эшик олдида қўйилган соқчилар, назоратчилар уларнинг исми, фамилиясини, рақамини ёзиб, битталаб чиқара бошладилар. Уч соат давом этган бу «тадбир»дан кейин рўйхатни штабга опчиқиб кетдилар. Штабдаги рўйхатга солиштириб, икки соатдан кўпроқ уриниб, ғойиб бўлган маҳбус Норқобил Аъламов деган шахс экани аниқ бўлди.

Саккизинчи шахтадап бригадани кечаси соат иккиларда олиб келишди.

Лагер бошлиғи ҳам ўша тун ухламади. Папирос устига папирос чекади. Тонгга яқин

хўрозимиз чўзиб-чўзиб қичқирди. Унинг товушидан ғазабга келган бошлиқ ер тепиб бақирди.

—Хўроз боқишга ким рухсат берди? Йўқотинглар, ҳозироқ йўқотинглар бу хўрозни.

Демянов қувиб юриб хўрозни тутиб келди. Бошлиқнинг оёғи остида хўрознинг танасини кирза этиги билан босиб бўғзига пичоқ тортиб юборди-ю, кийимига қон сачратмаслик учун ҳали жони узилмаган жонворни қўйиб юборди. Хўроз тапирлаб, ердан ярим метр баландликка икки-уч марта сапчиб жон берди.

Маҳбусларга уйларини, қишлоқларини, бола-чақаларини эслатиб ҳар оқшом, ҳар сахар қичқирадиган хўроз уларнинг кўзлари олдида қонга беланиб жон берди.

—Барибир қўлга тушади бу натсмен, — деди Демянов қўлига сачраган қонни ирkit дастрўмоли билан артаркан. — Бу чўллардан биронта маҳбус қочиб қутулмаган.

Лекин Норқобил тутиб бўлмайдиган, қўлга тушмайдиган бўлиб қочган эди.

Кончилар посёлкасида маҳбуслик муддатини ўтаб бўлган, беш йиллик сургун жазосини ўтаётган собиқ маҳбуслар ҳам яшардилар. Уларга бошқа томонларга бориб ишлашга рухсат йўқ эди. Улар ҳам конда ишлашга мажбур эдилар. Улар орасида Норқобилнинг блатной дўстлари кўп эди. Улар конга махсус гувоҳнома билан кириб ишлардилар.

Ўтган сешанба куни саккизинчи шахтада ишлайдиган блатной дўсти унинг рақамланган кийимларини кийиб, маҳбуслар билан зонага келади. У беш кун маҳбуслар билан ишга бориб келаверади. У душанба куни ишга келганда яшириб қўйган ўз кийимларини кийиб рухсатномаси билан шахтадан чиқиб кетади.

Норқобил эса дўстлари тайёрлаб қўйган граждани кийими билан, улар тўплаб берган анчагина пул билан, суврати ёпиштирилган, ҳақиқийлигига ҳеч ким шубҳа қилмайдиган қалбаки наспорт билан шу беш кун ичида Термизга етиб келади. Пуфлаб шиширилган бузоқ терисини миниб, афғон шамоли қутургандан қутуриб кўз очирмаётган тунда жиянлари кўмагида Амударёда сузиб, чегарадан ўтиб кетади.

Шу топда, уни тутамиз, қўлга туширамиз, жазосини берамиз, деб гапираётганларида у Афғонистоннинг Ҳайратон қишлоғида, чўпон ўтовида кўк чой ичиб, ўрисча сўкиниб ўтирар эди.

ХОТИМА

Қамоқдан бўшаган кунимдан бир ҳафта аввал Демяновнинг унвони оширилди. Зонага поғонида битта юлдуз билан кириб келди.

Қадрдон Тошкентимга эсон-омон етиб келдим. Вайрон бўлган рўзғоримни тикладим. Фарзанд кўрдим. Қатор-қатор китобларим чикди. «Халқ ёзувчиси» унвонига сазовор бўлдим.

Ҳовлида ўтирган эдим. Эшик қўнғироғи жиринглади. Чиқиб эшикни очдим. Остонада болалик «ўртоғим» Ҳамид Азизов турарди. У бағрига босиб кўришмоқчи бўлди. Орқага чекиндим. У жуда ноқулай аҳволда қолди. Тутила-тутила, тўй қилаётганини, тўйга таклифнома олиб келганини айтди. Хўп, хайр, дедиму эшикни бекитиб, ичкарига кириб кетдим. У ҳайрону лол, серрайганча қолди. У берган таклиф қоғозини ўқимай, ёжимлаб, йўлакдаги ахлат челагига ташладим.

2000 йил, май

ОТ БИЛАН СУҲБАТ

Ургутда адир тепасидаги Наврӯз байрами ўтказиладиган ялангликка чиқадиган тик сўқмоқ ёнбошида бир қабр бор. Андак тўхтаб, унга эътибор беринг. Бу жангчи, қаҳрамон отнинг қабри. У фронтда яраланган эгасини олиб кетаётган санитар вағони орқасидан югуриб, поезд тезлаб кетганда етолмай, йўлда қолиб кетган. Неча ойлаб тоғ-тошлардан, дарёлардан ўтиб, чўлларда саргардон бўлиб, охири Ургутни топиб келган. Бу вафодор от эгасини кўриш илинжида ойлаб Самарқанд вокзалидаги поездларни бошдан-оёқ айланиб чиқади. Ўзига таниш санитар вағонни тополмай, келгуси поездни кутади. Ур-гут билан Самарқанд оралиғида қатнайвериб, туёқлари емирилиб, юришга имкон бермай қўяди. У охири қадрдон чавандозга илҳақ бўлиб жон беради.

1960 йилда кончилар тўғрисида бирон нима ёзиш ниятида Оҳангаронга бордим. Юз метрча чуқурликдаги шахтага тушганимда ғаройиб воқеага дуч келдим. Бу воқеа мени ҳали-ҳали ларзага солади. Илгари бошимга қора кунлар ёғилганда Жезқўрғон мис конлари шахталарида ишлаганман. Ер қаъридаги бунақа ҳаёт менга таниш эди. Боя айтганим — мени ларзага солган нарса — кўмир конида 17 йилдан бери ёруғлик кўрмай, тоза ҳаводан нафас олмай яшаётган от эди.

Бу от қирқ биринчи йили фронтга жўнатилади, икки йил жанг қилади. Яраланган отлар қатори «брак» қилиниб, кўмир конлари бошқармаси ихтиёрига юборилади. Шу тариқа у фронтдош дўстлари билан Оҳангаронга келиб қолади. Уша пайтларда электр қувватининг етишмаслиги туфайли техникани ишлатиб бўлмасди. Электр қуввати фақат шахта ичини ёритиш ва ҳавони тозаловчи вентиляторни айлантиришга зўрға етарди. Отлар ер тагига туширилди. Кўмир ортилган вағончаларни тортиш шулар зиммасига тушди. Яраси битиб, асил ҳолига келган от исён кўтариб, юк тортмай қўйди. Шунда ер устидан бир яҳудий мол дўхтири тушиб, уни ахта қилиб қўйди. Ана шундан кейин у юввош тортиб, итоатли бўлиб қолди. Кўп отлар хаво етишмаслигидан, оғир меҳнатдан бирин-кетин ўла бошладилар. Юқори қувватли электр линиялари тортиб келтирилгандан кейин отлар керак бўлмай қолди. Улар ишдан озод қилиниб, ер бетига чиқазилди. Аммо, ёруғликка чиққач, қорачиқлари кенгайиб кетгандан кучли ёруғликка чидамай, ҳаммаси кўр бўлиб, бадбўй ифлос ҳавога ўрганган ўпкалари тоза ҳавога дош беролмай қолди. Шахтада қолган уч-тўрт от ҳам ўлиб кетди. Фақат шу биргина от ҳамон ер қаърида яшайпти.

Бошимдаги каска чироғини отга тушираман. У жим-гина тураверади. У ахта қилинганидан боён ана шунақа бефарқ, лоқайд бўлиб қолган экан.

Менга ҳамроҳ бўлган кон муҳандисига қарайман.

— Буни нима қилмоқчисизлар? Юқорига чиқазилса кўр бўлиб, ўлиб кетади. Бечора шу ерда яшайверадими?

— Бошқа илож йўқ. Худо қанча умр берган бўлса шу ерда поёнига етказади.

Ўз ўлимини сокин, итоат билан, исёнсиз кутаётган бахтсиз жониворга қараб юракларим зирқираб кетди. Қанчалар раҳмсиз бўлиб кетганмиз-а, дейман ўзимга ўзим. Динга қарши тинимсиз ташвиқотлар ўз ишини қилмаётганмикин? Дилимиздан имон кўтарилмаётганмикин? Наҳотки, Худони унутаездик? Йўқса, бу шафқатсизлик бизга қайдан илашади?

Қамоқ лагерларида умрини ўтказаётган маҳбуслар уйини, бола-чақаларини соғиниб мушук боқишарди. Ўзлари тўймаган овқатдан юлиб мушукларга беришарди. Лагер сиёсий раҳбари шу мушукларни қопга солиб, олов гуриллаб ёнаётган новвойхона печига ташлаганини кўрганман. У алангада жизғанак бўлиб ёнаётган мушукларни завқ билан томоша қилганди. Бу шафқатсиз одам ибодат қилаётган насронийларни, намоз ўқиётган мусулмонларни аямасдан калтакларди. Бу хил шафқатсизликлар ўша-нақа имонсизлардан ўтмаганмикин?

Шундай изтиробли хаёллар билан отдан узоқлаш-дим.

Гоҳ эмаклаб, гоҳ букилиб, вағончаларга, электр симларга тегиб кетишдан қўрқиб, минг бир

хавотир билан шахта йўлларини айланиб чиқдим. Тепамда ким билсин, неча миллион тоннали ер қатлами. У тинимсиз қисирлайди. Ҳар бири уйдек-уйдек келадиган кўмир харсангларининг дарзидан қурум тўкилади. Вагончаларнинг тарақа-туруқ товушлари, тепадан ёмғирдек қуйилаётган сувларнинг шовкини, сув тортаётган насосларнинг тинимсиз гувиллаши, пармаларнинг пулемёт товуши эслатувчи овози, улар кўчирган кўмир харсангларининг пастга қарсиллаб тушишидан хосил бўлган момоқалдиروقдек ваҳимали товуши мени довдиратиб қўйди, қулоқларим битиб, чиқиш жойига келдим. Ҳамроҳим юқорига чиқиб кетган экан. Лифтчи чол аҳволимни кўриб, темир курсини мен томон суриб қўйди.

— Бирпас дам олинг. Анча уриниб қопсиз. Шахтага биринчи тушган одам шунақа эсанкираб қолади.

Ўтирдим. Икки кўзим отда. Унинг бадани ҳаракатсиз эди. Ер бетидаги отлар танасига қўнган пашшаларни думи билан ҳайдайди. Думи етмаган жойларига қўнганларини терисини дириллатиб учуриб юборади. Бу жойда на пашша, на чивин бор. У отнинг ўзи эмас, гўё хайкали эди.

От ҳам ўйлармикан, дейман ўзимга ўзим. Кўрган кунларини эслармикин? Толстой ҳам, Айтматов ҳам от ўйлаш, эслаш кобилиятига эга жонивор, деган. Шундай бўлса, бу от ҳам болалигини эслай олади. Шаталок отиб яйраган яшил яйловини, онасининг тўлиб, тирсиллаб турган елинини боши билан туртиб-туртиб ийдирганларини, илик, хўшбўй она сутини мириқиб эмганларини эслаётгандир. Чақмоқ чакиб, момоқалдиروق гумбурлаб, ёмғир қуйганда онасининг иссиқ пинжиги суқилганларини хаёлидан ўтказаётгандир. Авжи ғунон бўлган пайтида рақибларини доғда қолдириб, кўнгли хушлаган сулув бияни эргаштириб, уюр орасидан ғолибона олиб ўтган пайтларини нахотки эсламаса!

От хўрсинса, кўзидан ёш окса бир фалокат юз беради, эгаси ўлади, дейишади. Хўрсинган отни албатта сўйиб юборишади.

1952 йили шу отнинг кўзидан мўлт-мўлт ёш оққанди. Ним қоронғи шахтада буни ҳеч ким сезмаганди.

Ўша йили олис Жезқозғон конида мис харсангларини кўчирадиган махбуслар орасида бир махбус, собиқ қаҳрамон, отлиқ аскар Эрмат чавандоз оламдан ўтди. Мис тўзонлари унинг ўпкасини чиритган эди. Эрмат чавандоз умрини ватан хоини деган «унвон» билан якунлади.

От ўз чавандозининг оламдан ўтганини сездимикин? Унинг хўрсиниши, кўзида мўлтираган ёш балки шундандир? У жонворлик ҳиссиёти билан фожиани олисдан туриб сезган бўлиши мумкин.

Бу рухий ҳолат, бу эрк соғинчи менга таниш.

Йигит ёшим барк урган, уйланиб, ҳаёт нашъасини сураётган, ёниб ижод қилаётган пайтимда мени зиндонга ташладилар. Ёруғ тушмайдиган, ташқаридан тик этган товуш келмайдиган якка зимистон хонада (одиначкада) ётганимда худди шу отга ўхшаб кўрган-кечирганларимни эслаб ўтирдим. Қизиқ, негадир фақат баҳор пайтларини эслардим. Ўрик гуллаган, шаббода гаафтоли гулларини тўзғитарди. Мажнунтолларнинг узун яшил сочлари янги ўйфонган майсаларнинг бошларини силарди. Жаннатга бермагулик ўзбек боғларида баҳор бир неча ҳафталик меҳмон эди.

Йигитлик ҳам ана шундай меҳмон. Шу ғанимат, кейин ҳеч қачон қайтиб келмас дамларни қоронғу зиндонда ўтказиш нақадар аянчли, нақадар армонли...

Шу топда, ер тагида от ўйлапти, мен ўйлапман.

От ягаил яйловларни кўряпти. Она бағрида яйраганларини эслапти. Мен биринчи китобим чиққан, қувончим оламга сиғмас бахтиёр дамларни кўз юмиб хотирамда жонлантиряпман.

Беихтиёр отга карайман. У ҳамон бога экканча лоқайд турарди.

—Э, биродар, не гуноҳинг бор эдики, сени шу алпозга солишади?

От тилга киргандек бўлди:

— Менда қандай гуноҳ бўлсин. Бир безабон жониворман. Одамларнинг юкини енгил

қилдим, узоғини яқин қилдим. Ўзимни инсоннинг дўсти дегандим... Ҳайронман. Олис юртларда жангларга кирдим. Одамлар менга ўқ уздилар. Яраланиб, узоқ юртлардан ватан деб билган манзилга етиб келдим. Мана, кўриб турибсан, ўша соғиниб келган ватанда офтоб кўрмай турибман...

— Биламан, биламан, жонивор. Халқлар отаси хўлу қуруқни баробар ёндирган эди. Сендан бирон зурриёт қолмадими? — деб сўрайман ундан. У бош чайқайди.

— Мени бундай бахтдан мосуво қилганлар.

Кўксимда бир дунё ғам билан ер бетига чиқиб кетдим.

Осмон кўм-кўк, уқпардек оппоқ булутлар беозор сузади.

От пастда, қуёшсиз, ойсиз, юлдузсиз маконда мунг тўла кўзларини юганича қора тақдирини поёнига етказиш учун зимистонда қолди. Ўттиз етти йилдирки, уни эслайман. Баъзан у тушларимга киради. Бирон ерда от кўрсам шу ғариб, бахти чопмаган жонивор эсимга келади. Шундай пайтларда дохий «падари бузрукворимизга» қарата: «Зулмингни, жабрингни тортмаган ким қолди? Одамларга қилган зулминг каммиди, жониворларни ҳам бахти қора қилдинг-ку!» деган бир нидо ич-ичимдан отилиб чиқади.

Ўтган йили водийга машинада кетаётганимда ёмғир қуйиб юборди. Олмалик йўлидан Оҳангарон томон бурилишда ҳассага таянган бир кекса одам ёмғирда ивиб, ўтган-кетган машиналарга қўл кўтариб, олиб кетишларидан умид қилиб турарди. Унинг ёнгинасига келиб, машинани тўхтатдим. У эшикни очиб, Ангренгача олиб кетишимни сўради. Олиб кетдим. У менга икки-уч марта қараб олгач:

— Сизни танийман, биродар, — деди. — Эсингизда борми, ўттиз етти йил олдин сизни шахтага олиб тушгандим.

Тасодифни қаранг, шунча йилдан бери хаёлимни банд қилган одамни топдим. Ундан шошиб сўрадим. «Эсингиздами, ху, шахтадаги от? У нима бўлди?» дедим. У ички бир изтироб билан, паст овозда: «Ўлди», деди.

— Сиз келиб кетганингиздан бирон йил ўтиб, жонивор қазо қилди. Жасадини Жигаристондаги фронтчи дўстлари дафн қилинган жойга кўмдик. Жуда баҳаво жой. Баланд адир пойида. Кон ветеранлари маслаҳатлашиб, шу отларга ёдгорлик ўрнатмоқчи бўлдик. Бироқ ўзингиз биласиз, Жигаристон воқеасини бутун дунё билиб кетди. Бемаҳал келган ёмғир селга айланиб кўприкларни бузди. Дарахтларни кўпорди. Адирнинг таги нам тортиб, сурила бошлади. Охири ўпирилиб, одамларнинг уйларини босди. Эҳ-ҳе, қанча одам тупроқ тагида қолди. Ўшанда отларнинг мозори ҳам тупроқ тагида қолиб кетди.

Бу гапдан инграб юбордим.

Тақдирни қаранг, бу бахти қора отнинг ўн етти йил ер тагида яшагани, ер тагида жон бергани камлик қилгандек, қабри ҳам ер тагида қолиб кетибди. Ўзи айтгандек, «ватанини топибди».

Ҳамроҳимни Ангренда қолдириб, тоғ томон кетдим. Ёмғир тинган, лекин тоғ бошида булутлар ғужғон ўйнарди.

Довонга кўтариламан. Ёнбағирларда уюр-уюр йилқилар ўтлаб юришибди. Улар орасида мен билган отнинг зурриёти йўқ. У дунёдан ном-нишонсиз кетган...

«От кишнаган оқшом» қиссасининг сўнгги сатрларини ёддан ўқийман: «Аё Тарлон, сен менинг акамсан. Ука деса деғулик мендайин уканг бор... Аё Тарлон, сен менинг қиёматлик биродаримсан, қиёматлик...»

Бу сўзлар инсоннинг энг яқин дўсти, вафоли жўраси — от шаънига айтилган мадҳу таронадир.

АЗРОИЛ ЎТГАН ЙЎЛЛАРДА

Собиқ шўро терговчилари қўлида азоб чеккан юртдошларимга бағишлайман

Зўр кураш кўрамиз, деб келганларнинг ҳафсаласи пир бўлди. Биринчи даврадаёқ кураш аланга олмай, чўғлигича қолди.

Икки полвон ярим соатдан бери ҳадис олиб, томошабинларни зериктириб юборди. Даврада ўтирганларнинг тоқати тоқ бўлди.

— Ажрим қиворинглар, кураш кўргани келганмиз!

— Жалол полвон чиқмаса кураш қизимайди. Жалол чиқсин!

Жалол полвон етмиш ёшларга борган, эллик йилдан бери кураш тушади, шу пайтгача кураги ер кўрмаган полвон.

Ишқивозлар уни беҳудага курашга чақиришаётган эдилар. У даврага чиққани билан талабгор бўлмагани учун қайта жойига бориб ўтирэди. Курашаман, деб келганларнинг кўпчилиги ундан енгилган, ҳаммасининг алами ичида эди.

Ишқивозлар талаб қилаверганларидан кейин баковул уни даврага судраб чиқди. Қўлидан ушлаб ўртада айлантириб юрди.

— Мамлакатимизнинг мутлақ чемпиони, юзлаб ёш чемпионларнинг устози Жалол полвонга талабгор борми? — деди у даврага мурожаат қилиб.

Ҳеч ким чиқмади. У билан бир беллашсам армоним йўқ, деб келган ўспирин полвонлар одоб сақлаб жим ўтиришарди.

Орқа қаторда ўтирган йигирма беш ёшлар чамаси бир йигит ўрнидан турди.

— Мен беллашаман!

Ҳамма унга қаради. У танаси худди чўяндан қуйилгандек, миқти бир йигит эди. Елкалари кенг, билакларидан мушаклари бўртиб чиқиб турган, очиқ кафтига битта одам бемалол ўтирса яна икки бармоғи ортиб қоладиган бўз йигит эди. Даврада кимдир ҳазил қилди:

— Вой-бў, баданига мих қоқсанг қайилиб кетади-ку!

Кимдир, Жалол уни икки ямлаб, бир ютиб юборади, деб юборди.

Жалол полвон, писанд қилмагандек, мийиғида кулиб турарди. Унинг жилмайиши ёш полвоннинг нафсониятига тегди.

— Қўй, болам, мен гўдаклар билан курашмайман. Ўз тенгинг билан беллаш, - деди унга насиҳат қилгандек.

— Йўқ, фақат сиз билан курашаман. Билиб қўйинг, енгаман! Курагингизни ерга ишқайман!

— Катта кетма, бола! Менинг курагим фақат ўлганимда — гўрда ётганимда ерга тегеди.

«Майли, майли, беллашсин, боланинг сазаси ўлмасин, хўп денг, иолвон бува!» деган овозлар чиқди.

Баковул икки томоннинг розилигини олиб: «Бўстонлиқлик Жалол полвон Ёзёвонлик Эрмат полвон билан беллашишга рози бўлди!» деб эълон қилди.

Жалол полвон ерга ўтириб этигини ечаркан, қилаётган иши ўзига кор қилиб, энди кунинг шу мишиқи гўдакка қолдими Жалол, шу норасида болани енгиб, нима обрў топасан, дерди ичида.

Эрмат полвон эса уни писанд қилмай, енгаман, дегандек мағрур турарди. Унинг бу «сурбетларча» туриши Жалол полвоннинг ғашини келтирди. Энди ўзингдан кўр, бола, деб ўрнидан турди.

Баковул уларнинг белбоғларини бошқатдан бойлаб, омин, деб фотиҳа берди.

Жалол полвон бепарво эди. Кани, бир уриниб кўрсин, деб кўйиб берди. Эрмат унинг белбоғи орқасига қўлини суқиб, билагига уч марта ўради. Жалол полвон хотиржам эди. Эрмат: «Ё эгам, ўзингдан мадад!» деди уни бир силтаб кўтариб, оёғини ердан узди. Яна бир марта силкинганида кўкрагигача чиқарди, турган ерида икки айланиб чап ёнбошига отди. У болалар

чойнак қопқоғини бураб қўйиб юборгандек чир айланиб, яна қимирламай туриб қолди.

—Энди, бас, хумордан чикдингми, — деди у рақибининг қулоғига. — Энди навбат менга! — у шундай деб

Эрматни бир силтаб кўтардию ерга отди. У ерга чалқанча тушди. Жалол полвон тик турганча энгашиб унинг нкки елкасидан босди. Эрмат типирчилади. Рақибининг чайир қўллари ҳамон унинг елкасини ерга қапитптириб турарди. Шунда... Шунда Жалол полвон рақибининг ўт чақнаган кўзида гўдаклар йиғлаганда оқадиган шаффоф, бокира ёшларини кўриб, сесканиб кетди. Унинг елкасидан қўлини олиб, ажиб бир меҳрибонлик билан қўлидан тортиб турғазмоқчи бўлди. Аммо Эрмат унинг қўлини силтаб ташлади.

Эрмат ўкириб-ўкириб йиғлади. Бу йиғи Жалол полвоннинг юрак-бағрини ўртаб юборди. Болам, йиғлама, кўз ёшингни ют, биров кўрмасин, деди унинг қулоғига шивирлаб, Эрмат шу заҳоти яктагининг енгини кўзига суртди. Увол, увол, дерди Жалол полвон. Мана шу бола менинг ўрнимга қолади. Уят иш қилиб қўйдим. Боланинг шохини синдирдим. Аттанг, аттанг... Жалол полвон гулдурас қарсак товушлари остида даврадан чиқиб кетди. Этагини тутиб пул йиғмади. Ёнғоқзор оралаб уйи томон кетди. Йўл-йўлакай, бу енгганимми, деб ўзидан ўзи сўраб борарди. Енгилганим, енгилганим! Майда болалар билан бел олишадиган бачкана полвон бўлиб қолдингми, Жалол, дерди бошини сарак-сарак қилиб.

Эртага жавоб беллашуви бўлади. Нима қилай? Беллашмасам, полвонлик шаъним тупроққа қоришади. Беллашсам-у, атайин йиқилиб берсам, унда нима бўлади? Полвонлик ғуруримни қаёққа яшираман...

Шундай хаёллар билан кстар экан, яқин орада аёл кишининг қиқирлаб кулгани эшитилди. Аланглаб қаради. Уч тегирмон сув оқадиган сой бўйидаги харсанг устида ўғли Қўчқорвой Нурим сартарошнинг келини Одинани бағрига босиб ўпяпти. Одина қийшанглаб кулар, Қўчқорнинг юзига беозор шапатиларди. Соининг шовуллашидан улар оёқ товушини эшитмасди. Ўз ишлари билап машғул эдилар. Қўчқор Одинани тиззасига ўтқазиб олиб, юз-кўзларидан, лабларидан тинмай ўпарди.

Жалол полвон нима қилишини билмай серрайиб туриб қолди. Қўчқорнинг ерга тушган дўпписини олаётган Одина сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Вой, мен ўлай... дадангиз! Шарманда бўлдик! — дедию тугмалари қадалмаган ҳарир кофтасини очик қолган оппоқ кўкрагига босганича қочди.

Қўчқор нима қилишини билмай дадасига қараб тургач:

—Йигитчилик — итчилик экан-да, дада, — деди. —Бу аҳмоқ, эримни турмадан чиқармасанг, ўзимни сувга ташлайман, деб...

— Дуруст, дуруст... Бир одамгарчилик қипсан-да, баракалла! Агар кучоқлаб турмаганингда, бағринга босиб, томоғининг тагидан ўпмаганингда, албатта, ўзини сувга отарди. Менга қара, кўппак, хотинингни олдига шу алпозда борма! Юзингни артиб ол, ҳаммаёғинг қип-қизил лаб бўёғи бўлиб кетибди.

Жалол полвон ғудрана-ғудрана нари кетди.

Полвон ўғлининг шу жувонга айланишиб колганини биларди. Одинанинг эри қамалмасдан буруноқ бошланган эди бу савдо.

Нурим сартарошнинг ўғли Собит зўр Одинани Чустнинг Олмосидан опқочиб келганди. Хусни бир дунё, юзи сутга чайқаб олингандек, кўзлари-ку... Бу дунёда унақа кўз бўлмаса керак. Машхур рассом Чингиз Аҳмаров уни Нанайда кўриб қолганда, бу жувоннинг кўзларида лазер нури бор, қараган жойига ўт қўяди, деган эди. Қўчқор охудек хўркагич шу дилбарга элакишиб қолди. Неча марта учрашувга чақирди, келмади. Эридан кўрқди. Эри уни ҳаддан ташқари рашк қиларди.

Собит зўр қишлоқда тизгинсизлиги билан машхур эди. Кўнглига келган ҳар қандай ишни тап тортмай қилиб кетаверарди. Баъзан у икки-уч ойлаб йўқ бўлиб кетар, поездларда лўлиларга қўшилиб қимор ўйнар, йўловчиларни карта ўйинига тортиб, чўнтақларини қоқлар

эди. У йўқ пайтларида қишлоқ тинчиб қоларди. Одамлар Собит йўғида қишлоқ дам олади, дейишарди. Баъзан у бор буд-шудини ютқазиб, уйига қоронғи тушганда майкачан қайтиб келарди. Беш-ўн кун уйида «мўмин-қобил» бўлиб юрарди-да, яна сигирми, бузоқними ўғирлаб, лўлилар тўдасига қараб кетарди. Омади келган пайтларда бир халта пул билан қайтар, сигир-бузоқ эгаларини сахийлик билан рози қилиб, ўз кўнглида гуноҳлардан фориг бўларди.

Собит зўр Одинани Олмосдан опқочиб келгандан кейин номи ўзига ярашмай қолди. Худди онаси бошқатдан туққандек яхши бола бўлди-қўйди. Қўни-қўшнилари Собитга худо инсоф берди, деб севинишди.

Собит отасига қўшилиб тўй-маъракаларга боради. Нурим сартарош ичкарига — кариялар олдига кириб кетганда Собит ташқарида қолиб, самоварчига қарашар, келди-кетдига чой ташир, ошпазга ўтин ёриб берарди. Унинг

бир чиройли қобил бола бўлганидан севинган ҳамқишлоқлар, «Қаранг-а, худо инсоф бераман, деса ҳеч гап эмас экан», дейишарди.

Собит Одинани ер-кўкка ишонмасди. Одина эса бу эркалашлардан талтайиб кетган эди. Рўзғор ишларига қўл урмасди. Ҳатто ечиб ташлаган кийимларини қайнонасининг олдига ташларди. Овқатни еб, идиш-товоқни йиғиштирмай индамай туриб кетаверарди. Қайнонаси жавраб-жавраб кир ювар, жавраб-жавраб ҳовли супурар эди. Баъзан у эрига нолиб қоларди:

—Нега индамайсиз, бошимизга чиқиб олди-ку, қайнотамисиз, нимасиз? Мен кимман? Қайнонаманми, келинманми? Мундоқ насиҳат қилиб кўйсангиз бўлмайдимми?

Нурим сартарош босиқлик билан жавоб қиларди:

—Кўй, хотин, кўпам зорланма. Ўғлинг шунга андармон бўлиб, қиморбоз дўстларидан кечди. Ёмон қилиқларини ташлади. Шу келин, деб юртга қўшилиб қолди. Икки марта жума номозига ҳам олиб бордим. Келинингдан нолима, унга раҳмат де. Ўғлинг ҳозир мисоли мажнун.

Собит ҳар куни кечкурун жомда иссиқ сув опкириб хотинининг оёғини ювиб, оппоқ сочиққа артар, тирсиллаб турган болдирларига шапалатиб уриб қўярди. Кейин уни даст кўтариб тўшакка ётқизарди. Одина бу хизматларга мукофот сифатида узук тақилган бармоқларини упинг пешонасига тегизиб ўпиб қўярди.

Собит ҳали тонг ёришмай елкасига милтик ташлаб тоққа чиқиб кетарди. Тун салкинида қанотлари карахт бўлиб қолган беш-тўртта каклик уриб келарди. Хотини уйқудан тургунча какликларнинг патларини юлиб, тозалаб, тузлаб қўярди. Одина ҳовлига чиққанда шамол учуриб юрган патларни кўриб бурнини жийирарди. «Шу каклик ўлгир ҳам жонимга тегиб кетди-да», деб нолирди.

Собитга отаси, болам, ўртоқларинг ҳашарга айтса, колмагин. Энди сен юрт ичига кириб қолдинг. Кексалар олдидан саломсиз ўтмагин, ўтирган бўлсанг, ўрнингдан туриб салом бергин, деб насиҳат қиларди. Онаси бўлса унинг кўйлақларини жуҳуд домлага обориб дам солдирарди. У ёзиб берган аллақандай қоғозларни чойга ивитиб ичирарди.

Кунларнинг бирида эшик тақиллаб қолди. Собит эшикни очса, остонада машҳур рассом Чингиз Аҳмаров турипти.

—Келинг, мулла ака, — деди Собит унга хайрон қараб.

—Келиннинг сувратини ишлашга рухсат берсангиз. Париж кўрғазмасига юбораман.

Собитнинг бундан беш ой олдинги қони кўпирди. Панжалари муштга айланди.

—Қани, яхшиликча жўнаб қолинг, бўлмаса бир корҳол бўлади. Мени ким деб ўйладингиз, хотинини томошага қўядиган ҳезимкашлардан деб ўйладингизми?

Аҳмаров бир сўз айтмай орқасига қайтди. У шунақа жавоб бўлишини аввалдан биларди. Зора унга худо иноф бериб рог бўлса, деб ўйлаганди.

Лекин бу беқиёс истеъдодли рассомда бир-икки марта кўрган одам қиёфасини ёддан чиза олиш қобилияти бор эди. Барибир ишлайман, дея дилига тугиб қўйди.

Кўчқор Одинага етишиш учун бор хунарини ишга солди. Собитни хўкиз ўғирлади, деб қамади. Тергов пайтида мотоцикл ҳам ўғирлагансан, деб сохта гувоҳга рўпара қилди. Ўзи унинг

томига ташлаб қўйган бир халта кўкнорини ҳам «дело»га ёпиштирди. Собит саккиз йилни бўйнига олиб кетдию, хотини милиция терговчиси — капитан Қўчқор Жалоловга крлди. Хохлаган пайтида учраншб, айш-ишрат қилишга имкон яратилди. Бир кун Одина унга эркаланиб, ўлсин, тўнка эримдан айниган тухумнинг ҳиди келарди, деб кулди.

Яқинда, бир ҳафтача бўлди, Собит турма қоровулини ўлдириб қочган эмиш, деган гап тарқалди.

Бу гапни эшитган Нури сартарош боласидан умидини узиб қўйди. Энди уни эплаб бўлмайди. Бу бола қон тўкиб қўйди. Унинг ичидаги аждар уйғониб кетди. Энди у дуч келганга ўт пуркайди, дуч келганни ғажиб ташлайди, деб афсус-надоматлар чекди.

Шу тобда кўзи олдида бўлиб ўтган ҳодиса Жалол полвонга негадир таъсир қилмади. Унинг хаёли эртага бўладиган кураш билан банд эди. Нима қилсин, беллашмаса, Жалол полвон қочди, дейишади. Беллашса, бир навқирон йигитнинг дили вайрон бўлади. Эрмат енгилса курашга қўл силтаб, иккинчи марта даврага чиқмайдиган бўлиб кетади. Агар унга йиқилиб берса, эллик йил елкаси ер искамай келган, шу охирги курашдан кейин полвонликни ташлаб, умрининг қолганини тоат-ибодат билан ўтказаман, деб аҳд қилиб қўйган. Кураш — бошқаларга томоша. Полвон учун эса ғурур, нафсоният, айниқса, охирги жангдан тўнининг чангини қоқиб, даврадан бош эгиб чиқиб кетиш Жалол полвонга ўлим билан баробар эди.

У шундай деб ўйладию дарров фикридан кайтди. «Жалол, шунақа паст одаммисан? Бир оёғинг гўрда турибди-ю, шон-шавкатни ўйлайсан-а! Уят, уят!»

У бири-бирини инкор қиладиган хаёллар гирдобида тўлғаниб-тўлғаниб уйқуга кетди.

...Бугунги курашга кечагидан икки баробар кўп одам келган. Уч автобусда шаҳардан ишқибозлар, енгил машиналарда туманлардан полвонлар келишган. Кечаги кураш телевизор орқали кўрсатилган эди. Жавоб беллашув қандоқ бўлар экан, деб келганлар сон-саноксиз.

Кабобпазлару морожнийчиларнинг қўли-қўлига тегмайди.

Жалол полвон бугунги беллашувга хушламайроқ келди. Ўзига қолса, мен енгилдим, деб қайтиб кетишга ҳам рози эди. Уни бу ерга фақат орият олиб келганди.

Саккиз беллашувдан кейин Жалол полвон билан Эрмат полвонга гал келди.

Эрмат полвоннинг қовоғи солиқ. Ундан кечаги мағлубиятнинг заҳри кетмаганди. У рақибига тилар-тиламас, хатто, бетига қарамай қўл берди. Унинг авзойи бузуқ. Агар бугун Жалол полвонни тупроққа қориштирмасам, фалон-пистон бўлай, деб дўстларининг даврасида оғзига ёмон сўз олиб қўйган. Полвон халқи жазавага тушганда берган ваъдасини унутадиган қавмдан бўлади. Кечаси билан Жалол полвон ўйлаб-ўйлаб, Эрматга йиқилиб берай, энди зўр келиб қаёққа борардим, шу ёш нолвонга бугунги ғалабаси қанот бўлсин, деб ният қилганди. Беллашув пайтида ниятидан ғурури ғолиб келди. Бу ўжар, ўзига ортиқча бино қўйган полвончанинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди. Эрмат ҳам астойдил эди. Унга асло белини бермасди. Жалол полвон уни ўзига торганда, бир кучаниб қўлини чиқариб юборарди. У эллик йил курашиб ҳали бунақа бели бақувват полвонни кўрмаган эди. Кўпдан синалган усулини қўлламоқчи бўлди. Рақибини бағрига қапиштириб кўтарганда ҳар қандай полвон ҳам тоб беролмасди. Бунинг учун аввал Эрматни бағрига тортиши керак. Аммо Эрмат сира белини бермасди. Ҳамла билан бир-икки марта уни кўксига қапиштирди ҳам. Аммо Эрмат бир кучанганда Жалол полвоннинг бақувват қўллари узилган занжирдек белбоғдан чиқиб кетарди. Жалол полвон пайт пойлаб уни бағрига босди. «Ё тангрим!» деб оёғини ердан узди. Ҳамма жим. «Жалол ютди, Жалол ҳозир уни ерга қапиштиради», деган овозлар эшитилди. У рақибини энди ёнбошга отмокчи бўлиб турганда ёнғокзордан кетма-кет икки марта ўк товуши эшитилиб колди. Ҳамма ёнғокзор томоига қаради. Отилган ўк гўё Жалол полвоннинг қон томирига, бақувват пайларига теккандек бўлди. Бир дам қони айланишдан тўхтагандек, пайлари дуторнинг таранг ипларига сув сепилгандек бўшади-қолди.

—Ур, ур, болам! — деди Жалол полвон инграб. —Шу топда ерга отмасанг, кейин мени енголмайсан!

Эрмат нима бўлаётганини тушунмасди.

—Ур, шошиб турибман! Зудлик билан кетишим керак, ур!

Эрмат уни даст кўтариб ўнг ёнбошга отди. Жалол полвон икки қулочини ёзганча ерда ётар экан: «Ёнгдинг, ёнгдинг, бола!» деди.

Эрмат уни қўлидан ушлаб турғизиб қўйди. Жалол полвон этигини ҳам киймай ёнғоқзор томонга ўқдек учиб кетди.

Даврада шивир-шивир гап айланиб қолди: «Ёнғоқзорда Собит зўр Қўчқор билан Одинани отиб кетибди...»

Икки марта ўқ отилгандаёк Жалол полвоннинг юраги мудхиш воқеа юз берганини сезганди.

Саккиз йил мусичадек бир-бирининг патини ялаб яшаган, эри ишдан кечикса остонада интизорлик билан кутадиган, келиши билан бўйнига осиладиган хотинининг бир дақиқада эридан кўнгли қолиши мумкинми?

Уйга олиб келишганда Қўчқорнинг танаси ҳали совумаганди. Билагидаги соати юриб турипти, миллари бепарво айланяпти. Ундан дам ўтмай қандайдир шўх куй таралади. Хотини Гуландом фарёд уриб унга ўзини отди. Отдию бир дақиқа ўтмай нафрат билан сапчиб ўрнидан туриб кетди. Мурдадан француз атирининг хиди келарди. Унинг юзларида, бўйинларида, кўкракларида лаб бўёғининг қип-қизил излари аниқ кўриниб турарди.

Шу топда ўлган Қўчқор эмас, Гуландом эди. Орзулари, кўксидан ёнган оловдек мухаббат, эркаланишлари бир зумда жон берди-қўйди.

Марҳумнинг йигирмаси ўтгунча ҳам Гуландомнинг кўзидан ҳеч ким ёш кўрмади. Гўё у эрининг эмас, бегонанинг маъракасида юргандек эди. Қулоғидан зирагини, бўйнидан шода-шода марваридларини, бармоқларида чақнаган узукларини олиб қўймади. У азадор уй соҳибаси эмас, тўй эгасидек эди.

Гуландомнинг борадиган жойи йўқ эди. Тўйда келин томондан биронта тирик жон келмаганди.

Полвон ўғил уйласам, қудаларим билан борди-келди қилсам, деб орзу қиларди. Афсус, ундай бўлмади.

Кўчқор Оҳангарон томонларда милиция терговчиси бўлиб ишларди. Бир тўйда Гуландомга кўзи тушадию халоватини йўқотади. Ётса ҳам, турса ҳам кўзидан Гуландом кетмайди. Неча марта йўлини тўсиб, гапга солмоқчи бўлади. Аммо қиз ёввойи каптардек унга тутқич бермас, ошиқ йигитнинг ёлворишларини эламас эди. Охири Қўчқор кўпдан синалган усулини қўллайди. Гуландомнинг укасини, мотоциклда одам уриб кетган, деб қамаб қўяди. Гуландом бош эгиб, Қўчқорнинг олдига боришга мажбур бўлади. У қилади. бу қилади, қизнинг у ёғидан ўтади, бу ёғидан ўтади, алдайди, аврайди. Фалон вақт фалон жойга кел, укангни кўрсатаман, дейди. Шундай учрашувлардан кейин Гуландомда Кўчқорга мойиллик сезила бошлади. Қиз тегадиган бўлади, Қўчқор уйланадиган бўлади. Қўчқордан қизниқига совчи келади. Ота унамайди. Жаллодга берадиган қизим йўқ, деб узил-кесил жавоб қилади.

Гуландомнинг онаси эрига ётиғи билан тушунтирмоқчи бўлади.

—Рози бўлинг, дадаси, бўлмаса, шармандамиз чиқади. Иигит ўлгир қизимизни бошқа эрга теголмайдиган қилиб қўйган.

Хотинининг гапи оғзида қолади. Ота сапчиб ўрнидан туриб, ичкари уйдан Гуландомнинг сочидан судраб чиқади. Кўча эшигидан итариб чиқаради.

—Иккинчи бу уйда қорангни кўрмай! Оқ қилдим, - дейди...

Гуландом кечалари айвон даҳанига ўтириб, шум тақдирини қарғарди. Бегона хотин қўйнидан чиқиб келган наҳс эр билан ётганига ўксиб-ўксиб йиғларди. Шундай пайтларда бу пушти куйган, зурриётсиз эрининг гўрига ўтлар қўйиб юборгиси келарди.

Жалол полвоннинг буйрагига бирдан оғриқ кирди. Чидаб бўлмас бу оғриққа Жалол полвон тишини-тишига Қўйиб чидаб берди. Уч кун маъракага ким келди, ким кетди, билмасди. Ўзи билан ўзи овора эди. Охири у белини кўтаролмай букчайиб қолди. Докторлар оғриқни

босадиган укол қилишди, барибир сал фурсатдан кейин яна оғриқ бошланаверди.

—Бу узоқ давом этадиган дард, — дейишди врачлар. — Агар тезроқ тузаламан десангиз, Бухорога боринг. Давоси ўша ерда. Бухоро санаторийсидан шифо топасиз. Албатта боринг, йигирма кунда тузалиб қайтасиз.

Оғриқ чидаб бўлмас бир ҳолга келди. Полвон жиянини чақиртирди.

—Жиян, аҳволимни кўриб турибсан. Оғриқ зўрайиб кетди. Келгунимча бола-чақанг билан шу уйга келиб тур. Ҳовлини шундоқ ташлаб кетаверсам ҳам бўлаверарди. Ўғри оладиган ҳеч вақо йўқ. Биласан-ку, мол-дунёга ҳирс қўймаган одамман. Аммо уйда бировнинг омонати бор. Жиянингни ўртоғи чет элга ишлагани кетган. Манави машина билан битта чамадонни ташлаб кетган. Омонатга хиёнат бўлмасин, деб ҳалигача итдек қўриклаб ўтирибман. — У дарвозаси очиқ турган гаражга қаради. Устига брезент ёпилган «Волга»нинг филдираклари кўриниб турарди. — Эҳтиёт қил, болаларинг чизиб-нетиб ўтирмасин.

Қўчқорнинг ҳовлиси полвоннинг уйдан олти эшик нарида. Тошкентнинг энг яхши усталари қурган. Таги ертўлали саккиз хона уй. Ҳаммасига чўғдек ёнаман деб турган гиламлар тўшалган. Шифтларида биллур қандиллар. Жавонларда япон, хитой, немис чиннилари. Ҳовли ўртасида фавворали тўртбурчак ҳовуз. Полвон хонларнинг саройидек ҳовлини кўрганда, болам, уч уйландинг, худо сенга фарзанд бермади. Боланг бўлмаса, чақанг бўлмаса, шунча уйни нима қиласан, деди. Эр-хотинга иккитагина хона бўлса етарди-ку, деганда Қўчқор гапга чап бериб, ҳа энди, бу ҳам бир ишқибозчилик-да, деганди.

Остонада эшик кесақисига суяниб Гуландом турарди. У узоққа кетаётган кайнотаси билан хайрлашгани келган.

—Болам, — деди полвон унга, — азадор хотинсан, бўйнингдан, қулоқларингдан анави ялтир-юлтирларни олиб қўй. Ўзбекчиликда айб бўлади. Дўст бор, душман бор, ўзингни эҳтиёт қил. Энди сени қўриқлайдиган эринг йўқ. Ҳайҳотдек ҳовлида бир ўзинг қоляпсан. Қулоғингдаги зирак жуда қимматбаҳо буюм эмиш. Самовардаги чойхўрлар эрмак қилиб, полвоннинг келини иккита «Волга»ни қулоғига илиб юрибди, дейишяпти. Уйда ёлғиз ётма. Хайр энди, соғ-омон бўлинглар. Сизларни Оллоҳга топширдим. Мен Бухоройи шарифга кетдим.

Жалол полвон тўнини елкасига ташлаб, кафти билан ўмганини босиб, инқиллаб, сафар анжомлари солинган халтани аранг кўтарганча букчайиб чиқиб кетди.

Етмиш йил яшаб бирон марта дардга чалинмаган, фақат болалигида қизамиқ бўлган, кўкйўтал бўлган Жалол полвон умримнинг қолганини ҳам ана шундай доктору дори нималигини билмай ўтказаман, деб ўйлаган эди. Бандасининг айтгани бўлмас экан. Дард ҳам, дармон ҳам худонинг иродасидан. Ҳеч касал бўлмаган одам дардни оғир кўтаради. Жалол полвон беш кун бош кўтармай, шифтга боқиб, оҳ-воҳ қилиб ётди. Умрида емаган уколларни еди. Кўнгли айниб-айниб, қўланса дориларни ютди.

Мана, беш кун ўтиб, энди кўзини очди. Шунда қаерда ётганини билди. Атрофига қаради. Палатада ундан бошқа яна уч бемор бор эди. Улар етмишга етиб-етмаган, кўп дард тортганликлари шундоққина билиниб турган кишилар эди. Бирининг ияги асабдан баъзи-баъзида чап томонга тортадиган, бири андак дудуқланадиган, бири оёғи ногирон одам эди.

Юрса ер силкинадиган, оркаси битта стул ўриндиғига сиғмайдиган Жалол полвон беш кунда бир бурдагина бўлиб колди.

Тоғу арчозорларнинг шаффоф ҳавосига ўрганган бу одам дард билан бўлиб дори ҳидига тўлган палатанинг бўғиқ, қўланса бўйини сезмаган экан. Жони сал ором олиб, энди сезяпти.

—Меҳмон ако, бизде жидо қўрқитиб юбордингиз-ку! Хайрият кўзди очдингиз. Худо хоҳласа кризис ўтди. Апарасияга кўнманг. Буйрак сабел нозик нарса. Тиғ тегизиб бўлмайдۇ.

Жалол полвон ияги чап томонга тортадиган бу одамнинг гапларидан бухоролик эканини билди.

—Мен кафел, кўрмагандек бўлиб кетасиз. Томирингизга беш кундан бери гимодез деган дори томизишади. Бу дори қонни тозалайди. Йўқ демай билагингизни тутиб бераверинг. Бу ер

касалхона эмас, санатория. Сизни шаҳардаги катта касалхонага олиб кетишмоқчи эди. Аҳволингиз оғир бўлгани учун безовта қилишмади. Энди ҳаммаси ўтди. Буёғига ўзимизди қўли энгил дўхтирларимиз даволайверадилар.

Ҳамшира қиз Жалол полвонга дори ичириб, чиқиб кетаётганда дудуқланадиган бемор уни тўхтатди:

— Сангча бону, меҳмонди гулайсага олиб чиқсак майлиму?

— Ойтимуллодан сўрай-чи, — деб чиқиб кетди ҳамшира. Жалол полвон: «Ҳамширанинг исми қизиқ экан, бу Ойтимуллоси ким бўлди экан», — деб ўйлади.

Бир оздан кейин оқ халати ўзига ярашган навбатчи врач кирди. У эллик ёшларни қоралаб қолган, юзида битта ҳам ажини йўқ, кўҳлик аёл эди. Ўнг чеккасида тароққа сўз бермаган зулфи қулфнусха зирагига илиниб турарди.

Оёғи ногирон бемор тилга кирди:

— Қаерларга юрибсиз, Ойти? Ишқингизга ўллик-ку!

Ойти унинг ҳазилига ҳазил билан жавоб берди:

— Бошқа палаталарга ҳам жазманларим кўп, акамулло!

— Аёқим мундоқчикин бўлмаганда сизни ўзим опқочиб кетардим.

— Ундоқ бўлса, оёғингизни шу бугуноқ тузатиб қўйганим бўлсин. — У шундай деб ёнидаги ҳамширага юзланди. — Аравачани олиб келиб отахонни бир боғ айлантинг. Тоғ ҳавосига ўрганган одам палатада жуда қийналиб кетди.

У беморларнинг қон томирини ўлчаб, «Зўр, зўр, юрак эмас, паравоз. Овқатдан қисмасак, қутуриб кетибсизлар», — деди.

— Ундоқ бўлса бир кунга уйга жавоб беринг, момонинг қулоқига секратний гапим бор эди.

Ойти, ёмонсиз, ёмонсиз, раис бова, дея чиқиб кетди. Аёллар кирган палата бирдан ёришиб кетгандек бўлди. Улардан қувонч ва нур қолди.

— Барака топкур, зап файзли аёл-да. Беморнинг оғриғини икки оғиз сўз билан тузатворади-я!

Жалол полвон ўзим юраман, дейишига қўйишмай, уч кишилашиб уни аравачага ўтқазиб, ташқарига олиб чиқишди.

Ҳаво очиқ, ғир-ғир шаббода эсиб турипти. Қўлида стакан, пиёла ушлаган беморлар сув ичгани булок томонга кетишяпти.

Бу ердан чиққан булок суви нақ буйрак касаликинг тайёр давоси эди. Жуда кўп одамлар буйрак оғриғидан вой-войлаб келиб, шу сувдан шифо топиб, хандон-хушон уйларига қайтиб кетганлар. Учта чол полвон ўтирган аравачани навбатма-навбат итариб хиёбон айланишар эди.

— Бу ерда аёлларнинг исми қизиқ экан, — деди Жалол полвон ҳайрон бўлиб. — Сангча, Ойти... бу нима дегани? — Қўлтиқтаёқда судралиб келаётган бемор тушунтира бошлади:

— Сизнинг Тошкентингизга Тошхон, Тошбиби деган аёллар борми? Бале, бизнинг Бухор тилига Сангча дегани Тошкент тилига Тошча дегани. Оналари бошинг тогадан бўлсин, дўхтарим, деб шунақа исм қўядилар. Ойти дегани асли Ойтўта дегани. Бу Ойхола деган маъно беради, ўрисларнинг тёта деган сўзи ҳам шундан олинган бўлиши керак. Сизлар эркакларни мулла ака дейсизлар, биз акамулло деймиз, опамулло деймиз. Дўхтир опанинг исми дакументга бошқача. Яъни Истат Фузайловна. Тушундингизми?

Полвон, тушундим, дегандек бош ирғаб қўйди. Улар сўлимгина шийпончага чиқиб чақ-чақлашмоқчи бўлишди.

— Меҳмон, ўзларини қаердан сўраймиз? — деди ияги силкинадиган бемор.

— Сўраманг, — деди полвон. — Юртим жуда узоқда, тоғлар орасида. Ўзларингдан сўрай. Сизларга нима бўлган? Кўп дард тортганга ўхшайсизлар.

— Ҳа, нимасини айтасиз, Гулояннинг тошкентлик ит-ялоғи уравериб, ҳаммамизни инвалид қилиб кетган. Балки эшитгандирсиз у итни? Қўчқор Жалолов деган терговчи, ҳа, онангни...

— Ҳой, ҳой, оғзингга қараб гапир, «Ойти» келяптилар — Фузайловна ўтиб кетгандан кейин

у сўзини давом эттирди: — Ўша падар лаънат кўп ишлар қилиб кетди. Бутун бир шаҳарни боқса етадиган бойлик олиб кетди ўша итнинг боласи.

— Сўкинмай гапир, — деди дудуқланадиган бемор аранг гапириб.

— Сўкинаман, нега сўкмас эканман! У аблахнинг отаси эшак, онаси мочахар!

Жалол полвоннинг вужуд-вужудига минглаб игна санчилгандек бўлди. У дунёга келиб ҳали бунақа ҳақорат эшитмаган эди. Тишини-тишига қўйиб чидади.

— Гулоянинг ўзи ҳафта-ўн кунда бир келиб Қўчқорнинг йиққан-терганларини чамадонига солиб олиб кетарди. Унинг терговчилари Фарғонада, Хоразмда, шу бизнинг Бухорода иш олиб борарди. У аблах жуда ҳам шафқатсиз, жаллод эди. Хотинларимизни ҳам, келину қизларимизни ҳам қамаган эди...

Ҳамшира Сангча Амонова уларни тушликка чақирди:

— Қани, тойчоқларим, дўмбоқларим, авқотга.

Унинг бу гапига Жалол полвоннинг гаши келди:

— Ия, биз унинг бобоси тенги бўлсак, бу тирранча қизалоқ эрмак қиляптими?

Учала бемор баробарига хандон ташлаб кулиб юборишди.

— Шу қизалоқнинг икки куёви, бир келини бор. Саксонинчи йилда неварам кўричак бўлиб касалхонага тушиб қолди. Сангчани ўшанда биринчи кўришим эди. Қарасам, у тил-жағли, оёқ-қўли чаққон, сухсурдек қиз. Кенжа ўғлимга қиз қидириб юрган пайтимиз эди. Бош врач олдига кириб, Сангча деган ҳамширангиз бор экан, ахлоқ-одоби қандоқ, деб сўрадим. Бош врач кулди.

— Бу қизнинг биринчи эридан уч, кейингисидан тўртта боласи бор. Эри аварияга учраб ҳалок бўлгандан кейин отасининг қистови билан бошқа бир қобилгина эрга теккан. Отаси бир юз бирга кирди. Онаси тўқсон олти ёшда оламдан ўтди. Битта опаси ҳозир саксон бир ёшда.

Жалол полвон бу гапга ишонқирамай «Йўғ-е», деб юборди.

— У Ойтимуллодан уч ёш катта. Қаранг, юзида битта ҳам ажини йўқ. Сочларига ҳалигача оқ ораламаган. Ойти эллик бир ёшда бўлса, у демак эллик тўртта бўлади. Ҳали зуваласи пишиқ. Қизларига совчи келса, янглишиб, Сангчани қизлардан биттаси бўлса керак, деб гапга солиб кўришади.

Жалол полвон, ё алҳазар, деб юборганини билмай қолди.

— Бухоронинг тагига тилло бор. Мана шу ичаётган сувимиз ҳам тилло қумлар орасидан ўтиб келаётган бўлса ажаб эмас, — деди қўлтиқтаёқда судралиб келаётган бемор. Пошшою амирлар ҳам аҳмоқ эмас. Тилло пиёлада шароб ичишган. Тилло меъдани тозалайди. Одамлар бекорга тилло тиш қўймайди. Қайнотамнинг дадаси заргар эди. Йилига бир марта битта бухор тангани эговлаб куқунини кап отарди. Ана шу одам бир юз етти ёшда оламдан ўтган.

Кечқурун Сангча Амонова дори ичиргани кирганда полвон унга разм солиб қаради. Унинг жилмайишга мойил бўлиб турган маъсум лаблари, қуюқ киприклари қуршовида қолган мастона кўзлари, ҳали пардоз кўрмаган юзлари қарамаганни ҳам ўзига қаратади. Жалол полвон етмиш ёшли чол бўлатуриб унга беҳаёларча қараб турганидан уялиб кетди. Тангрим, ўзинг кечир, тавба қилдим, деб истиғфор келтирганини ўзи ҳам билмай қолди.

Сангча чиқиб кетар экан, билиб қўйинглар, болакайларим, телевизорни ровна соат ўнда ўчириб кетаман, деди.

— Ундай қилма, болам. Бугун соат ўну ўнда Марям билан Гулбахорнинг концерти бўлади. Марям «Қурбон ўлам»ни, Гулбахор «Барно йигит»ни айтади. Учирма, жон болам, — деб ёлборишди чоллар.

— Бўпти, — деди Сангча раҳми келиб. — Меҳмон, — деди у Жалол полвонга. — Сиз фамил чой ичмай туринг. Кўк чой буйракни ювади. Ҳозир айтаман, ҳаммангларга бир чойнақдан кўк чой келтирадилар.

Бир оздан кейин патнисда чойнақпўш кийдирилган тўртта чойнақ келтириб стол устига қўйиб кетишди. Ияги силкинадиган бемор анчагина гапдон экан.

— Меҳмон, биз сизнинг исми шарифингизни билмаймиз, сиз бизникини билмайсиз. Келинг,

яхшилаб танишиб олайлик. Менинг исмим Ҳамро Очил. Мана шу жойдаги колхозга раис эдим. Санатория боғига ерни ўзим ўлчаб берганман. Манави лангнинг, яъний чўлоқнинг оти Ихтиёр Камол, қорақўл совхозига директор бўлган. Анаву соқовнинг оти...

— Соқов дема, дудуқ де.

— Хўп, бўпти. Унинг оти Зулфиқор, фомиласи... — айтаверайми, деб унга қаради. Зулфиқор менга бари бир дегандек қўл силтаб қўйди. — Унинг фомиласи Гадов. Пахта заводига директор бўлган. Ана энди сиз ўзингизнинг исми шарифингизни айтинг.

— Мен унақа машхур одам эмасман, пўристой бир иолвонман, холос. Полвон ака десанглар бўлади.

Орага жимлик чўқди. Ҳар ким ўз чойнагидан чой қуйиб қайтара бошлади.

— Чойни бир қайтарсанг чой бўлади, икки қайтарсанг мой бўлади. Уч қайтарсанг, гижинглаган той бўлади, — деди Зулфиқор Гадов.

Жалол полвон яна кўчқор тўғрисида гапириб қолишмасин, деб, асли камгап одам бўлишига қарамай, узундан-узоқ гап бошлади:

— Эллик беш йилдан бери кураш тушаман. Манаман деган зўр полвонлар билан беллашганман. Худонинг меҳрибонлигидан ўргилай, умримда енгилиш нималигини билмай ўтдим. То ўлгунимча шундоқ кетаман, деб ўйлагандим. Аммо бир ёш боладан йиқилиб, шармандаи шармисор бўлдим. Касалим ҳам шундан. Бола ниҳоятда кучга тўлган, абжир, кураш ҳадисини олган пахлавон экан. Урди, мени чалпак қилиб ерга урди. Белбоғимни тирсагига ўраб қисганда белим чўрт узилиб кетадиёв, деб ўйладим. Белбоғим худди сим аркон бўлиб суюк-суюкларимгача қисарди. Куймичим билан ерга зарб билан тушдим. Ичак-чавоқларим аралаш-қуралаш бўлиб кетди, деб ўйладим. Даврадан оғриқ азобида, юрт кўзига қараёлмай, шармандаи шармисор бўлиб чиқиб кетдим. Дўхтирлар буйрагингиз жойидан қўзғалибди, дейишди. Мана энди, қариганимда дардга чалиниб ўтирибман.

Беморлар унинг бу гапларини қулоқ қоқмай тинглашарди.

— Ҳар бир одамнинг ичида дард бор. Э, нимасини айтасиз, биравники ошкора, биравники пинҳона. Мана, бизди олсак...

Ҳамро Очил Зулфиқорнинг гапини бўлди:

— Яна анаву ифлос, итдан тарқаган Кўчқор Жалол тўғрисида гап бошламоқчимисан, гадойнинг боласи? Қўй, ўшанинг ҳаром отини оғзингга олма.

Полвон бир қизарди, бир бўзарди. Ноилож чидади. У шунча, узундан-узоқ гапириб уларни чалғитмоқчи бўлганди. Бари бир гап айланиб яна ўғлига келиб тўхтади...

— Эртага бизни кига нонушта қилсак. Уйим яқин, шу ердан кўриниб туради. Бир яйраб сарёқли ширчойхўрлик қилсак. Тандирдан янги узилган, ушлаган қўлни куйдирадиган мойли патирни ширчойга тўғраб еган одам прама жаннатга тушади. Нима дейсизлар, жўралар?

— Билмадим, — деди полвон. — Бу ернинг қоидасини унчалик билмайман. Дўхтирлар кўнишармикан?

— Билдирмаймиз-да. Улар то ишга келгунча биз нонушта қилиб бўламиз. Ширчой саҳар пайтига ичилади. Тушундингизми, жўра?

Полвон яна гап Кўчқордан бошланмасин, деб дарров, хўп, деди.

Ҳамро Очилнинг ҳовлиси катта, иморатлари ҳам раисчасига қурилган. Хоналари кенг, шифти баланд. Қандайдир патнисларга қараб чизилган гул, тарвуз, қушларнинг сувратлари билан бежалган эди. Хона жиҳозлари ночор эди. Биров ҳавас килса бўладиган гиламу жавонлар йўқ. Бир китоб жавонида беш-ўнта пахта гулли пиёла билан тўртта чойнак бор эди.

Полвон кўп раисларнинг уйларида бўлган. Уларникида қимматбаҳо мебеллар, деворларда ҳам, оёқ остида ҳам эрону туркман гиламлари, япон, хитой, немис чинилари токчаларда, жавонларда чақнаб кўзни оларди. Жалол полвон Ҳамро раиснинг завқи пастроқ экан, деган ўйга борди. Ё бўлмаса кўп қиз узатгану ҳар тўйда қизлар уйни бўшатиб кетаверган, деб дилидан ўтказиб қўйди.

Ҳамро Очил унинг кўнглидан ўтаётган гапларни сизди.

—Ажабланияпсиз-а, Полвон ако? Бу уйдаги қимматбаҳо буюмлар музейларда ҳам топилмасди. Бебаҳо чинниларнинг кўплигидан йўталсанг чинни овози ярим соат жаранглаб хонада айланиб юрарди. Мен қамалганимда болаларим бир чеккадан сотиб ўша онангни... Кўчқорга обориб беришипти, на гилам қопти, на чинни асбоб.

Полвон ҳеч бўлмаса шу ерда Кўчқорнинг номи тилга олинмас, деб ўйлаган эди. Йўқ, бўлмади.

Дастурхонга ажойиб неъматлар тортилган эди. Каттақўрғоннинг ушласа уқаланиб кетадиган пашмагидан тортиб, Бухоронинг машҳур ёғли холвасигача, ҳар бири «Жигули»нинг филдирагидек ёғли патирлар...

Ҳовлида ҳеч ким йўқ.

—Келинлар, қизлар саҳарлаб бу таомларни тайёрлаб бирлари ишга, бирлари ўқишга кстишган.

Ёши олтмишларга бориб қолган озғин бир хотин патнисда тўрт коса ширчой кўтариб кирди. Ҳамро Очил туриб, патнисдаги чинниларни олиб дастурхонга кўйди. Шунда Жалол полвоннинг кўзи хотиннинг бармоғига тушди. Унинг ўнг қўлидаги ўрта бармоғи худди ипга осиб қўйгандек саланглаб турарди.

—Қани, ширчой совумасин. Патир қайноқлигида тўғранглар, мазаси бошқача бўлади. Мурч сепсак-ку, мазаси янаям бошқача бўлади-я, аммо буйракка аччиқ нарса тўғри келмайди-да.

Меҳмонлар ниҳоятда тотли ширчой билан овора бўлиб, ҳеч биридан садо чиқмади. Ҳамро Очил жимликни бузди:

— Полвон ака, хотинимнинг бармоғини кўриб ҳайрон бўлдингиз-а? Бу ўша падарлаънат Кўчқор терговчининг иши. Мен уйланганимда онам раҳматли бармоқларидаги узукни чиқариб, келинга, болам бу узукни катта бувим таққанлар, у кишидан кейин мен таққанман, энди сиз тақинг, деб хотинимнинг ўрта бармоғига тақиб қўйган эдилар. Узукнинг иккита мошдек олмос кўзи бор эди. У пайтда хотиним озғин, бармоқлари ҳам қаламдек ингичка эди. Икки бола туққандан кейин эт қўйиб, семириб кетди. Бармоқлари ҳам йўғонлашиб қолди. У шу узукни қирқ йилдан ортиқ тақди. Аммо қўлдан қўймади. Тўнғичимни уйлантирганимизда, хотиним келиннинг бармоғига шу узукни тақиб қўймоқчи бўлди. У анча уринди, бармоғидан чиқаролмади. Узук гўштдор бармоғи териси орасида қолиб кетибди. Келинга Бухородан бошқа узук опкелиб бергандим. Мен қамалганимдан кейин ҳам аблах Кўчқор терговчи уйни обис қипти. Келинларимнинг, қизларимнинг ҳамма тақинчоқларини опти. Хотинимнинг бармоғидаги узукка кўзи тушиб, шунча уринибдики, чиқазолмапти. Охири узукни омбур билан қисиб бор кучи билан тортибди. Узук бармоқнинг терисини, гўштарини сидириб чиқибди. Бармоқ бўғинлари узилиб кетибди. Ҳозир кўрдингиз-ку, битта бармоғида жон йўқ, тўртта бармоқ орасида латтага ўхшаб осилиб қолган. Кир юволмайди, хамир қоролмайди, игна ушласа, жони йўқ бармоқ халақит беради.

Гап нимадан бошланса охири Кўчқор билан тугарди. Жалол полвон Бухорога келганига пушаймонлар еди. Минг ўлиб, минг тирилди.

— Шу десангиз, — дея гапини давом эттирди Ҳамро Очил. — Эрта-индин пенсияга чиқсам, колхоз машинасини топширишим керак бўлади. Ҳар калай ўттиз-қирқ йил машинада юрган одам пиёда қолмай, деб кенжамга битта «Волга» олиб бердим. Номер олдик. Правоси йўқ бола миниб-кетиб юрмасин, деб калитини хотинимга бериб қўйдим. Аблах Кўчқор ҳали мойи артилмаган яп-янги машинани ҳам олиб кетибди. Илоё буюрмасин, илоё аварияга учраб ўлиги хор бўлсин! Ота-онаси тобути кетида фарёд уриб қолсин...

Жалол полвон дод деворай деди. Бирдан, кутилмаганда юрагига санчиқ кирди. Томири тўхтаб-тўхтаб ура бошлади. Ҳамро Очилдан юрак дориси борми, деб зўрға сўраёлди. Раис «ҳозир, хозир» деганича югуриб чиқиб кетди. Бир оздан кейин дори солинган қутичани кўтариб кирди.

— Хотинимнинг ҳам юраги хуруж қилиб туради. Манавуни тилингизнинг тагига ташлаб олинг, ҳозир ўтиб

кетади. — У шундай деб полвонга валидол таблеткасини узатди.

— Чайнаманг, ўзи эриб кетсин, — деди Зулфиқор Гадоев.

Жалол полвон юрак оғриғи қандоқ бўлишини энди билди.

— Доктор чақирайликми? — деди Ихтиёр Камол.

— Йўқ, йўқ, ҳожати йўқ, ҳозир ўтиб кетади, — деди аранг ўзини тутиб полвон.

Полвонни палатага опкириб ўрнига ётқизиб қўйишди. Сангчахон унинг қон босимини ўлчаб лабини тишлади.

— Сизга нима бўлли, қўзичоғим? Бирон нимадан диққат бўлдингизми?

Полвон бошини сарак-сарак қилди. Истат Фузайловна Сангча ваҳима қиляпти, деб бошқатдан қон босимини ўлчади.

Полвонни доктор кўраётганда бошқалар ташқарига чиқиб туришган эди.

— Бу одамнинг ичи тўла дард. Сиз билан биздан кўра аламли кунларни кўрганга ўхшайди. Оғир, босиқ одам экан, ёрилиб дардини айтмаяпти.

— Сизга хаяжонланиш мумкин эмас. Кўрган яхши кунларингизни эсланг, — деди Истат Фузайловна.

— Дўхтир опа, энди менга жавоб берақолинг. Худэга шукур, буйрагим дуруст бўлиб қолди. Юракни Тошкентда даволатсам ҳам бўлади.

Ойти бошини сарак-сарак килди:

— Буйрак билан ҳазиллашманг. Ҳали тузалгани йўқ. Биласизми, буйрагингиз жойидан силжиган. То тузалмагунизча кетишни ўйламанг.

Полвон яна бирон ой туришга ҳам рози эди. Аммо шерикларининг гаплари унинг жон-жонидан ўтиб кетяпти. Эрталаб турибоқ бисмиллосига Қўчқорни падарлаънат, деб сўкишади. Кечқурун ётишда ҳам яна ўша гап. Бу гапларга қандоқ чидайти? Ўша аблаҳнинг падари менман, сиз оғизга олиб бўлмайдиган уят гаплар билан сўкаётган онаси менинг хотиним, деб айтолмасди.

— Зулфиқор Гадоев бундан икки ой олдин неварасини куёвга чиқазган эди. Эртага қуда чақирик қилишяпти. Албатта боринг. Кўпни кўриб дилингиз ёришади. Яна ўн марта томирингизга гимодез юборсак, кўрмаганДек бўлиб кетасиз. Энди аравачадан тушинг. Пиёда юринг.

Аммо оёқни ерга зарб билан ташламанг. Сувда сузгандек белга оғир келмайдиган қилиб юринг.

Полвон лом-мим деёлмай қолди. Тани бошқа дард билмас экан. Агар эшитаётган юзлаб ҳақоратларининг биттасини у эшитганда эдп, ховли ўртасида сочини ёзиб дод дерди. Билмайтиди. Буни полвоннинг ўзидан бошқа ҳеч ким билмайтиди. Энди буёғига Полвон, кўзим кўр, қулоғим кар, деб яшашга мажбур. Қийин, жуда қийин бундоқ қилиш. На илож!

Эрталаб нонуштадан чиқиб, бир стакандан булоқ суви ичиб, шийпончада ўтиришган эди. Зулфиқорнинг ўғли ҳаммаларини машинада олиб кетди.

Ойтимулло кўпни кўриб дилингиз ёришади, дстанди. Қаёқда, меҳмонлар учун дастурхон тайёрланган хонага қадам босишлари билан полвонни электр токи ургандек бўлди. Кўзлари тиниб, боши айланди.

Девордаги қип-қизил чўғдек эрон гилами ўртасида илиб қўйилган заррин рамкада ниҳоятда кўҳлик аёл кишининг катталаштирилган фото суратини кўргандаёқ Полвоннинг ранги ўчди. Сувратдаги аёлнинг қулоғида келини Гуландом тақиб юрган зиракни кўрди. Полвон Гуландомнинг қулоғидан олиб, салмоқлаб кўриб, тақма, азадор хотинсан, олиб қўй, деган эди ўшанда.

— Бу кимнинг суврати? — деб сўради полвон Ихтиёр Камолдан.

Ихтиёр қўлтиқтаёғини деворга суяб, стул томон интилар экан, мувозанатини йўқотиб

ёнбошга оға бошлади. Полвон ушлаб қолмаганда йиқилиши аниқ эди.

— Ҳозир сўраманг, полвон ака, кейин айтаман, бу аёл ўзига ўт қўйган.

Кўчадан қўш машинанинг кетма-кет сигнали эшитилди. Болаларнинг бакириқ-чақириқлари бошланди. Бундай пайтларда болаларга худо беради. Қуда тараф албатта болаларга турли совғалар олиб келишади. Бирига жевачка, бирига шоколад, бирига сувотар тўппонча тарқатадилар.

Аввал аёл қудалар ҳовлига киришди. Зулфиқорнинг хотини уларнинг оёғи тагига оқ сурп пойандоз ёзди. Келинлик либосида ял-ял ёниб кирган наварасини бағрига босиб, кўзёш қилиб олди. Зулфиқор эркак қудаларга ҳам худди шунақа оқ сурп пойандоз тўшади. У олдига келиб бош эгиб турган невараси Бахшанда келинчакнинг пешонасидан ўпиб: «Бахтли бўл, болам, борган жойингда палак отиб, ували-жували бўл, — деб елкасини силаб қўйди. — Энди даданг билан кўриш».

Бахшанда ўрик тагида ўпкаси тўлиб, ҳиқиллаб турган дадаси олдига борди. Дадаси кирқбеш ёшлардаги жпккак, кўзлари чакпаб турган чиройли киши эди. Бахшанда юзидан тўр пардани олиб, дадасининг бўйнига осилди. Болалик пайтларидагидек, худди биров ота бағридан тортиб олмоқчи бўлаётгандек ёпишиб олганди.

— Онанг раҳматли кўрмади бу кунларни, — деди у боласининг бошларини, елкаларини силаб.

У ўзини тутишга уринарди. Аммо иродасидан хаяжони зўрлик қилди. Йиғлаб юборди.

Кузатиб турганлар ҳам қаттиқ хаяжонда эдилар. Охири бувиси келиб Бахшандани отаси бағридан, бўлди, бўлди, духтарим, бас энди, дея олиб кетди.

Аёлларни ҳовли этагидаги хонага, эркакларни кираверишдаги меҳмонхонага олиб киришди. Дастурхонга қуюқ-суюқ тортилди. Зулфиқорнинг кенжа ўғли хокандозда исириқ тутатиб чиқиб кетди. Утирганлар баҳоли кудрат бири юз сўмлик, бири эллик сўмлик узатдилар. Удум шунақа, исириқ тутатган одамга албатта пул бериш керак.

Зулфиқор қудаларига полвонни таништирди.

— Ихтиёрни ҳам, Ҳамрони ҳам танийсизлар. Полвон ака биз билан санаторияда бирга даволаняптилар. У киши кўп яхши одам. Босиқ, мулоҳазали, андишали.

Полвон ичидан зил кетди. У ўйларди, шу андишали, шу мулоҳазали одамнинг фарзанди бу оилага чексиз жафолар қилган. Қаршингизда ўтирган шу андишали одам — одам эмас, бўрининг, шоқолнинг отаси...

Ҳали бир-бири билан танишиб улгурмаган одамлар одатда у ёқдан-бу ёқдан гапириб, охири суҳбат мавзуини топиб оладилар.

Айний театрига Обид қизиқ билан Мирза қизиқ келганини, роса қизиқ хангомалар айтиб одамларни кулдирганини, Баҳовуддин пирим зиёратидан қайтаётган Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов Лабиҳовузга чой ичгани келишганини, одамлар ўраб олганини, Девонбеги мадрасасининг гумбазига одам тўлиб кетганини, икки соатдан ортиқ шеър ўқитишганини гапиришарди.

Бу бўлаётган гаплар Полвоннинг қулоғига кирмас, икки кўзи девордаги сувратга қадалган. Назарида сувратдаги аёлнинг қулоғидаги зирак қимирлаётганга ўхшайверди. Ихтиёр Камол меҳмонларга мулозамат қилиб, кириб-чиқиб турган Зулфиқорнинг қулоғига нимадир деди. У бош ирғаб, хўп, деб чиқиб кетди-да, билагига иккита тўн ташлаб кирди.

— Қудажонлар, бу меҳмонларимизни, — у полвон билан Ихтиёр Камолга ишора қилди, — дўхтирлардан қарзга олиб келганмиз. Кетишмаса бўлмайди. Полвон аканинг томирларига дори юборадиган пайт бўлди. Нима дейсизлар? Жавоб берайлиг-а...

Зулфиқор полвон билан Ихтиёрнинг елкасига тўн ташлади.

Улар икковлашиб машинада қайтишар экан, Зулфиқорнинг уйидаги аёлларнинг пазандалигига тасаннолар айтишарди.

— Дўстим, — деди Полвон, палатага киришгач, — ўзига ўт қўйган аёл тўғрисида кейин

айтаман, деган эдингиз. Айтинг, нима бўлган?

— Хунук иш бўлган, жўражон, жуда хунук, анаву ярамас, ит эмган Қўчқор Зулфиқорни қамаб, кўп азоблар берди. Зулфиқор ҳам анойи одамлардан эмас. Хоннинг саройидек уйни қуришга ғиштни қайдан олдинг, тахтани қайдан олдинг, деб қийин-қистовга тутаверди. Зулфиқор иморат учун нимаики олган бўлса, ҳаммасига ғишт заводидан, тахта искалатидан, семону тунукаларгача қвитансия олиб қўйган эди. Бундан иш чиқазолмаган терговчи, қанча пахта сотиб олгансан, қанча сотгансан, деб қийнайверади. Пахта заводини уч марта ревизия қиладилар, пичоққа илинадиган бирон ишқал тополмайдилар. Тиллангни, бойлигингни қаерга яширгансан, деб яна дўппослайдилар. Зулфиқор менда бунақа нарсалар йўқ, деб азобларга чидаб беради. Бу орада бир ярим йилга яқин вақт ўтиб кетади. Охири Зулфиқорнинг хотини билан келинини қамаб тергов қиладилар. Гулоян Қўчқор тайёрлаган ҳужжатларни кўриб, бўлмади, деди. «Уни шундоқ қўйиб юборсак гап тегади. Ҳужжатларни икки йилга кесиш мумкин бўладиган қилиб тайёрла. Хотини билан келинини шу бугун қўйиб юбор», деб ўзи Қарши томонга ўтиб кетади.

— Қўчқор Жалолов ўша куни Зулфиқорнинг хотинини қўйиб юборади. Унинг ёлғиз қолган келини олдиға тун ярмида киради. Қўлларини қайириб, уни зўрлайди. Қулоғидаги зирагини олиб, тонгга яқин чиқариб юборади. Телба бўлиб қолган жувон ҳали осмон оқармай туриб уйга келади. Ҳолдан тойган қайнонаси ухлаб ётарди. Ҳали уйғонмаган қизи Бахшанда тепасига келиб узоқ қараб туради. Ҳаром вужуди билан унга яқин келолмайди. Ошхонага кириб керосин тўла тунука банкани кўтариб чиқадию бошидан қуяди. Гугурт чақиб юборади.

Том бўйи бўлиб кетаётган олов ҳовлининг у бошидан-бу бошига югурар, шу олов ичида аёл кишининг бўғиқ овози эшитиларди. Уйғониб кетганлар унга яқин боролмасдилар. Челақлаб сув сепсалар ҳам ўт ўчмасди.

Зулфиқорни турманинг ичида суд қилиб икки йил берадилар. Йкки йиллик муддатни ўтаб бўлди, деб чиқариб юбордилар. У қамоқдан чиққанда келиннинг қирқи ўтиб бўлганди.

Ихтиёр Камол столдаги аллақачон совуб қолган чойни симириб, инсоннинг боши тошдан экан, жўра, деб ўтирган ерида кўлтиқтаёғига кўксини тиради. Ташқаридан одамларнинг овози эшитила бошлади. Бир оздан кейин томирга дори томизадиган мослама кўтариб Сангча кирди.

— Бугун вақтида укол олмадинглар, жужуқларим, гимодез томизиш ҳам кечикиб кетди.

Сангча Полвонга фақат қувноқликка яратилган бир малак бўлиб кўринади. Ер юзи шунақа нурли одамлар билан мунаввар, деб ўйларди у. Худо жами гўзалларни одамларни маҳлиё қилиш учун, инсонлар кўнглидан бадбинликларни қувиб, вужуд-вужудини эзгуликка чулғаб, яхшиликларга чорлаш учун яратгандек эди.

Полвон салкам икки соат билагида игна билан бир литрли шишадаги гимодез суюқликнинг охирги томчиси қолгунча қимирламай ётди. Кўзини уйқу босди. Ҳамшира қуймичига укол килгандагина уйғонди. Ҳали офтоб ўчмаган. Беморлар кечки салқинда хиёбонларда сайр қилиб юрардилар. Ихтиёр Камол ҳамон кўлтиқтаёғини иягига тираб қимирламай ўтирипти. Полвоннинг уйғонганини сезгач, ташқарига чиқмаймизми, дея ўрнидан тура бошлади. Полвон ҳам турди. Икковлашиб ховлига чиқишди. Булоқдан бир пиёладан сув ичиб, ўзлари ўрганган шийпонга чиқиб ўтиришди.

— Уч кундан кейин муддатим тугайди. Кетсам, сиз зерикиб қолмасмикинсиз, деб ўйлайман, — деди Ихтиёр Камол.

— Мен ҳам кетсам керак, — деди Полвон.

Аслини олганда, бу меҳрибон, қайғунгга қайғудош одамга Полвоннинг меҳри тушиб қолганди. Фақат, фақат Қўчқордан гап бошламаса бўлгани. Бари бир бўлмади. Қўчқорнинг номи аралашмагани суҳбат суҳбат ўрнига ўтмай колди.

— Оёғингизга нима қилди, деб сўрамадингиз, ўзим айтай. Терговчи Қўчқор Жалол мени қамоққа олган куниёқ, олтинларингни, бойликларингни қаерга яширгансан, деб кечасию кундузи ухлатмай сўроқ қилди. Мснда бунақа нарсалар йўқ, десам, ишонмайди. Уради, тепади,

қўлларимни қайиради. Мен бир чорвадор одам бўлсам, менда тилло нима килади, дейман, қани ишонса! Икки барзанги ерга ёткизиб, қўл-оёғимни босиб турди, яна бири стулга чиқиб, икки тиззамнинг кўзига сакраб тушди. Оғриқ азобида ҳушимдан кетиб қопман. Тиззаларимнинг ошиқ-мошиғи жойидан кўзгаб қопти. Докторлар гипсга солишди, бўлмади. Охири ромитонлик мош табибни чақириб келишди. Қўли енгил экан, ошиқ-мошиқни жойига солди. Оғриқ қолгандек бўлди. Лекин тиззаларимдан пастда жон йўқдек. Шу-шу, қўлтиқтаёққа осилиб, судралиб юрибман. Қўчқор Жалол ҳароми, ғарнинг боласи битта гапни билади. Олтин, олтин қани? Яширган жойингни айт. Айтмасанг, қўлларингни ҳам син-дираман, дейди. Бўлмади. Болаларимни, кувимни чақиртирдим. Уларни зудлик билан олиб келишди. Кенжам аҳволимни кўриб додлаб юборди. Икки тарсакидан кейин болам шўрлик жим бўлиб қолди. Уларнинг ҳаммаси чўпон. Совхоз қўйларини боқишади. Ҳар бирининг хусусий икки-уч юздан кўйи бор. Бунга ҳукумат рухсат берган. Терисини, жунини, гўштини давлатга сотишади. Бундан ташқари, план устига қўшимча маҳсулот бергани учун яхшигина мукофот пули ҳам олишади. «Болаларим, қўйларингни битта қолдирмай сотинглар. Пулини манавуларга келтириб беринглар», дедим. Болаларим ота сўздан чиқмайдиган қобил болалар эди. Хўп, деб чиқиб кетишди. Совхоз қўй сотиб олмайди. Олганда ҳам пулини бир йил судраб чала-ярим қилиб, каттагина солиқ олиб, баракасини кетқизиб кейин беради. Мингга яқин кўйни бозорга чиқариб бўлмаса! Болаларим нима қилишларини билмай икки мотоциклда чўлдаги чўпонлар олдига боришади. Совхознинг Қизилқумда бир юз қирқ минг кўйи боқилади. Икки юздан ортиқ чўпон қишин-ёзин саратонни саратон демай, чиллани чилла демай, офтоб тиғида куйиб, чўл бўйлаб қўй ҳайдашади. Норменгли деган чўпон уларга бошчилик қилади. У асли Сурхондарёнинг Шеробод туманидан. Ёшлигида Шофирконга келиб қолган. Норменгли халол, покиза одам, чорвачилик унга отакасб бўлган. Болаларим ўша Норменглининг олдига бориб, ниятларини айтадилар. Норменгли бошини қашлаб узоқ ўтиради. Ерга кўзини қадаганча тинмай сигарета чекади. Ярим соатча шу алпозда ўтириб ўрнидан туради, у ёқ-бу ёққа юради. У ниҳоятда асабий, ҳозир биров билан муштлашмоқчидек муштларини тугади. Норменгли кейинги пайтларда уйқусизлик касалига мубтало бўлганди. Ана олиб кетади, мана олиб кетади, деб ўтов олдига чиқар, олисда тўзон кўтарилса, то етиб келгунча ўзини қўярга жой тополмасди. Машинада ё зоотехник, ё ветврач келганини кўргандан кейин кўнгли жойига тушарди. Норменглининг туман марказига бормаганига ҳам уч ойдан ошди. Гулоян айфоқчиларининг кўзи тушса уни ҳам рўйхатга тиркаб қўйишларини билади. Яхшиси, ёмон кўзлардан йироқроқ юрай, деб чўл кезгани-кезган эди.

Норменгли бир қарорга келди шекилли, жойига ўти-риб: «Кетаверинглар, — дейди у, — ҳамманг ўз отарингга бор. Эрталаб олдиларингга одам боради».

Эрталаб Норменглининг ўғли тўнғичимникига мотоцикл кажавасида бир қоп сабзи-пиёз, картошка ташлаб кетади. Кетар чоғида келинимга пиёз тагида пул бор, хаммасини терговчига берманглар, эллик минги ўзларингда қолсин, ҳали сизларга пул кўп керак бўлади, деб жўнаб кетади.

Ўғлим Қўчқор Жалолга пулни олиб борганда у бола бечорага бақириб беради.

— Мен сенларга пул деганим йўқ. Тилла танга олиб кел, деб айтганман, тушундингми? — дейди.

— Бизда унақа нарса йўқ. Умримда бир донасини ҳам ушлаб кўрмаганман.

Қўчқор тажанг бўлади.

— Бундай қиласан. Ҳозироқ Бухорога бориб катта бозордан Ашот деган армани кабобпазни топасан. Мени Қўчқор Жалол юборди, деб қўлига пулларни берасан. Ҳушёр бўл, олдида одам йўқ пайтида у билан гаплаш. Нима қилишни унинг ўзи билади, — деб тушунтиради.

Нафсингга ўт тушкур Қўчқор Жалол юзта бухор тангани олгандан кейин, «Айби исботланмади», деб мени кўйиб юборади.

Уйни тинтув қилганда олиб кетган битта қўл соат билан Парижда мукофотга беришган

олтин медалимни кайтиб бермади. Уни «антиқа» тери учун олгандим. Танлов ҳаками билагимга ҳар ўн беш дақиқада куй чаладиган швейцар соатини тақиб қўйганди. Афсус, жуда қимматли эсдалик эди. Ҳай, жанозасига буюрсин...

Чиққанимнинг эртаси кеч қоронғида Норменгли келди. Қўйлардан биронтасини ҳам соттирмаганини, пулларни чўпонлар тўплаб берганини айтди. Бунақа одамгарчиликдан кўзларим ёшга тўлди. Ўзимни тутолмай ҳиқиллаб йиғлаб юбордим. Ифлос Қўчқор шунча азоб берганда ҳам мижжамга ёш келмаганди. Чўпонларнинг одамгарчилигидан таъсирланиб кетибман.

Кечқурун палатада улфати чор бўлиб, чой ичиб ўтиришарди. Телевизор биринчи ўзбек космонавти Шариповнинг хонадонини кўрсата бошлади. Қариндош-уруғлари, қўни-қўшнилари, ёр-биродарлари Шариповнинг ота-оналарини табриклашяпти. Ҳовли одамга тўлган. Ҳамманинг қўлида гул.

Чой хўплаётган Ҳамро Очил, қандай бахтли оила бу! деб юборганини билмай қолди.

— Отасига раҳмат! — деди Ихтиёр.

— Шундоқ фарзанд ўстирган онасига минг-минг раҳмат-е! — деб юборди Зулфиқор.

Фақат Жалол полвоннинг тилига гап келмасди. Ҳамро Очилнинг файласуфлиги тутиб кетди.

—Биласизми, инсон нима учун фарзанд ўстиради. Меҳнат қилиб, топиб келган ош-нони учунгина эмас, ўлганинда гўринга қўядиган мрамор тоши учунгина эмас, эл-юртдан олиб келадиган отанга раҳмат, деган биргина сўзни эшитиш учун ўстиради. Отанга лаънат, падарингга лаънат, деган сўз олиб келадиган фарзанднинг юзини худо тесқари қилсин!

Мана шу суҳбат асносида Жалол полвон минг ўлиб, минг тирилди. Ўзидан ўтганини ўзи билади. Мум тишла-гандек, тилини ютиб юборгандек забун эди у.

—Мана, масалан, аблаҳ Қўчқор Жалолнинг отасига ҳеч ким раҳмат, дермикин? Қани, айтингларчи? Нима дейсиз, Полвон ака?

Жалол полвон нималардир деб ғудранди. Нима деганига ҳеч ким тушинмади. Унинг ранги оқариб кетган, қошлари ўртасига тугунчак тушиб, бир нуқтага тикилганча телбанамо алпозда ўтирарди.

—Йўқ, — деди Ихтиёр Камол. — Ҳеч ким раҳмат демайди. Шундай ифлос бола ўстирган сендек отага минг, миллион марта лаънатлар ёғилсин, дейди.

Жалол полвон ҳолсизланиб ўрнидан турди, маст одамдек чайқала-чайқала ҳовлига чиқиб кетди.

— Бечоранинг яна қон босими ошиб кетди шекилли, —

деди Зулфиқор. — Ё юраги хуруж қилдимикин? У шундай деб чўнтагини кавлаб, валидол қидира бошлади.

Жалол полвон кечаси ухлаёлмади. У ёнбошидан, бу ёнбошига ағдарилаверганида каравот ғичирлаб, шерикларини ухлатмади. Охири ўрнидан туриб, шиппагини кийдию ташқарига чиқиб, ҳар гал ором оладиган шийпонда ўтириб йй-ййлаб кетди.

Кеча сокин. Тиқ этган товуш йўқ, ой ҳам синдирилган патирдек яримтагина бўлиб қолган. Полвоннинг ҳолига кулгандек яқингинада бақа қуриллайди. Кетма-кет, чўзиб-чўзиб қуриллайди.

Полвоннинг ичида нимадир ёнаётганди. Ичидаги олов чиқиб кетишга йўл излаётганга ўхшарди. Охири бир хўрсинганида бўғзини куйдирди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Одамнинг жони ҳам шунақа чиқиб кетармикин? Йўғе, ундаймасдир. Полвон жилмайиб туриб жон берганларни кўрган.

— Э, аттанг. Эсиз умр, эсизгина умр-а! Худо мени одамларнинг лаънатини эшитиш учун яратган бўлса иложим қанча! — деди у афсус-надоматлар билан.

Полвоннинг даволаниш муддати тугади. Уни кузатгани аэропортга чиқишди. Полвон самолёт трапига оёқ қўя туриб, кутинглар, бир ҳафтага қолмай келаман, деб такрорлади.

Самолёт ҳавога кўтарилганда полвон бирдан енгил тортди. Бадбахт ўғли туфайли ёғилган

қарғишлар, ундан азоб чеккан аламзада одамлар ерда қолди.

Қишлоқ ўша-ўша, одамлар ўз ташвишлари билан овора. Чолларга ҳар куни бўлмаса ҳам кунора наҳорги ош бўлиб турибди. Биров қиз узатапти, биров ўғил уйлапти. Яна биров оламдан ўтган отаси ё онасига йигирма оши беряпти.

Фақат Нурим сартарош бу ошларга боролмайди. Одамлардан юзи шувит. У дўконини ҳам очмай қўйган. Қулоғига бир хунук гап кирди-ю дўконга қулф солди. «Нурим ўша одам овчиси Собитнинг отасида, боласидан ўтиб қаёққа борарди. Бўйнингга лунги бойлаб, кекиртагинга устара тортиб юбориши ҳеч гап эмас. Ҳукумат йўли билан бошқа сартарошхона очиш керак».

Шу гап қулоғига кирдию Нуримнинг қирқ йиллик касби барҳам топди. Кўчага ҳам чиқмай томорқасида ғимирсиб юради.

Кундуз соат бирларда самолётдан тушган Полвон қиш-лоққа кун ботмай кириб келди.

Нурим сартарош эшиги олдида омборга тиқилиб колган хашакларни олаётган эди. Жалол полвоннинг қораси кўриниши билан ишини ташлаб шошилганича уйига кириб кетди. Унинг Полвонга кўринишга бети чидамасди. Ўғлини отиб кетган боласи учун албатта мендан касос олади, деб ўйларди. Полвон эса унга қараёлмасди. Шу тинчгина оилани хароб қилган ўғли учун Нурим албатта мендан ўч олади, деб ўйларди. Полвон Нуримдан, Нурим Полвондан қочиб юрипти. Полвон шу топда, ҳозир Нурим кетмонними, болтаними кўтариб чиқади, менга ташланади, деган ўйда сергакланиб келарди. Нурим эса, Жалол ҳовлимга бостириб кирадию ҳозиргина хашаги олинган омборга мени икки буклаб тиқади, дея қочиш учун девор наҳрасини мўлжалга олиб, дағ-дағ титраб турарди.

Йўқ, Жалол полвон индамай ўтиб кетди.

У уйига келганда жияни томда кечаги шамол учириб туширган тарновни жойига ўрнатаётган эди. У тоғасини кўриб, ишини шоша-пиша биткизди-ю, томга энгашган тут шохига осилиб пастга тушди.

— Келдингизми, тоға? Аҳволингиз дурустми?

— Шукур-шукур, — деди Полвон айвон даҳанига ўтирар экан. — Битта чой қўйиб бер. Бухоронинг таъмсиз сувини ичавериб тинкам қуриди.

Жияни газга чойгум қўйиб чиқди.

— Жиян, — деди Полвон. — Шу машинани юрғизса бўладими, бир кўр-чи.

— Аккумулятори ўлган, уни бир кун токка қўйиш керак.

Кўчқор машина аккумуляторини чиқазиб, сувини тўкиб гараж токчасига қўйган эди.

— Зарур бўлса ҳозироқ устага бериб келаман, эрталабгача тайёр қилиб қўяди.

— Жуда зарур. Бухорога шу машинада кетаман. Ус-тага олиб бор, ўшанақаси акангни ҳам қақриб кел. Гуландом ўйда бўлса айт, тез келсин.

Жияни чой дамлаб чиқди, кейин чанг босган аккумуляторни велосипед орқасига ўрнатиб жўнаб кетди.

Полвоннинг катта жияни автомобил назорати бошлиғининг ўринбосари эди. Бухорога машинани шу миниборгани дуруст. Йўлда инспекторлар бўлар-бўлмасга тўхтатмайди.

Полвон новвот сувидек тотимли чойни ҳузур қилиб ичаркан, ўзингга шукур, ўзингга шукур, деб қўйди. Бирпасда чойнакни бўшатди. Пешонасидан терларни сидириб яктагининг этагига қўлини артиб, ҳовли пастидаги ўтинхонага кириб кетди. Кўмир кукунлари ўрнашиб асли ранги қандоқлиги билинмай кетган чамадонни кўтариб чиқди. Супурги билан ўбдон чангини қоқиб, латта билан артди. Чамадон қулфланган эди. Уриниб очолмади. Гаражга кириб омбир билан катта бир отвертка олиб чиқди.

Шу пайт Гуландом келиб қолди. Қайнотаси билан йиғлаб кўришди. У энди ўзини олдирган, кўзи тағларида, иягининг пастида майда ажинлар пайдо бўлган. Аввалги шиддати йўқ. Йиғидан ҳўл бўлган киприклари орасида илгари чақнаб турадиган ўт сўнгандек эди. Овози ҳам сўлғин. Шу бир ой ичида сўлиб, эртанги тақдиридан умидини узган афтодаҳол бир алпозда эди. Полвон унга қараб раҳми келди. Бечора...

Полвон уии бағрига босиб бошларини силади. Юпатмоқчи бўлди. Нима деб юпатади? Уни овутадиган қандоқ сўз бор дунёда? Гуландом эса унинг бағрида ўксиб-ўксиб йиғларди.

— Болам, қандоқ қиламиз, пешонамиз шўр экан. Бахт бизга бетини эмас, кетини кўрсатган бўлса, кимга зорланамиз? Бор, болам, муздек ариқ сувида бетларингн и ювиб ол!

Полвон тугунчасидан бир сурат олиб унга узатди.

— Ия, ота, бу менинг зирагим-ку! — деди ҳайрон бўлиб Гуландом.

— Йўқ, болам, сеники эмас, шу келинчакники. Сен унинг зирагини тақиб юрган эдинг. Эринг аблаҳ уни зўрлаб, кейин қулоғидан чиқариб олган. Бу келинчак ҳозир йўқ. Номуси барбод бўлганига чидамай, ўзига ўт кўйган.

Гуландом сесканиб кетди. Беихтиёр икки қулоғига қўл юборди. Шу топда унинг икки қулоғи ўтда куяётгандек эди.

Гуландом қайнотаси «тақма бу зиракни», деганда олиб қўйган эди.

— Ўтир. Энди манаву чамадонни очамиз.

У шундай деб чамадон қулфининг тагига отвертка тиқиб кўчириб олди, қопқоғини очди. Елимхалтага солинган бир зарбоф тўнни олиб халтадан чиқазди. Бухоро зардўзларининг ноёб бу намунаси аслида амир вазирларидан бириники эди. Полвон тўнни наMATга ташлаб, хинд чойидан бўшаган тунука банкани олди. У жуда оғир эди. Қопқоғини очиб ичидагиларни дастурхонга тўқди. Бухоро тилла тангалари жаранглаб кетди.

— Биласанми, болам, шу тилла учун эринг совхоз директорининг икки оёғи синдирган.

Полвон бир тўрвани олди. Тугунни ечиб ичидагиларни тўқди. Улар аёлларнинг турли хил тақинчоқлари эди. Полвон қийшиқ бир узукни қўлига оларкан, овози титраб деди:

— Э худойим-а, бу қандоқ кўргилик! Узукка яхшилаб қара, болам.

Гуландом узукни қўлига олди. Узук негадир доира шаклида эмас, тухумга ўхшаш узунчоқроқ эди.

— Бу узук бир хотиннинг кўлидан омбирда тортиб чиқарилган. Бечора хотиннинг бармоқ бўғинлари ажралиб кетиб, шалвираб қолган. Бармоқ териси шилиниб, гўшти чиқиб қолган. Кўряпсанми, унда омбир излари қолган.

Уюлиб ётган тилла тақинчоқларни титкилаб бир медални олди.

— Бу уйингдаги эринг тақиб юрган соатнинг эгасиники. Ҳали ҳаёт. Бу соат билан медални Францияда мукофотга беришган.

Гуландом сапчиб ўрнидан турди-ю кўча томонга ўқдек отилиб чиқиб кетди. Полвон тақинчоқларни яна халтага солди. Тилла тангаларни чой кутига битта-битталаб санаб ташлади. Бухор танга роппа-роса 100 дона чикди. Николайнинг сурати чекилган танга бир юз саксонга эди.

Полвон шу ишлар билан банд экан, Гуландом келганини сезмай қолди.

— Мана, — деди у, — зиракни чамадонга ташлар экан. — Мана соат.

Гуландом югурганда соат механизмлари ишлаб кетган эди. Бир-икки дақиқадан кейин соат шўх бир куйни чалди. Бу соат ўлиб ётган Қўчқорнинг билагиде шу куйни чалиб турганди.

Полвон чамадон тагида яхшилаб қоғозга ўралган китобчага ўхшаш қаттиқ бир нарсани олиб очди. Ҳали тахти бузилмаган, банкдан олинган долларлар эди.

Чамадонда булардан ташқари сопига олмос, бриллиант қадалган ханжар, тилло, қумуш куйма нақшлар қадалган қизил бахмал камар бор эди.

Полвон буюмларни жой-жойига қўйиб, чамадон қопқоғини ёпти.

— Мана, болам, — деди Полвон Гуландомга. — Қўйнимизда чаён бор экан. Топган нарсасини инига ташийдиган каламуш бор экан.

Кўча тарафда машина гуриллагани эшитилди. Бир оздан кейин эшиқдан бир милиция майори билан Полвоннинг жияни кириб келди. Бу мархум сингисининг ўғли Салоҳиддин эди.

У тоғасининг анча ўзига келиб қолганидан севинди. Ҳол-аҳвол сўради.

— Жиян, сендан битта илтимос. Бошлиғингдан икки кунга рухсат сўра. Манаву машинада

Бухорога борамиз. Жуда зарур иш бор. Йўқ дема, жиян.

Салоҳиддин чаккасини қашлаб туриб жавоб қилди.

— Бизда йўл ҳаракати ойлиги кетяпти. Майли, бир кунга борай. Бораману яна самолётда орқага қайтаман. Майлими?

— Майли, — деди Полвон жиянидан хурсанд бўлиб.

Кичик жияни машинани ювиб, ёғларини текшириб сафарга тайёр қилиб қўйди. Энди эрталаб битта аккумулятор қўйса бўлди. Бемалол кетаверсалар бўлади.

Полвон эртаси азонда Салоҳиддин билан йўлга чиқди.

Гуландом эшик кесақисига суяниб мунғайганча машина орқасидан қараб қолди.

Полвон эртасига самолётда қайтиб келди. Унинг чеҳраси очиқ эди. У умрида бир марта савобли иш қилдим, ҳамма вақт курашда полвонларни йиқитиб ранжитардим. Рақибларим албатта енгилганлари учун менга раҳмат айтмагандирлар. Шуларнинг уволига қолдим, деб ўйларди.

Полвон қишлоқда бир нохушлик устидан чиқди. Гуландом бир банка керосинни Қўчқорнинг гўрига сепиб ўт қўйиб юборипти. Гўр ловуллаб ёнипти. Тепасидаги дарахтлар ҳам куйиб кетибди. Гуландомнинг ўзи аллақаяққа ғойиб бўпти. Қаёққа кетган, тирикми, ўликми, ҳеч ким билмасди.

Полвон кечкурун самоварга чиқди. Чойхўрлар билан ҳардамхаёл, узук-юлуқ гаплашиб, қишлоқ халқини эрталаб уйига таклиф қилди. «Нима, Полвон ака, юртга ош берасизми?» — деб сўрашганди, «Эрталаб биласизлар», — деди у чойхонадан чиқиб кетаркан.

Қишлоқда ош берилса, оқсоқоллар сабзи тўғрашга киришади. Масжид омборидан идиш-товоқ олишади.

Стул-стул, дастурхон деган гаплар бор. Қизиқ-ку, ҳе йўқ, бе йўқ, эрталаб уйга чақиряпти.

Полвон уйга келиб, жиянидан сув иситиб беришни сўради. Ювиниб, тоза кийимларини кийди. Хуфтон намозини узоқ ўқиди. Икки қўлини кўкка кўтариб, Аллоҳга илтижолар қилди.

— Танграм, бу жонни ўзинг бергансан. Энди омонатингни ол. Сен берган жонга қасд қилиб гуноҳга ботишни истамайман. Жонимни ўзинг ол.

Полвон бу гапларни беш-олти мартадан такрорлади. Тоғ тепасида қимирламай туриб крлган ойга узоқ тикилиб ўтирди. Тун осуда. Тиқ этган овоз йўқ.

— Берган неъматларингга минг бора шукур. Давридаврон сурдим, курашлардан яккакифт бўлиб чиқдим. Хорликзорлик кўрмадим. Энди бас, қийналиб кетдим. Ўз болам мени юрт кўзида шармисор қилди. Омонатингни ол, Аллоҳим. Бас, энди кетай. Бу дунёда энди яхшилар яшасин.

Тонготар махали Жалол полвоннинг жони узилди.

Жанозага қишлоқнинг катта-кичик ҳаммаси келди. Факат Нурим сартарош келолмади. Юрт кўзида унинг юзи шувит эди.

Орадан тўрт кун ўтиб, Чорвоқ денгизида чўмилаётган болалар қирғоқдан бир пой туфли топиб олдилар. Бу Гуландомнинг туфлиси эди.

1999 йил, апрель

ОФТОБ ОЙИМ

Ватанни севмоқни, юрт отасига садоқатни японлардан ўрганиш керак. Мақсуд ШАЙХЗОДА сўзи.

Кечадан бери лагеримиздаги японлар ғимирлаб қолишди. Еттинчи барак олдида тўпланишиб, қандайдир жиддий бир гапни қизишиб муҳокама қилишарди. Ероси Дюн деган япон йигити рассомлик устахонамни супуриб-сидириб юрарди. Дюннинг юрак ўйноғи касали борлигидан уни шахтада ишлашга олиб чиқишмасди. Баъзи-баъзида, жаҳли чиққан пайтларда юрак касали хуруж қилиб қоларди. Бошлиқлар уни менга бўёк қориб берадиган қилиб қўйишган эди. Мен Дюндан, нима гап, тез-тез тўпланадиган бўлиб қолдинглар, деб сўрадим.

—Товариш Аҳмед, юртимизга кетадиган бўлиб қолдик. — деди у ичига сиғмаган қувончини яширолмай.

Уни дил-дилдан табриклардим.

—Бошлиқлар шундай деб айтиладими? — деб сўрадим.

— Қаёқда! Улар бу хабарни биздан икки-уч кун кейин эшитишади.

Унинг гапи рост эди. Умунан қамоқхоналарда кўзга кўринмас, қўл билан ушлаб бўлмас «телеграф» ишларди- Москвада, ҳатто сиёсий Бюрода маҳбусларга алоқадор бирор гап бўлса, ўгаа куниеқ жамики лагерларга етиб борарди.

Лагер бошлиғининг ўринбосари капитан Гусак, мой бўёқда ишлаб бер, деб онасининг сувратини ташлаб кетган эди. Бугун туш пайтида сувратни олгани келди. Ундан японлар юртларига кетадиган бўлдими, деб сўрадим.

У ҳайрон бўлди.

— Бунақа гап йўқ. Бу маҳбусларнинг ўзларидан чиққан галдаги «парагаа» бўлса керак, — деб жавоб қилди.

«Параша» — бу қамоқхона камераларига қўйиладиган ҳожат челаги. Тарқаладиган хар хил бўлар-бўлмас гапларни гаундай деб аташади.

Барибир лагер «телеграфи» аниқ игаларди. Биз Сталин ўлганини боғалиқларимиздан бир кун олдин эслатганмиз. Бериянинг қамалганини, Молотов билан Кагановичнинг Сиёсий Бюро таркибидан чиқарилганини ўша куниеқ эшитган эдик.

Дюн устахонани шошиб-пишиб йиғиштирарди-ю, еттинчи барак олдида тўпланган хамюртлари даврасига чопарди. Лагеримиздаги ўттиз тўрт нафар японнинг ҳаммаси ўша ерда. Бундан кирхонада ишлайдиган Судзе деган япон йигит мустасно. Судзе хамюртларига қўшилмас, кирхона зинасида бошини эгиб ўтириб хаёл сурарди. Японлар Судзени сафларига қўшишмасди. У японларга хос бўлмаган баланд бўйли, худди циркдаги полвонларга ўхшаган, мускуллари бўртиб чиққан жуда бақувват йигит эди. Бошқа японлар лагеримизда Судзе деб аталган япон борлигини билмагандек, унга эътибор беришмасди. Судзе эса хар тонг ҳали қуёш кўтарилмай кирхона томида пайдо бўларди. Шахталардан чиқариб ташланган тоғ-тоғ рудалар орқасидан қуёш чиққунча ҳайкалдек қотиб турар, юзига офтоб урилиши билан икки қўлини баланд кўтариб қуёшга нималардир деб илтижолар қиларди.

Дюннинг қувончи чексиз эди. Бир гапириб ўн куларди. У ўн бир йилдан бери бсгона мамлакат қамоқхоналарида сарсон-саргардон кезарди. Шу ўтган ўн бир йил она юрти, туғилган диёри Япония хаёли билан яшайди.

—Хайрият, қоним юртимга тўкиладиган бўлди, — деди у аллақандай қувонч билан.

—Жинни бўлдингми, юртимга қайтай, уйланиб, бола-чақали бўлай, бошқалардек беармон яшаб юрай, деб ният қилмайсанми, аҳмоқ! — дедим унга.

Дюн бошини тебратди.

— Товариш Аҳмед, — деди у русча билишини намойиш қилаётгандек ғурур билан, — биласанми, мен самурайман. Самурайлар душманга тирик асир тушмаслиги керак. Асир тушиш

хавфи туғилгандаёқ ўзини харакири қилиши шарт. Яъни, ўзини ўзи чаваклар ўлдириши керак. Мен харакири қилишга улгурмаганман — Ватанимдан қон қарздорман.

Мен Дюнни доимо юзи кулиб турадиган, болалардек беғубор, унча-мунча ҳазилларни кўнглига олмайдиган, мусичадек беозор одам деб ўйлардим. Ичида шунча гап борлигини, юрагини қонли армон ўртаётганини билмасдим. Ероси Дюн кўз олдимда юксалиб, ўн бир йил Ватанидан олисда, чўлларда, ўрмонларда сарсон-саргардон кезиб, Япониянинг буюк муҳаббатини дилида ардоқлаб келган, хар куни биттадан қуёш туғадиган Ватани олдидаги бурчини, бир дақиқа бўлсин, унутмаган беқиёс инсонга айланган эди.

Дюннинг Иосиро деган ҳамюрти баъзан устахонага келиб узоқ гаплашиб ўтирарди. Рус аскарлари уни асирликка олган пайтда хали тили чиқмаган эгизак қизалоқлари бўлган. У қизларим катта бўлиб қолгандир, тирикмикан, деб йиғларди.

Японларга муносабат ўзгариб қолди. Уларни ишга олиб чиқмай қўйишди, ҳатто алоҳида овқат пишириб берадиган бўлишди. Аммо Дюн қадрдонлигимиз учун ҳамон устахонада ишлаб юрибди. Японларни бошқа кичикроқ баракка ўтказишди. Кечкурун занг чалинганда баракларга маҳбуслар санаб киритилгандан кейин устидан қулфлаб қўйишади. Японларнинг бараги қулфланмайдиган бўлди.

Бу ишларнинг Судзегга алоқаси йўқдек эди. У ҳамон кирхонада ишлар, зинапоёда ўтириб ўй ўйларди. Алоҳида пиширилган овқат унга берилмасди.

Негадир ўша пайтларда лагерда чой ўрнига кофе беришарди. Ҳатто ошхона ёнидаги бостирмада қоп-қоп кофс қалатниб ётарди. Кофе жонимизга тегиб, бир қултум қора чойга зор бўлгандик. Шаҳардан газета олиб келишга борганимда магазиндан бир қути грузин чойи сотиб олгандим. Дюн тунука чойнакка аччиққина қилиб дамлаб келди. Ҳовлида скамейкада ўтириб чойхўрлик қилмоқчи бўлдик. Маҳбуслар уйқуда. фақат Ватан соғинчи уйқу бермаган японлар тўда-тўда бўлиб, ой нурига фарқ бўлган лагер саҳнида жимгина айланиб юришибди.

Дюн билан иккимиз у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, чой ичиб ўтирардик. Бизнинг бу суҳбатларимиз ҳам ғаниматдек эди. У Ватанига кетади. Албатта, бундан кейин у билан дийдор кўришолмаймиз. Ҳар қалай, беш-олти йиллик қадрдонлик бир-биримизга яқин қилиб қўйганди.

Ана шу сокин ойдин кечада Дюндан сўрадим:

— Менга қара, Дюн, нега Судзени ёмон кўрасизлар? Нега уни даврага қўшмайсизлар?

Ероси Дюн индамади. Ой нурига терс ўтиргани учун унинг юзида, кўзида қандоқ ифода акс этаётганини билмасдим. Сўроғимга жавоб бериш нияти йўққа ўхшарди. У узоқ ўйлаб ўтиргандан кейин:

— Яна битта чой дамлаб келайми, буниси совуб қопти, - деди.

— Йўқ, — дедим, — сўровимга жавоб бер.

Ероси ўрнидан туриб у ёқ-бу ёққа юрди. Кейин жойига келиб ўтирди-да, гапира бошлади:

— Буни тушунтириш қийин. Японияни, японни, урф-одатларимизни билмаган одамга тушунтириш қийин. Мана, энди ажралишиб кетадиган пайтимиз келди. Бу Дюн ким эди. Судзе ким эди, деган жумбоқ кўнглингда қолиб кетмаслиги учун айтаман. Сен бир марта мени ҳақорат қилганинг ҳалигача дилимни ўртайдди.

Уни нима деб ҳақорат қилганимни эслай олмадим.

—Айт, агар шундай қилган бўлсам, сендан астойдил узр сўрайман.

—Япон аёллари бузуқ бўлади, дегансан. Шунда аламларимни ичимга ютиб жавоб бермаганман. Ўшанда япон портларида гейшалар матросларни йўлдан уради, дегандинг. Э-э, ошнам, бу гапинг мутлақо нотўғри. Бунақа гап учун сени ўлдиришим керак эди. Ундай қилмаганман.

Тўғри, шундай гап бўлган эди. Ўшанда Дюннинг тишлари ғичирлаб кетган, қошлари чимирилиб, худди ҳамлага тайёр турган шерга ўхшаш бир ахволга тушган эди. Лекин индамай ўрнидан туриб, баракка кириб кетганди. Уч кун юрак хуружи тутиб, устахонага келмаганди.

—Билиб қўй товариш Аҳмед, боя айтдим-ку, Японияга бормаган одам японлар тўғрисида аниқ бир гап айтолмайди. Экилган хар бир туп дарахт, йўлга ётқизилган хар битта тош, қурилган хар битта иморат Япония манфаати учун хизмат қилиши керак. Хар бир қимирлаган жонда, одамларнинг муомаласида, юриш-туришида Япония манфаати яшайди. Сен ўша бузук деб айтган гейшалар Япониянинг порлоқ келажаги учун хизмат қиладиган буюк ватанпарвар аёллардир...

—Шошма, Дюн, бунақа баландпарвоз гапларни қўй. Сал пастроқ тушиб гапир.

—Хўп, — деди у, — майли, қизишмай гапира қолай. Гейшалар сен ўйлаганчалик ахлоқсиз аёллар эмас. Ниҳоятда назокатли, ёқимтой, билимдон аёллардир. Улар махсус мактабларда таълим олган, суҳбати ширин, япон қўшиқларини хониш қиладиган, қадим замонлардан бизга етиб келган ажойиб рақсларни маҳорат билан ижро қиладиган, тарих ҳақида гапирганда тингловчига ўтмишни тирилтириб берадиган, тенгсиз пазанда, табобат сирларидан огоҳ ва шу билан бирга беқиёс гўзал аёллардир. Улар суҳбатидан бир марта бахраманд бўлган хорижликлар бир умр бу ширин онларни унута олмайдилар.

Ероси Дюн совуб қолган чойдан хўплади. Бир оз тин олиб, гапини давом эттирди:

—Ана энди Судзе тўғрисида гапирай. Йўлда ётган кичкинагина тош ёки бир қарашда назарга тушмайдиган бирор рўзғор буюми тўғрисида гапириш учун, аввало, бутун Япония тўғрисида гапириш керак. Бизда ҳамма нарса бир-бири билан узвий боғлиқ, уларда бутун Япония яшириниб ётади. Судзе тўғрисида гапириш учун шунча гапларни айтдим. Шундай қилмасам, ҳеч нарсани тушунмасдинг, товаривд Аҳмед. Судзени гейша туққан дейишарди, у отасини кўрмаган. Портимизга Португалиядан юк кўп келарди. Баланд бўйли, бақувват матрослар кемадан руда туширишарди. Судзенинг чўяндан қўйилгандек бақувват гавдаси худди ана ўшаларга ўхшаб кетади. Эътибор берганмисан, Судзенинг қошлари бургутнинг қанотига ўхшайди. Бунақа қошли денгизчиларни Португалия кемаларида кўрганман.

Судзе махсус энагалар, махсус тарбиячилар, билимдон ўқитувчилар тарбиясида, император ардоғида вояга етди. Энг яхши кийимларни кийди. Энг лаззатли таомларни еди. Чунки у камикадзеликка қабул қилинган эди. Камикадзе — бу «ўқ одам» дегани. Мамлакат хавф остида қолган пайтларда камикадзелар бир киши сиғадиган ва даҳшатли бомба жойланган самолётда душман истехкоми томон учурилади. Самолётга фақат учиб боришгагина етадиган ёнилғи қўйилади. Агар учувчи қўрқоқлик қилиб ортга қайтмоқчи бўлса, қайтишга ёнилғи йўқ. Камикадзе душманнинг қурол-яроғ омборига урилиб, ўзи ҳам портлаб кетиши шарт. Аммо Судзе сўнги бурчини адо этишдан бош тортди. Қўрқоқлик қилди. Биласанми, товариш Аҳмед, Камикадзе бурчини ўтамаса, уни урмайдилар, сўкмайдилар, суд қилмайдилар. Бўйнига худди Рикша аравасининг ғилдирагидек қулф-калитли ғилдирак кийдириб қўядилар (Рикша — бу хачир ёки эшак ўрнига одам қўшиладиган арава). Бўйнига ғилдирак осилган одамга ҳеч ким сув бермайди, овқат бермайди. Ердан бирор нима топиб ей деса, ё ариқдан сув олиб ичай деса, қўли етмайди. Ётай деса, ғилдиракка бўйнидан осилиб қолиб, нафас ололмайди. Бирор уйга кирай деса, эшикка сиғмайди. У фақат ариққа тиззалаб ўтириб, ғилдирак четини қирғоққа илинтириб дам олади. Бу ғилдирак фақат у ўлгандап кейингина бўйнидап олинади.

Судзенинг онаси Манико хопим ўғлининг хоинлигидан номус қилиб кўчага чиқолмай, одамларга қўшилолмай қолди. Бу орада Судзе икки марта уйига келди. Кирилмади. Эшикка ғилдирак сиғмади. Озиб-тўзиб, соч-соқоли ўсиб кетган боласининг аянчли аҳволини Манико хоним болахонада йиғлаб кузатиб турарди. У боласининг олдига чиқмади, бўйнига осилиб юпатмади. Судзе энди унга суюкли фарзанд эмас, умумхалқ лаънатига учраган жирканч бир кимса эди. Орадаи бирон ой ўтиб, Манико хоним чодрага ўралиб, ибодатхонага борди. Муқаддас Будда пойига қўйилган тилла баркашга рўмолчага тугиб келган олтин-жавохирларни, қимматбаҳо тошлар билан безатилган зирағу билакузукларини, жамики тақинчоқларини жаранглатиб тўқади. Тиз чўкиб Буддага тавба-тазаррулар қилади. Аста ўрнидан туриб ичкарига кириб кетади.

Иккинчи жаҳон уруши арафасида Парижда бўлиб ўтган «Гўзаллар танлови»да Манико хоним биринчи ўринни эгаллаб тож кийган эди. Французлар уни «Офтоб ойим» деб аташганди. Ҳатто бир газета «Бугун куёш Париж уфқидан кўтарилди» деб ёзганди.

Теигсиз гўзал, беиҳоя доно. бутун Япониятнинг фахри бўлишга арзийдиган бир малак - Офтоб ойим роҳибалар либосини кийди, роҳат-фароғатдан кечиб, монастирда қолди.

Судзенинг аҳволи оғир эди. У ўлиб ўлолмасди, тирик қолишнинг асло иложи йўқ эди. У самолётда ўчиб бориб дугаман истехкомига урилиб, портлаб кетмаганига минг-минг пушаймонлар ерди. Охири у ўзини денгизга ташлаб чўкиб ўлишга қарор қилди. Денгиз шовуллар, тўлқинлари кирғоққа сапчиб, Судзенинг тиззаларига урилди. Денгизнинг қирғоққа яқин жойлари саёз эди. У аста-секин сув кечиб бораверади. Сув тиззасидан келарди. Кейин белига чиқади... Епирилиб келган тўлқин уни орқага силтаб, яна қирғоққа улоқтириб ташламоқчи бўлади. Тўлқин орқага қайтишда уни денгиз ичкарасига судраб кетди.

Судзе ерда юрганда бунчалик азобни кўрмаганди. У тик ҳолатда қулоч отиб сузолмасди. Ғилдирак эса уни чўкиб кетишга қўймасди. Фақат бўйнидангина ғилдиракка осилиб турарди. Тўлқин уни ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа улоқтирар, ҳар улоқтирганда бўйни узилиб кетадиганга ўхшарди. Унинг бу аҳолини олисроқдан кузатиб турган одам, кимнингдир калласини узиб ғилдирак ўртасига қўйишибди, деб ўйлагаи мумкин эди.

Бир ҳафта таом емаганидан Судзе кучдан, дармондан қолган эди. Охири у хушидан кетди. Уни рус денгизчилари катерга чиқариб олганларини билмади. Матрослар ғилдиракни арралаб бўйнидан олиб ташлашди. Унинг ўзи эса икки кундан кейин хушига келди...

Дюн узоқ гапирди. Бахтсиз, шўрпешона маҳбуслар дунёнинг жами ташвишларини унутиб, барқ уриб ухлаётган оромли саратон тунда Дюн билан иккимиз ҳеч бир мамлакатга ўхшамаган буюк Япония тўғрисида дум-думалоқ ой руда уюмлари орқасига ботиб кетгунча гаплашиб ўтирдик. Дюн ватани тўғрисида гапирмас, гўё қўгаик куйлаётган, гоҳ завқ-шавқ билан, гоҳ фарёд уриб дoston ўқиётгандек эди.

Судзе бетига офтоб тушиши билан икки қўлини қуёш томон чўзиб буюк Японияга, Қуёшга, Улуғ императорга ёлвориб таваллолар қилади:

— Эй менинг буюк Япониям. Эй менинг ҳар куни

биттадан қуёш туғадиган кунчиқар ватаним. Эй менинг отам, падарим, ягона сиғинганим императорим! Кечир мени. Самурайлик бурчини ўтолмаган, сенга ўғил бўлишга нолайик қўрқоқ, юрт ишига, япония ишига, императорнинг ўғли деган шарафни оқлолмаган бадбахт камикадзе Судзени кечир. Шу жойда минг-минглаб чақирим олис юртда туриб сенинг шарафинга харакири қилиб жон беришимга ижозат бер...

Император жим. Қуёш жим...

Ҳар куни шу аҳвол. Ҳар купу Судзе шу томда офтобга, японияга, императорга таваллолар қилади...

Кунчиқар томонда уфқ оқариб қолди. Мана шу оппоқ уфқ аста бўзара бошлаганда Судзе томга чиқади.

— Бўлди энди, Дюн, бориб ёт. Жиндек ухлаб ол. Бўлмаса, юрагинг яна хуруж қилади.

Дюн бош чайқади.

— Ухлаёлмайман, юртимга тезроқ кетгим келяпти. Берия отилгандан кейин «Тройка» қарори билан қамалганларнинг баъзиларига зонадан ташқарига чиқиб ишлашга рухсат берилган эди. Шундай имтиёз мепга ҳам берилган. Бугун эрталаб бўёқ олиш учун шаҳарга кетган эдим. Қайтиб зонага кирсам, дарвоза олдида японлар тўпланиб туришибди. Дюн югуриб олдимга келди.

— Товариш Аҳмед, қаёқларда юрибсан? Бизни бугун олиб кетишармиш. Кўришолмай қоламиз деб, ташвишланиб тургандим.

Атрофга қарайман. Ҳамма япон маҳбуслари шу ерда. Фақат Судзе йўқ. У томда офтоб нурига беланиб, кунчиқар томонга қараб турибди.

Штабдан келган майор Кузин рўйхат ўқий бошлади. Номи ўқилган маҳбус дарвоза томонга юриши керак. Ўн бир йил тутқунликда яшаган японлар шу топда озодлик деб аталган буюк бир оламга қадам боса бошладилар. Ниҳоят, рўйхатдан Дюннинг номи ўқилди.

— Хайр энди, товариш Аҳмед. Оғир кунларимда ҳамдард бўлганинг учун, топган бир бурда нонингни мен билан баҳам кўрганинг учун, ғам-андухга ботган дамларимга шерик бўлганинг учун раҳмат. Энди кўришолмаймиз, хайр, омон бўл!

У кўзда шашқатор ёш билан дарвоза томон кетди.

Рўйхатдан Судзенинг номи чиқмади. У кирхона томида туриб, юз-кўзларида қувонч порлаган хамюртларига алам билан қараб турарди.

Штаб олдига келиб тўхтаган «ЗИС-101» машинаси дан кора фрак кийган савлатли бир япон тушди. У Япония элчихонасининг ходими эди. У озодликка чиққан японлар билан бир-бир кўл олигаиб кўришди. Нималардир деди. Японлар карсак чалиб. қийқириб юборишди. Улар йиғлаб, бир-бирларини табриклашарди. Шу пайт шернинг ўқиришига ўхшаш бир овоз уларни Судзе тик турган кирхона томига қаратди. Маҳбусликда ўн йилдан ортиқ овоз чиқармай забун яшаган Судзе ичида йиғилиб қолган хамма товушларини жамлаб қичқираётгандек эди.

— Кунчиқар Ватаним, менинг Япониям! Кечир, бурчини ўтолмаган бадбахт ўғлингни кечир! Кечир!..

Унинг қўлидаги дудама пичоқ офтоб тиғида чақнаб кетди. У пичокни яланғоч танасининг чап биқинига зарб билан уриб, ўнг биқини томон тортди. У оғриқни ҳам унутиб, икки оёғи оралиғида осилиб қолган ичак-чавоқларига ҳам парво килмай, хамон ҳирқираб қичқирарди:

— Жапан! Жапан! Менинг Ватаним, Жапан!

У шундай дея туриб тунука том қирғоғига йиқилди. Ўзининг қони ҳалқоб бўлиб қолган том қирғоғида белидан осилиб ётарди. У бир муддат типирчилаб тургандан кейин сирпаниб ерга шалоплаб тушди. Тарновдан оқаётган қайноқ қони энди ўзининг устига шариллаб қўйиларди.

Бу мудхиш манзарадан баданларим музлаб кетгандек бўлди. Уни кузатиб турган японлар юзларини терс ўгиришмади. Ҳар қалай, Судзе собиқ бўлса хамки япон эди. У умрининг сўнги дақиқасида японлигини исбот қилди. Ў япон бўлиб оламдан ўтди. Жапан, Жапан, деб жон берди.

Зонадан чиққанимда японлар автобус олдида тўпланиб турардилар. Дюн олазарак бўлиб мени кутаётган эди.

— Товариш Аҳмед, сувратга тушайлик.

У гаундай деб бўйнига иккита аппарат осган япон фотомўхбирини бошлаб келди. Дюн, Иосиро учовимиз елкаларимизга кўл ташлаб сувратга тушдик. Бошқалар аллақачон автобусга чиқиб бўлган. Аммо Дюнга ошилмасди. Мени бағридан қўйиб юборгиси келмасди. Ҳиқиллаб йиғларди.

Алик Четкаукасга ташқарига чиқишга рухсат йўқ эди. У томга чиқиб Дюнга кўл силтаб хайрлашарди.

Автобус икки марта сигнал бергандан кейингина мени бағридан қўйиб юборди. У автобусга чиққандан кейин хам деразадан кўл чиқариб, кафтларини ўпиб силкитарди.

У кетди. Ҳижрон азобларидан, хўрликлардан қутулиб юртига кетди.

Орадан ойлар ўтди. Биз яшаётган қамоқ-лагерга юз минглаб бахтиқаро маҳбуслар келиб кетгап. Бу мустаҳкам деворлар, тиканли симлар гўё ҳеч нарсани кўрмаётгандек гунг-соқов эди. Бироқ ўн йилнинг нари-берисида келиб-кетган япон маҳбусларини ҳеч ким унутмасди. Уларнинг аҳиллигидан, одобидан, сезгиру топағонлигидан, бир иш қилса, астойдил меҳр билан қилишидан гапиришарди. Айниқса, Дюнни кўп гапирардик. Унинг «Л»ни «Р» деб талаффуз қилишини эслардик. У «лагер»ни «Рагер», литвалик рассом Алиқни «Ритовец Арик» дейишини эслаб кулишардик.

Бир шум хабар кўнглимизни вайрон қилиб юборди. Олиб кетилган японларнинг ҳаммасини Императорнинг маҳбус буйруғи билан Ватан хоинлари сифатида денгизга чўктириб юборишган

эмиш. Бу совук хабарга биров ишонди, биров «параша» деб қўя қолди.

Уша воқеаларнинг бўлиб ўтганига роппа-роса эллик йил бўлди. Яқинда тақдир тақозоси билан, тўғрироғи, «Келинлар кўзғолони» баҳонасида олис Америкага — Атлантика океанининг нариёғига бориш манглайимга битилган экан, бордим. Нью-Йоркда орзу қилиб етиб бўлмас жойларни кўрдим. Машҳур афсонавий Бродвей шоҳқўчасини, Американинг тимсоли бўлиб қолган Озодлик ҳайкалини кўрмок насиб қилди. Айниқса, Манхеттенда БМТ қароргоҳи олдида хилпираб турган байроқлар қаторида Ўзбекистон байроғини кўрганимда, мижжаларимга ёш қал-қиб чикканини сезмай қолдим.

Ўзбекистон элчихонаси ходимлари, атайин Вашингтонга келиб музейни кўрмай кетсангиз, кейин афсусланиб юрасиз, машҳур Вашингтон музейида буюк бобомиз Алишер Навоийнинг ўз қўли билан ёзган иккита ғазали бор. Албатта, бориб кўринг деб, маслаҳат беришди. Ўша куниёқ бордим. Афсуслар, бўлсинки, музейнинг Қўлёмалар бўлими берк. Махсус мутахассислар қўлёмалар ҳолатини ўрганаётган экан. Афсус-надоматлар билан қайтиб чикдим. Музейда кўрса арзийдиган миллионлаб экспонатлар бор. Ўшаларни кўриб қўя қолсам ҳам бўларди. Аммо, очигини айтсам, Даҳо шоиримизнинг қўлёмаси олдида муқаддас Каъба тошини тавоб этгандек буюк эътиқод билан бош эгиб турмоқчи эдим. Ниятимга етолмадим.

Боя шофёр бу ерда камида икки соат бўласиз, шошилмай кўраверинг, мен бир ярим соатларда келаман, деганди. Қаёққа боришимни билмай, музей ҳовлисидаги гулзор ёқасига қўйилган скамейкага омонатгипа ўтирдим. Эртага Америка сафарим поёнига етади. Вашингтондан машинада тўрт юз километр йўл босиб Нью-Йоркда Кеннеди номидаги аэропортга боришим керак. У ёғи Тошкентгача ўн беш ярим соат океан устидан учиб ўтаман. Элчихопага бориб сафар тадоригини кўришим керак. Аксига олиб, шофер ҳам бир ярим соатдан кейин келади. Уни кутишдан бошқа иложим йўқ эди.

Скамейканинг нариги бошида ўтирган, ёшини аниқлаб бўлмайдиган бир япон қарияси менга қараб ҳадеб жилмаяди. Кўзини олади, яна қарайди, илжаяди. Ҳайрон бўлдим, нега у бунақа қиляпти. У сурилиб ёнимга келди.

— Вий, товариш Аҳмед?! — деб сўради чала-чулпа рус тилида.

Ҳайрон бўлдим. Дуненинг нариги бурчида мени танийдиган одам бор экан, деб ўйладим.

— Рутфирро помнити? — деди у кулиб.

Биз лагерда Дюн Еросини «Рутфирро» деб атардик. Мен Дюнга учинчи баракдаги муқовачи Лутфуллони чақириб кел, деб илтимос қилганимда у муқовачини тополмай, Рутфирро йўқ экан, деб жавоб қилган эди. Ана шундан кейин баъзилар уни Рутфирро деб атайдиган бўлишганди. Буни нотанига чол қасқдан билади экан деб хайрон бўлдим.

— Товариш Аҳмед, бундан роппа-роса қирқ беш йил олдин, сиз билан қамоқ-лагерида бирга бўлганмиз.

Эсладим. Бу — Дюннинг энг яқин дўсти Иосиро эди. Аммо лагердан бўшаб кетган яшжларни Императорнинг махсус буйруғи билан денгизга чўктириб юборишган деб эшитган эдим...

У тиззамга қўлини қўйиб, Дюнни эслайсизми, деб яна сўради.

— Бу ажойиб, олижаноб инсонни унутиб бўладими? — дедим афсусланиб.

У пайтда Иосиро ўттиз ёшларда эди.

У уйланган пайтларини, қайлиғи билан икки марта Кабуки театрига борганини, машҳур актёрлар ижро этган ролларни худди тушида кўрган воқеаларни айтиб бераётгандек гапирарди. Айтганча, унинг эгизак қизлари бор эди.

— Қизларингиз билан, хотинингиз билан дийдор кўришдингизми? — деб сўрадим.

— Битта қизимни топдим. Хотиним билан бир қизим атом нурланишидан халок бўлишган экан.

У хассасишг учи билап ср чизиб узоқ туриб қолди.

— Мен сизни кўп эслайман. Эсингиздами, кетар чоғимизда Дюн, сиз учовимиз сувратга тушган эдик. Ўша сувратни қора кунларимиздан хотира деб сақлайман. Қизим шу музейнинг

Япон бўлимида илмий иш қияпти. Куёвим дипломат. Элчихонада ишлайди. Қизимнинг кетидан бу ёқларга келиб қолганман. Икки неварам билан овуниб юраман...

Унинг гапини бўлдим:

— Сизларпи депгизга чўктириб юборишган, деб эшитган эдим...

— Ёлғон гап. Бу «параша» гап. Ҳаммамиз соғ-омон юртимизга етиб келганмиз.

— Дюн омонми? Бола-чақали бўлиб кетгапдир? -деб сўрадим ундан яхши бир гап эшитиш илинжида.

— Дюн энди йўқ, — деди Иосиро ҳасрат-надомат билан. — Кемада кетаётганимизда Дюннинг юраги икки марта хуруж килди. Врачлар аранг сақлаб қолигади. Кемамиз қирғоққа етиб борганда бизни кутиб олиш учун Иегате портига чиққанларнинг сон-санови йўқ эди. Ўзингиз биласиз, Дюннинг ҳеч кими йўқ, етимхонада ўсган. У кемадан тушиб, ҳеч нарсага қарамай, қирғоқ бўйлаб, тўлқинлар ювавериби биллурдек шаффоф килиб қўйган кумларни тўпик бўйи босиб анча нари кетди. Курткасини ечиб улоқтирди. Букчайиб ўтирди-да, шўр қумни ўпа бошлади. У бир букчайганича бошини, қадини кўтармади. Тўлқинлар унинг устидан сапчиб икки-уч метр ўтиб кетди. Дюннинг гавдаси тўлқип остида кўринмай колди. Тўлқин оркага қайтди. Дюн томонга югурдим. Етиб боргунимча, уни яна икки марта тўлқин босди. Уни кўлтиғидан кўтармоқчи бўлгандим, эплломадим. Дюн кадрдон юртишш биллур қирғоғини ўпиб, жон таслим килган эди. Лабидан окқан қонни кум шимиб кетаётганди.

Мендан нарида гуллаб турган Сакура тагида қора чодирга ўралиб бир роҳиба одамларга жавдираб, қарар, юм-юм ёш тўкарди.

У бир вақтлар парижликлар хуснига маҳлиё бўлиб, Офтоб ойим деб атаган тенгсиз гўзал Манико хонимга энди ўхшамасди. Кўзларидан нур қочган, арчилган шафтолидек пушти юзларини ранг тарк қилган, фарзанд доғи уни ёғимлаб тағалаган, афв қилинганлар орасида менинг болам ҳам бормикин, деган ўйда келганга ўхшарди. Унинг олдига боролмадим. Дюн билан овора эдим.

Дюнни ўз қўлим билан қабрга қўйдим. Қабри бошига бир туп Сакура кўчатини экиб қўйдим. То бу томонларга келгунимча ҳар баҳор унинг қабри бошига бориб узоқ ўтирардим. Сакура гуллари тўкилиб, пушти рангга ўралган қабр пойига тиз чўкиб, бирга кечирган кунларимизни кўз олдимга келтираман.

Мен эсам, лагерда Дюн билан сўнгги учрашувимни эсламан. Ўшанда ой дум-думалоқ, оппоқ эди. Ўшанда Дюн Ватанимдан бир томчи қон қарздорман, деганди. Шу гапи учун уни қаттиқ сўккан эдим. Қаранг-а! У ниятига етибди.

— Товариш Аҳмед, ҳозир куёвимга телефон қила-ман. Қамоқдан бўшаганимизда Дюн билап учовимиз тушган сувратни олиб келади.

Иосиро ёнидан уяли телефонни олиб куёви билан гаплашди.

... Одам боласи туғилган юртига ўхшайдими? Билмадим, мен негадир шунақа деб ўйлайман. Дюннинг сувратига қарайман. У менга ҳар куни битта офтоб туғадиган Японияга ўхшаб кўринади. Унга қараганимда буюк Японияни кўриб турганга ўхшайман. Бодрокдек ғуж-ғуж гуллаган Сакура соясида Дюн ором уйқусида ётибди. Денгиз томондан шамол эстанда Сакура гуллари дув тўкилади. Гўё қабр устига пушти кўрпа ёпиб кетгандек бўлади. Дюн океан довулларининг долғали товушларини, чағалайларнинг қийқириқларини эшитиб ётибди.

2001 йил 20 январь

МИННАТДОРЛИК

«Халқ сўзи» газетасининг шу йил 26 январдаги сонидида чоп этилган хурматли адиб Саид Аҳмаднинг «Офтоб ойим» номли ҳикояси менда жуда катта таассурот қолдирди.

Собиқ Совет иттифоқи худудида асир сифатида яшаган японлар ҳақида уларнинг ўзлари ёзган кўплаб асарлар, ҳикоя ва хотира китобларини ўқиганман. Лекин япон асирлари ҳақида

четдан туриб ёзган муаллиф ҳикоясини илк бора ўқишимдир. Бу ҳикояда инсоннинг туйғулари ва ички кечинмалари чуқур ҳиссиёт билан акс эттирилган, шунингдек, унда ҳозирги кунга келиб унутилаёзган анъаналар ҳам ёритилган.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан буси ярим асрдан кўп вақт ўтди, бу урушнинг хотираси бугунги япон ёшлари орасида аста-секин унуталиб бораётган бир пайтда Япониядан олисда бўлган Ўзбекистонда япон асирларининг қисматини эслаш мени чуқур таъсирлантирди. Ярим асрдан кўп вақт мобайнида кўнгил қатида япон асирлари хотирасини сақлаб келиб, улар ҳақида ажойиб ҳикоя ёзган жаноб Саид Аҳмаддан бағоят миннатдорман.

Ҳозирги вақтда жуда кўп японлар Ўзбекистонга сайёҳ ва тадбиркор сифатида келмоқда, икки томонлама алоқалар кун сайин ривожланмоқда ва шу боис ярим аср муқаддам юзага келган дўстлик, яъни ўзбек ва япон ўғлонининг дўстлиги — ҳозирги япон ва ўзбек халқи орасидаги яқин ришталар даракчиси эди, деб биламан.

Ўзининг бутун бир саҳифасини шу ҳикояга бағишлаган «Халқ сўзи» таҳририятига ўз миннатдорчилигимни билдирмоқчиман.

***Кёко НАКАЯМЛ,
Япониянинг Ўзбекистонда/и
Фавқулодда ва Мухтор элчиси.***

ТУТ ПИШИҒИ

(«Кўз ёши томган ҳикоялар» туркумидан)

Тошкент — Наманган поезди келди. Проводник икки оёғининг тиззасидан бир қарич пасти кесилган ногирон кишини тўртта подшипникка ўрнатилган аравачаси билан кўтариб тушди. Уни шу кўтарганча стансиядан ташқарига, асфальт йўл бошланадиган жойга чиқиб вокзал чироқларининг ёриғи тушиб турган ерга қўяр экан.

— Ана энди «Чайка»ни шалдиратиб кетаверасиз, — дсб елкасига қоқиб қўйди.

Ҳали тонг отмаган, уфқ чети энди оқариб келаётган маҳал. Қоронғида аравача овози аста узоқлашиб боради.

Осмон этаги оқара бошлади. Ногирон йўловчи ҳамон икки тахтакач таянчини асфальтга қадаб олдинга интиляпти. Филдирак шалдираб-қалдираб аста силжиб борарди. Йўловчининг қўллари толди шекилли, аравача худди бензини тугаётган машинага ўхшаб силтаб-силтаб аранг йўл босарди.

Аллақачоп тонг ёришиб кетганига қарамай, бир еп-гил машина олисни ёрнтувчи чпроғини ўчнрмай ўқдск учиб келарди. Унинг ўткир нуридан йўловчининг кўзла-ри қамашди. Машина хайдовчиси уни ўн беш метрча оралиқ қолгандагина кўрди, зарб билан тормоз берди. У ғийқиллаб келиб йўловчининг аравачасига урилди. Йўловчи ағдарилиб тушди. Аравачаси тўнкарилиб қолди. Машина хайдовчиси аёл киши экан, қилиб қўйган ишидан кўрққаниданми, эс-хун!ини йўқотиб қўйганиданми, гандираклаб йўловчининг тепасига келди. Ёнбошлаб қолиб, ўзини ўнглай олмаётган йўловчининг қўлтиғидан олиб ерга ўтқазиб қўйди. Аёлдан тамаки тутунига қоришиқ коньяк иси бурқсирди. Йўловчи сергакланди.

— Ҳозир... хозир аравачангизни ҳам ўнглаб бераман, — деди у.

Йўловчи ҳайрат билан, афсус-надоматлар билан овоз чиқарди:

— Сухсура, сенмисан?..

Аёлнинг аравачага узатган кўли хавода муаллақ қолди. Орқага бир кадам тисарилди.

— Абдулла ака.

Улар бир-бирларига хайрат ва дахшат билан қараб туришарди.

Машина кабинасидан эркак кишиини ширакайф товуши эшитилди:

— Нима килаяпсан? Ўлмаган бўлса бўпти-да, қайт орқангга, Сука.

Сухсура дсб аталмиш аёл оркасига тисарила-тисарила машина томон боради.

— Ким экан у? - деди талаффузидан қайси миллатга мансуб эканини билиб бўлмайдиган бир охангда.

— Билмасам, — деди Сухсура зарда билан.

— Тезроқ хайда. Эринг соат тўққизда ўтадиган Тошкент поездида қайтади. У келгунча қишлоққа етиб олайлик. Мени Гелдиеванинг уйига ташлаб ўтарсан. Жиндек мизғиб олмасам, бўлмайди. Қачон учрашишимизни Гелдиева айтади.

Сухсура кўзёшларини тиёлмас, унсиз йиғлаб машинани аранг бошқариб борарди.

Абдулла отлиқ йўловчи чакмоқ урган одамдек эсанкираб қолди. Нима бўлди?

Ҳозиргина нафаси-нафаси билан тўқнашган, овозини аниқ эшитган Сухсурани тугаида кўрдими, ё у ғойибдан пайдо бўлди-ю яна ғойибга қайтиб кетдими?

Йўловчи узоқлашиб кетаётган машина орқасидан ҳай-ронун лол қараб қолди.

У бундан ўн йилча олдин райком бюросида суюқоёқ Гелдиева деган аёлнинг райком секретарлигига ўтаётганда овоз бермаган Абдулла Ғаппоров эди. Ўша пайтда Ғаппоров райоо газетасининг муҳаррири ва райком бюросининг аъзоси эди. Ўшанда Гелдиева уни миллатчиликда айблаган: «Эрим рус бўлгани учун шундай қиляпти», — деб даъво қилган эди.

Гелдиева уни судга берган, суд эса «халқлар дўстлигини тан олмаган, айниқса, улуг рус оғамизининг тинч-тотув оиласига раҳна солмоқчи бўлган» миллатчи Ғаппоровни етти йил қамок жазосини ўташга ҳукм қилган. Ҳукм ўқилганда Гелдиева:

— Эрим улуғ рус халқининг вакили эканидан фахрланаман. Сен эса қамоқ жазосини ўтаб келганида хотинингни бир чулчутнинг қўйнида кўрасан, — дсб «башорат» қилган эди.

Бир вақтлар юрса ср гурсиллайдиган, билагига кучи сиғмаган Ғаппоровниинг хотиндан омади келган эди. Кўргаининг кўзини куйдирадиган тенгсиз гўзал умр йўлдоши билан бахтиср бўлган, энди эса том маънода яримта бўлиб қолган, рақибига зарба бериш имкониятидан мутлақо маҳрум бўлган Ғаппоров қишлоқда ўзини қандай савдолар кутаётганини ҳали билмасди.

Офтоб чарақлаб чиқди. Ғаппоров атрофга аланглади. Шундагина йўл четидаги девордан шохлари кўчага ошиб ўтган азим туп марварид тутга кўзи тушди. Ҳар биттаси бодрокдек келадиган оппоқ тутлар ер билан битта бўлиб ётарди. Ғаппоров лагерларда сарсон-саргардон кезган пайтларда туитига маҳалла масжидининг ҳовлисида ўсган тут кирарди. Қўйнига яримта кулчани солиб, шохларда фарқ пишган тутларни нонга кўшиб тўйиб еган пайтларини эсларди. Энди бу дамлар асло қайтиб келмаслигини ўйлаб ич-ичидан хўрсиниб қўярди.

Ғаппоровнинг лаблари қуруқшаб, кечадан бери сув кўрмаган оғзида тили айланмасди.

Тану жони соғ одамга икки қадам, Ғаппоров учун етиб бўлмас олис эгаик бир вақтлар унинг қўлида корректор бўлиб ишлаган Зумрад холанинг ховлиси эди. Раҳбарларнинг нутқлари босиладиган куни газетага кўпинча ярим кечаси имзо чекиларди. Шундай пайтларда Ғаппоров уни шу уйга машинада опкелиб кўярди.

Тахта яшиқлардан ясалгаи дарвоза биқшшдаги эшик очилиб, кўлида супурги билан бир кампир чиқди. Бу Зумрад хола эди. У хар кеча ётиш олдидан супага чодир ёзиб кўяр, эрталаб тўкилган топ-тоза тутларни тоғорага солиб, йўловчиларнинг оғзи тегсин, деб йўл четига обориб кўярди. Ерга тўкилганларини супуриб тухуми ширин бўлади, деб товукларга берарди.

Зумрад хола ҳам қариб қопти, сши саксонни қоралаб қолгандир-ов, деб кўнглидан ўтказди Ғаппоров.

Зумрад хола тут тўлдирилган тоғорани йўл четига олиб келаркан, беш-олти қадам нарида — асфальт йўлнинг ўртасида ўзини ўнглайолмай кийналаётган икки оёғи тўмтоқ одамни кўриб, унга томон юра бошлади.

— Сенга нима бўлди, болам? — деди тспасига келгач. Унга яқинлашиб тикилдию хайратдан ёқасини ушлади. — Ғаппоровмисан, сенга нима бўлди? Сени шу алпозда кўрмай менгина ўлай.

Зумрад хола ундан кўп яхшиликлар кўрган, икки неварасини шу Ғаппоров Тошкентга обориб ўқишга жойлаган, ҳар байрамда уни совға-саломлар билан йўқлаб турадиган ажиб бир меҳрибон инсон эди.

Зумрад хола шошиб уйга кириб кетди. Ухлаб ётган ўғлини уйғотиб чиқди. Унинг ўғли район почтасининг усти брезентлик юк машинасини минар, Тошкент поездида район почтасига келадиган хатларни, посилкаларни олиб қайтарди. Навбатдаги Тошкент поезди келгунча машинани ҳовлига киритиб, озгина мизғиб оларди.

Она-бола Ғаппоровнинг тепасига келишди. Ўғли Ғаппоровни бола кўтаргандек қилиб бағрига босиб кўтариб олди. Зумрад хола асфальт йўлда тўнкарилиб ётган аравагани судраб супа олдига келишди. Кампир то уйдан кўрпача олиб чиққунча ўғли Ғаппоровни кўтарганича турарди. Ғаппоровнинг томоғи қуруқшаганидан тили гапга айланмас, сўз ўрнига хириллаган хунук овоз чиқарарди. Кампирнинг ўғли уни худди капалакдек эҳтиёт қилиб кўрпачага ўтказди. Кампир чой дамлагани кириб кетаркан ўғлига:

— Офтобрўй тарафдаги шохни силкит. Пишган-пишган тутларни патнисга териб ол, — деди.

Бир оздан кейин Зумрад хола қўлида чойнак-пиёла билан чиқди. Ғаппоров чой тўла пиёлани оларкан:

— Шошилма, сал кайноғи тушсин, — деб огоҳлантирди.

Ғашуров чидаб туролмади. Оғзи куйса ҳам, икки хўплашда пиёлани бўшатди. Яна ичди. Уч пиёлани бўшатгандан кейин кўриб қолган қовун пўчоғидек бўлиб танг-лайига илашмаётган тили юмгади. Хириллаши ҳам босилди.

— Раҳмат, холажон.

— Раҳмат дема, болам. Яқин одамларимиздан, кадрдонларимиздан бир пиёла чойни аясак, Худонинг ғазабига учрамаймизми? Болам, энди манави тутни еб ол. Тут емаганингга ҳам ўп йил бўлиб қолгандир?

Ғаппоров бош қимирлатиб қўйди. Унинг хаёли бу-тунлай бошқа ёқда — аҳд-паймонларини бурбод қилгап Сухсурада эди. Олис юртларда тушларига кирган тутлар шу топда ер билан битта бўлиб ётарди.

Биров, фалончи ўлсин-э деса, унақа деманг, тут пишиғини кўриб қолсин, дсйишади.

Тут пишиғи хосиятли фасл. Ана кетаманмана кетаман деб, ўлимини кутиб ётган беморлар тутга оғизлари тегиши билан қувватга кириб, юриб кетадилар.

Тут пишиғи ёз фаслига эшик очиб беради.

— Энди қаёққа борасан, болам? — дсди Зумрад хола.

— Уйга бораман, — деди Ғаппоров қатъий қилиб.

— Борма, шу ерда қол. Сухсура энди сенга хотинлик қилмайди.

— Барибир уни кўригаим, нега бунақа йўлга кирганини билишим керак.

— Хотинингнинг ҳусни бошига бало бўлди. Ярамас, бузук Гелдиева уни шу кўйга солди. Уйингга борма, болам, борма.

Ҳозир ҳеч қанақа гап Ғаппоровнинг кулоғига кирмасди. Охири ноилож қолган Зумрад хола ўғлига:

— Нуриддин болам, акангни обориб қўйгин, — деб буюрди.

Машина Ғаппоровнинг тотли дамлари кечган, бахтли умрининг унутилмас дақиқаларига гувоҳ бўлган кадрдон уйи эшиги олдида тўхтади. Нуриддин эшикни итарган эди, очилиб кетди. У Ғаппоровни кўтариб ҳовлига олиб кирди. Аравачасини текис ерга қўйиб, устига уни ўтқазди. Саҳни ер билан тенг хонанинг эшиги қулфланмаган экан, халқасидан тортганда очилиб кетди.

Ғаппоровнинг хуши ўзида эмасди. Назарида хақикий Сухсура чиқиб бўйнига осплиб, қаёқларда юрибсиз деб лабларини буриб, таъна қиладигандек эди.

Ғаппоров атрофга аланглади. Ҳовли аёл кишининг оёғи етмаган, бирон марта супурги кўрмаган, файзсиз, фариштасиз эди. Винодан бўшаган шишалар, ғижимлаб ташланган папирос қутилари сочилиб ётар, атрофида кул уйилиб қолган кабоб кўраси ёнида кўмир тўлдирилган шляпа. Тошкентга боришганда уни Сухсуца совға қилган, ўз қўли билан кийдириб қўйган эди. Ўчоқ четидан ирkit қозонсочиқ осилиб турибди. Бу матбуот куни Ғаппоровга редакция ходимлари совға қилган яшил галстук.

Ҳовли эшиги берк пайтларда почтачи девордан отиб ташлаган хатлар сочилиб ётарди. Бу қўлда ясаган конвертлар ичида Ғаппоровнинг олис лагерлардан юборган, кўз ёшларга қоришиқ хатлари, изтироб тўла дардлари ўксиб ётарди. Уларнинг бирортаси очилмаган. Конвертларда оёқ излари қолган.

Ғаппоров аравачасини шилдиратиб хонага кирди. Димоғига қўланса коньяк хиди урилиб, кўнгли беҳузур бўлди.

Сухсура хонада йўқ. Яқинда чиқиб кетган бўлса керак, хона ичида сигарета тутунлари хали ҳам сузиб юрибди. Стол устида курси. Тепасида шифтдаги илгакка ташланган арқон осиглигича қолган. Демак, Сухсура ўзини осмоқчи бўлган, лекин журъатсизлик қилиб ниятидан қайтган. Стол четида икки букланган қоғоз, унга узук бостириб қўйилган. Ғаппоров узукни олиб у ёқ-бу ёғига қаради. Бу ўша — никоҳ кечаси Сухсуранинг бармоғига тақиб қўйган узук эди. Ғаппоров кўзларини юмди. Қулоғига ёр-дўстларнинг чапаклари, «горько-горько» деб қичқиришлари эшитилиб кетди.

Ғаппоров қўллари қалтираб қоғозни олди, очди. Худди ҳозир мўъжиза рўй берадигандек шошиб ўқий бошлади:

«Абдулла ака, бу хатни ихтиёри қўлидан кетган, очикда юрган бир «махбус», гуноҳларга ботган Сухсура отлиқ Худонинг бир бандаси ёзипти. Бир вақтлари ёғ томса ядагудек бўлган

ҳовлимизни бу аҳволда кўриб ҳайрон бўлманг. Сизни «халқ душмани» деб олиб кетганларидан бир йил ўтар-ўтмай, уйимиз давлат фойдасига мусодара қилинган. Собиқ ҳовлимизга кирмаганимга кўп йиллар бўлган. Энди бу ҳовлида бошимизга шу қаро кунларни солган Гелдиева-Андреева келди-кетди «меҳмонлар»ни кутади.

Бугун спзни кўрганимда, албатта, шу уйга келишингизни билардим. Сўнги марта кўриб қолиш учун интиқлик билан кутиб ўтирдим.

Биринчи май арафасида Гелдиева-Андреева нима биландир мукофотланган экан. Бир ҳафта бурун бу ҳовлида мукофотни ювиш маросими бўлган. Маст-аласт раҳбар ходимлар коммунист Гелдиеванинг саломатлиги учун тўйгунча ичишган.

Бошимдан ўтган савдоларии айтиб бермоқчи эдим. Аммо кўзингизга қарашга дош беролмаслигимни билиб хат ёзаяпман. Шошиб турибман. Ўлишим керак. Ўзимни осмоқчи эдим. Мендек хиёнаткор хотин учун бунақа жазо жуда жўн, жуда осон бўлиб туюлди. Мен ана шунинг учун ҳам ўзимга атаб тиккан дорнинг сиртмоғига бошимни суқмадим. Мен энг даҳшатли жазога лойиқ хотинман. Бир неча дақиқадан кейин шунақа ўлимни кидириб чиқиб кетаман.

Мен сиз билан бахтиёр эдим. Чексиз бахтиёр эдим. Бахтимни юлиб олдилар, олис юртларга улоқтирдилар. Мен сизни жон-дилим билан, бутун вужудим билан яхши кўрардим. Дилимни вайрон қилдилар. Вужудимга эга чиқиб олдилар. Мен очикда юрган бир маҳбус бўлиб қолганман. Устимдан истаганларича ҳукм юритаверадилар.

Энди номим Сухсура эмас, Сухсурка бўлди. Бу ҳам етмагандек, Сухсурка номим қисқартирилиб Сука бўлди.

Банк боғақарувчиси Акопов астойдил ёпишиб олди. У паспортимга аллақайси ЗАГСдан никоҳ муҳрини бостириб кепти. Беихтиёр унинг хотини бўлиб қолдим.

Гелдиева-Андреева ҳамон ортимдан қолмайди. Аллақаердан бир барзанги юристни богалаб келди. Шу ҳов-лимизда, мана шу хозир мен сизга хат ёзаётган жойда унга бошимдан ўтган савдоларни айтиб бердим. У нималарнидир ёзиб олди. Кейин «эслаб юринг» деб сизга юборган сувратимни кўрсатиб: «Эринг сени менга қиморга ютқазган, энди бу суврат ҳам сеники бўлди деб, ўз кўли билан берган», — деб айтди. Унинг важоҳати ёмон эди. Ёнидан пичоқ чиқариб, бўғзимга қадади. «Ё меники бўласан, ё шу ерда қонга беланиб ўлигинг қолади. Энди сен менинг тирик мулкимсан» — дея ҳирс билан бағрига боса бошлади... Эшик пойлаб ўтирган Гелдиева-Андреева: «Мана, бу бошка гап. Унга итоат қил, бўлмасам холингга вой» — деб илжайиб чиқиб кетди.

У миллатининг ҳам, диншпшг ҳам тайини йўк бир чулчут. Ўғрилар оламида «Тарақап» номи билан машҳур бўлган Брика деган карокчи экан.

Айтингчи, шунақа хотин билан яшашга рози бўласизми? Сиз рози бўлсангиз ҳам, мен рози бўлмайман. Пок одамнинг тўшагини нопок танам билан булғатишга кўксимда тасодифан сақланиб қолган игнанинг учидек зарра диёнат бунга йўл бермайди.

Хайр энди. Энг даҳшатли, энг азобли ўлимни излаб кетдим».

Ғаппоровнинг боши ғувиллади. Нахотки, Сухсура ўзини ўлдиргани кетди? Орқасидан югуриб бориб тўхтатиб қолишга илгари истаган ерига зумда оборадиган оёқлари энди йўк, олис юртларда қолиб кетган. Инсон учун энг даҳшатли фожиа — бу ночорлик. Унинг миясига келган ўйлар худди радиотўлкинларидек узлуксиз алмашилиб турибди. Гелдиева-Андреева хозир Сухсурани сўроқлаб келади. У эгалик килаётган уйда бегона одам ўтирганини кўрса, шанғиллаб, тўполон қилмайдими? Энди бу уйда Ғаппоровнинг заррача хаққи йўк. Ўз уйингга ўзинг сиғмайдиган замонлар келибди. У аравачасини шалдиратиб кўча эшиги олдига борди. Икки поя зинадан тушолмаслигидан афсусланиб, бирорта йўловчи ўтиб қолишини кута бошлади. Филдирагининг ели чиқиб кетган велосипедини елкалаб бир йигит кела бошлади.

— Укам, мени шу зинадан тушириб қўй.

Йигит велосипедни деворга тираб олдига келди. Ғаппоровни аравачаси билан кўтариб йўлкага олиб қўйди.

Олиسدан машиналарнинг ўткир сиреналари эшитила бошлади. Бироздан кейин йиғма нарвони баланд иморатларнинг томигача етадиган ўт ўчириш машинаси узлуксиз қичқариб ўтиб кетди. Ундан сўнг поезд вагонларини ҳам кўтара оладиган кўтарма кран, «Тез ёрдам» ҳамда милиция машиналари ҳаммаёқни шовқинга тўлдириб ўтиб кетишди.

Ойналари корайтирилган бир «Победа» машинаси Ғаппоровнинг шундок ёнгинасига келиб тўхтади. Ундан қора кўзойнак таққан эллик ёшлардаги бир киши тушди. У негадир жуда шошар, атрофга тез-тез аланглаб оларди. У Ғаппоровни азот кўтариб машинанинг олд ўриндиғига ўтқазди. Кейин аравагани орқа ўриндиққа жойлади. Шошиб машинага чиқдию, моторга ўт берди. Ғаппоров унинг кимлигини билмасди. Кимлигининг ахамияти ҳам йўқ эди. У анчагина йўл юргандан кейин овлок жойда, калин ўсган буталар панасида машинани тўхтатиб, кўзидан ойнагини олди.

— Энди танидингизми, Абдуллажон? — деди у кулимсираб.

У асли хаккулободлик Каримжон деган, лагерлардан етти марта қочган, хар қўлга тушганда йигирма беш йил муддатга ҳукм килинган, жами 175 йил муддатга кесилган маҳбус эди. Лагерлардаги зўравон-блатнойлар, бир пачка махоркага одамни сотиб юборадиган сексотлар ундан ажалдан кўркандек кўрқардилар.

Каримжон энди ўнинчи сиифни битираман деб турганда отасини «халқ душмани» деб қамаб юбордилар. Укалари, сингиллари водийнинг турли етимхоналарига таркалиб кетадилар. Шунда ўша пайтда колхоз раиси бўлган Ғаппоровнинг отаси шу Каримжоннинг бошини силади. Ўнинчини битираётганда кўнгли ўксимасин, деб бош-оёқ кийинтирди. Каримжон мактабни битириши базмида отасини, сингилларини ўйлаб, шу ҳимматли, шу муруватли одамга қачондир бир яхшилик қилишини дилига тугиб қўйганди. Водий етимхоналарини кезиб сингилларини, укаларини тополмаган Каримжон қайтиб қишлоққа қадам изи қилмай кетди.

Маҳбусликда юрган Ғаппоровнинг ҳам, очикда юрган хотинининг ҳам бошига тушган кулфатларга Сухсура юборган суврат сабабчи бўлган эди. Таракан лақабли барзанги — илгари милиция терговчиси бўлиб, «айби»ни бўйнига олмаган маҳбусни уриб ўлдириб қўйгани учун камалганди. «Брика» отлик шафқатсиз бу одам ўша лақаб билан машхур эди. Таракан Ғаппоровнинг кўлидан Сухсуранинг сувратини тортиб олиб, ўзи ётадиган жойнинг деворига ёпиштириб қўйганди. Ғаппоров Худонинг зорини қилиб ёлворса ҳам, бермаган. «Сен бунақа жононга муносиб эмассан» деб барак эшиги олдидаги ахлат бўчқасининг ёнида ётишга мажбур қилган эди.

Тасодифан лагерга Каримжон келиб қолади. У Ғаппоровни кўриб ҳол-аҳвол сўрайди. Ғаппоров унга Таракан азоб бераётганини, хотинининг сувратини олиб қўйганини айтади. Шунда Каримжон Тараканнинг ёқасидан судраб ташқарига олиб чиқади, ахлат бўчқасини кўтариб тўкиб келишга мажбур қилади. Сувратни ундан олиб, ўзини ахлат бўчқасининг ёнида ётишга мажбур қилади.

Ўшанда қиш жуда қаттиқ келганди. Қарағай кесишга олиб чиқилган маҳбусларнинг кўпи совуқдан мудраб ухлаб қолишар, уйқу ичида дунёдан кўз юмганларини сезмай қолишарди.

Шундай кунларнинг бирида Ғаппоров қарағайга суяниб, бошига тушган савдолардан эзилиб ўтирарди. Кўзи илинган пайтда Таракан унинг оёғидаги пийманинг қўнжиги илиқ сув куяди. Кўз очишга мадори қолмаган Ғаппоров илиқ сувдан рохатланиб ухлаб қолади. Бир маҳал қаттиқ оёқ оғриғидан қичқариб кўзини очади. Пийманинг қўнжиги қуйилган илиқ сув совиб, музлаб қолган, иккала оёғини чидаб бўлмас даражада қисарди. Унинг аламли товушини эшитган маҳбуслар тошга айланган пиймани ечиб ололмадилар. Икки конвой замбилда уни зонага олиб кетади. Ўша куни тун ярмида жарроҳлар унинг оёғини кесишади.

Каримжон бу ишлардан хабари йўқ. У яна қочиб кетган эди.

Кўчадан бир юк машинаси гуриллаб ўтиб кетди. Каримжон шошиб кўзойнагини тақиб, ўзини панага олди.

— Каёққа обориб қўяй? — деди Каримжон. Ғаппоров елка қисиб қўйди. — Тезроқ айтинг,

вақтим зиқ. Мен Тараканни қидириб келганман. Сизнинг ўчингизни олишим керак. Отангиз менга яхшилиқ қилганда, қачондир унинг бу яхшилигига яхшилиқ кайтаришни дилимга тугиб қўйгандим.

— Шошманг, Каримжон, Тараканнинг қаердалигини мен биламан. Гелдиева-Андреевнинг уйида яшириниб ётибди.

Каримжон уни Зумрад холанинг эшиги олдида тушириб, зудлик билан орқасига қайтиб кетди. Гаппоров уни шундан кейин кўрмади.

Ўша куни Каримжондан: тутиб келишларини билатуриб яна қочасиз, бу қочишлар жонингизга тегмадим, деганида у шундай жавоб қилган эди.

— Оҳ, укагинам, озодлик, эркинлик Худойимнинг инсон боласига атаган бир буюк неъмат эканини наҳотки билмасангиз? Ўша букж неъмат тиканли симнинг нарёғида. У ерда ҳаво бошқача, шамол бошқача, офтоб бошқача. Шу тиканли симнинг нарёғига ўн қадамча юриб осмонга бир қаранг, мана шу ўтирган ерингиздан кўринмаган юлдузларни кўрасиз. Осмоннинг тиниқлигини, сўнгсизлигини шу атиги ўн қадам нарида кўрасиз. Мен бу ерда бахтсизлик, эрксизлик хавосида бўғилиб кетаман. Одамлар йилига бир марта курортга бориб келадилар. Мен ҳам ана шу «эркинлик» деб аталган «курорт»да дам олиб келиш учун қочаман

Унинг охириги учрашувида айтган бу гаплари эркинлик учун, озодлик учун жонипи аямайдиغان инсоннинг ич-ичидан тошиб чиққан армонли, ўкинч тўла фарёди бўлиб Гаппоровнинг хотирида қолганди.

— Қайтиб келишингни билардим. Ўз қўлинг билан қурган уйингга бир кун ҳам сиғмаслигингни билардим — деб Гаппоровни кутиб олди Зумрад хола.

Ғашюров қаттиқ чарчаган, уйқусизлик уни адои-тамом қилган эди. У ҳамма нарсани унутиб, мудроқ босиб ўтирарди. Кампир уни ичкарига олиб кирди. Супага жой қилиб, неварасига уни кўтартириб супага ётқизди. Гаппоров ётди-ю ухлаб қолди. Унинг бош томонида ўтирган Зумрад хола иягига кафтини тираб ўй ўйларди. Кўзларидан оқаятган ешни ҳам сезмасди.

Гаппоров шу ухлаганича саҳар пайти Нуриддин Тошкент поездидан почта олиб келганда машинасининг гуриллашидан уйғониб кетди.

Кеча Каримжон бир гап айтган эди: «Биласизми, мен шунча йил қамоқда яшаб, хоинларга офат бўлдим. Уравердим, уравердим... Аммо қон тўкмадим. Топиб бўлмайдиган бўлиб тарқаб кетган сингилларим учун, укаларим учун, отиб ўлдирилган дадам учун умримнинг охиригача уларни жазолайман. Барибир мени яна тутишади. Яна йигирма беш йил муддат беришади. Бу йигирма беш йиллар аввалги йигирма беш йиллар устига бостирилади. Шунда тўрт юз йилга кесилган бўламан. Худо хоҳласа, шу тўрт юз йилни юбилей қиламан» деб кулган эди.

Зумрад холанинг бечораҳол бева қўшниси обдастада сув олиб келди.

Нуриддин бир вақтлар у муҳаррир бўлган район газетасининг бугунги сонини узатди.

Гаппоров қўлидаги чой тўла пиёлани дастурхон четига қўйиб, шошиб қадрдон газетани варақлаб саҳифаларига кўз югуртира бошлади. Тўртинчи саҳифа тағидаги таъзияномага ногаҳон кўзи тушди:

«Район банки жамоаси бошқарув раиси коммунист Вазген Акоповга турмуш ўртоғи Сухсура Акопованинг фожеона ўлими муносабати билан чуқур таъзия изҳор қилади».

Гаппоровнинг кўзлари тиниб кетди. Хўрсинди. Ичидан чиққан қайноқ нафас бўғзини куйдириб ўтди. Турли азобларни, хўрликларни кўравери, чидайвери пишиб кетган Гаппоров бу хил зарбага чидаш бермади. Бир қалкиб олди. Инграб унсиз фарёд урди. Қандайдир тубсиз чуқурлик қаърига тортаётгандек эди. Шу жарлик қаърида Сухсура унга таъна билан қараб турганга ўхшайверди.

Зумрад холанинг овози уни хушига келтирди. Кампир ўғлидан районда нима гап, деб сўраётган эди.

— Анави ўрис эри кочиб кетган Гелдиева-Андреева бор-ку, ўшани Таракан деган босқинчи

билан иккавининг бўйнига кимдир битта сиртмок солиб ёнфоқ шохига осиб кетибди.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Бу Каримжоннинг иши экани аниқ эди.

—Сухсурани Қоражардан ўт ўчирувчилар кран билан опчиқишипти. Машинасининг бутун жойи қолмапти. Ўзи таниб бўлмайдиган даражада мажақланиб кетибди.

Ғаппоровнинг икки кўзи жикка ёшга тўлди. Юзини тескари ўгириб оҳ уриб юборди.

Зумрад хола салмоқланиб гап бошлади.

—Энди гапимга қулоқ сол, болам. Ҳадеб куяверсанг адои тамом бўласан. Сенга бир танмахрам керак. Бугун хотиним ўлди, унинг тани совумай туриб менга хотин топяпсизларми, деб ўйлама. У эиди ўлгани йўқ. Ўлганига кўп йиллар бўлган. Бутун район халки уни аллақачон ўлдига чиқариб қўйган. Албатта уни ёвузлар ўлдиришди. Хор-зор қилишди. Оёқостиға олиб тепкилашди. Лекин сен яшашинг керак-ку. Шу ахволда сен кимга кераксан? Зудлик билан бошингни иккита қилиб қўйиш керак. Аёл киши ёлғиз ўзи сени эплаштиролмайди. Ёнида битта дастёр ўғли бор хотин олишинг керак. Ўғил бола сенга таянч бўлади.

Зумрад хола боя Ғаппоровнинг қўлига сув қуйган қирқ ёшлардан ошган жувонни кўрсатди.

—Тўққиз йилдан бери қўшничилик қиламиз. Қўли гул чевар, пазанда аёл. Шунини олиб берай, ўн бир ёшли дастёр ўғли бор. Шунга ўзинг ота бўл...

...Хотира майдонида одам кўп. Кимдир ўғлини, кимдир отасини, кимдир эрини, кимдир акасини эслаяпти. Одамлар майдоннинг энг баланд жойида тикланган гумбаз тагидаги рамзий қабр томон оқиб келяпти.

Ногаҳон кимдир орқамдан қучоқлаб олди. Ўгирилиб қарай десам, унинг бақувват кўллари бунга моненьлик қиларди.

—Ким бу? — дедим ажабланиб.

—Топинг, — деди у.

Унинг овози танишга ўхшаб кетди. Қаерда эшитганман бунака овозни?

Икки қадам нарида Зумрад хола шунини сенга олиб бераман деган бева кўшниси бизга караб жилмайиб турарди.

—Ғаппоров, — дедим ишонч билан.

—Топдингиз, — деди мени қучоғидан бўшатар экан. Ўгирилдим. Тўқ яшил костюм-шим кийган Абдуллажон Ғаппоров бор бўйи билан ёнимда тик турарди. Бошқатдан кўришдик. Ҳаяжон билан оппоқ сочларини, елкаларини силадим. Гап тополмай хайратдан довираб қолдим.

—Ўн кундан буён Тошкентдамиз, протез заводида эдик. Менга оёқ ясаб беришди. Унга ўргангунимча роса машқ килдиришди. Неча марталаб юргизиб, неча марталаб созлашди, — у хотинининг кўлидан олган ҳасса билан болдирларига тарсиллатиб икки-уч марта уриб қўйди. — Энди тамом, кадрдон шалди роқ арава болаларга эрмак бўлиб қолди. Бирон ойда хассани хам ташлайман.

—Тут пишиғида сизни кутдик, — деди Ғаппоровнинг хотини, — аямнинг маъракаларига келиб қолармикинсиз деб ўйлагандик.

Юрагим зиркираб кетди.

—Худо раҳматли жаннати хотин эдилар, — дедим хазин бир овозда.

Одамлар рамзий қабр ўрнатилгап шийпон томон ёпирилиб келишарди. Улар орасида қолиб кетдик. Тумонат ичида бир-биримизни йўқотиб қўйдик. Президент шийпондаги қабр ёнига келиб, икки кўлини баланд кўтарди. Майдон бирдан жимиб қолди.

Мен юртбошимизнинг бир вақтлар тўсдек қоп-қора бўлган, энди оқ оралаб сийраклашиб қолган сочларига, пешоналарига бевақт тушган ажинларига караб ич-ичимдан, «Эй худо, ҳаётини халқ бахтига бағишлаган, юртим деб уйқудан, халоватидан, роҳатидан кечган шу жонсарақ инсоннинг умри узун бўлсин», дея Оллоҳга илтижолар килдим.

2001 йил 24 август.

УЧИНЧИ МИНОРА

Гап-гаштакларда, тўю томошаларда Жуман бобо ҳамиша битта гапни такрорлайди:

—Мени шоширманглар, неварачевараларимни нариги минг йилликка ўтқазиб қўяй, ана ундан кейин хайдамасанглар ҳам ўзим кетаман. Мен тенгилар кетиб бўлди. Куним сен мишиқиларга қолиб ўтирипти. Сенлар нимани кўрибсанлар, бошларингдан қандоқ савдолар ўтиптики, мен билан гаплашасанлар. Бу йил кузда, худо хоҳласа, тўқсон олтидан ҳатлаб ўтаман. Ҳисобчи бўлсанг, бир чўтга уриб кўр. Ҳар ўттиз йилга бир йилдан қўш, она қорнидалигимга ҳам битта тош ташла. Қанча бўпти? Баракалла, роппа-роса юз бўпти.

Даврада ўтирган ветврач Козимбой ёнидаги кишига, бармоғини чаккасига тираб, пармага ўхшатиб бураб кўрсатди. Жуман бобо буни пайқаб қолди.

Козимбой гапни чалғитмоқчи бўлди.

— Ўн тўққизинчи асрнинг тўрт йилини кўрипсиз, йигирманчи асрнинг тўқсон икки йилини кўряпсиз. Бо, яна йигирма биринчи асрни ҳам кўрмоқчимисиз? Иби, инсоф қане.

— Кўраман, — деди Жуман бобо. — Аммо сен кўрмайсан. Моллар орасида юриб молфаҳм бўлиб кетгансан. Одам боласининг кўнглида нима бор, билмай ўлиб кетасан. Шу ичишинг, шу чекишинг бўлса ёшимнинг иккидан бирига ҳам етмолмайсан. Мард бўлсанг, тур ўрнингдан. Минораи Калонга дам олмай чиқишга баҳс бойлашамиз.

— Бухорога бориб нима қиласизлар, ана, Вобкентнинг минораси кўриниб турипти. Шунга чиқа қолинглар, — дейишди даврадагилар кулишиб.

Жуман бобо гаарт ўрнидан турди. Уни калака қилмоқчи бўлган Козимбой турмади. Ҳазиллагадим, ҳазил қилдим, деб қўлини кўксига қўйиб, узр сўраган бўлди.

Чол қайтиб ўтирмади. Эшик томон юраркан, орқасига ўгирилди. Военком билан қўлга тушиб қолган келин аянгага ҳазил қил, аҳмоқ, дедию, чиқиб кетди.

Унинг дили оғриган эди. Шундай пайтларда дилини ёрадиган биттагина Мутаваккил деган жўраси бўлар эди. У ҳам кетди. Энди қаёққа боради. Кимга дардини тўкиб соладй.

У жимжит кўчадан бораркан, қадами секинлашди. Илгари бунақа имиллаб юрмасди. Дўстининг ўлиmidан

кейин чўкиб қолди. Юрганда астарсиз чопонининг этаги икки ёнида қанотга ўхшаб пирпирарди. Соқоли тўзғиб, гоҳ ўнг, гоҳ чап елкасини сийпаларди.

Жуман бобо битта-битта қадам ташлаб бораркан, кўп нарсаларни ўйлади. У яшаган умридан хижолатлик эмасди. Аммо бояги гап юрак-бағрини ўртаб юборди. Одамларга малол келмасидан бу дунёдан тезроқ кетиш керакка ўхшайди, деган гап хаёлидан ўтди. Қандоқ қилсин, дунёга қачон келишинг, қачон кетишинг ихтиёрингда эмас экан.

Жуман бобони Бухоронинг учинчи минораси деб аташарди. Биринчиси минг йил умр кўрган Минораи Калон, иккинчиси, ундан салгина ёш Вобкент минораси, учинчиси шофирконлик шу Жуман бобо эди.

У остона ҳатлаб ҳовлига кириши билан илгаригидек баланд овоз билан эмас, шикаста бир товушда, Истамбой, деб хотинини чақирди.

Қўлида элак билан Мўмина момо чиқди. У елкасига тушиб қолган рўмолини шошиб, бошига ташлади.

— Жой килиб бер, ётаман, — деди Жуман бобо.

—Завол пайтига-я, бо сизга нима бўлди, Истамбой,тобингиз қочдимми?

Эр-хотин бир-бирларини тўнғич ўғилларининг номи билан чақирарди. Истамбой ўн тўрт сшида оламдан ўтган. Аммо номи ота-она хотирасида бир умр қолиб кетганди.

Мўмина момо элакни қозиққа илиб уйга кирди. Эрига, овқат сйсизми, деди. Чол жавоб қилмагандаи кейин, чирокни ўчириб, чиқиб кетди.

Жуман бобони хаёл хали у ёққа, хали бу ёққа бошларди. Алла-паллагача тўлғониб, ухлолмади. Нариги айвонда мультфильм кўраётган невараларнинг овозларига қулок солиб

стди.

Мўмина момо деразадан қаради.

—Истамбой, турмайсизми, шом бўлди. Обдастага об таҳорат қўйиб қўйдим.

Чол ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб келди. Жойнамоз пойига чўккалади. Узоқ намоз ўқиди. Ўқиб бўлиб ҳам ўрнидан турмади. Хотини Мўминага, етти ўғлига, кудаларига, невараларига худодан умр тилади. Ўрнидан туриб ҳовли айланди. Ўфилларига атаб қурилган пешайвонли уйлар олдида бир-бир тўхтади. Невараларининг шовқинига қулоқ тутди. Чехраси ёришгандек бўлди. Қўйхонага кириб чироқни ёкди. Беш кун один туғилган икки қўзичоқни кўтариб эркалатди. Совлиқ безовталаниб пишқирди. Чол уни ҳам силади. Уларга сув берди, хатпак татилади. Уйга кириб ечиниб ётди. Зум ўтмай, кўзп уйқуга кетди.

Тушига отаси киршгги. Ариқ бўида туриб унн имлаб чақирармиш. Орқасида турган онаси, келма, келма деб, ишора қилармиш. Туш айланиб, боя отаси турган жойда Мутаваккил пайдо бўпти. У ҳам имлаб чақирармиш. Ана ундан кейин Истамбой пайдо бўпти. Ота, сизни соғиндим, қачон келасиз, деб сўрармиш. Жуман бобо, яқинда бораман, демоқчи бўлиб оғиз жуфтлармиш, аммо овози чиқмасмиш. Бир нима даранглаб, уйғотиб юборди. Очиқ қолган деразадан кирган мушук патнисни тушиб юборган экан.

Тонг ёришиб келарди. Сўфининг бомдод намозига чакириб, оллоҳу акбар, оллоҳу акбар, деган говуши эшитилди.

Жуман бобо кўнгил хиралик билан таҳорат олиб масжидга чиқиб кетди. Ҳеч ким билан гаплашмади. Намозни ўқиб орқасига қайтди. «Нима бўлди, отам чакиряпти, Мутаваккил ҳам, Истамбой ҳам чакиряпти. Улганлар куни битган кишини чақиради. Нима, куним битдимикин?»

Ноиуштада эр-хотин бир-бирига гапирмай, жимгина ширчай ичишарди.

Жуман бобо бўшаган косаларни олиб кетаётган Мўминага ўтир, Истамбой, гапим бор, деб қайта ўтқазди.

— Меига қара, хотип, бу дунёда ишим битганга ўхшайди. Тадоригингни кўриб қўйсанг бўлармиди. Ниманг бор, ниманг йўқ, қараб қўй.

Мўмина момо эридан биротт марта бунақа гап эшитмаганди. Чол ўлимдан оғиз очмасди. Нима бўлди?

— Эсингизни еб кўйибсиз, Истамбой, нафасингизни иссиқ қилинг, яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта омин, дейди.

Чол салмоқлаб гап бошлади:

— Э, хотин, ўлмайдиган одам борми? Худонинг инояти билан шунча йил яшадим. Гапимни бўлма! Яхши-ёмон гапирган бўлсам, кўнглингдан чиқариб юбор. Тўққиз бача туғиб бердинг, минг раҳмат. Бир марта чертмадим. Оғзимдан ножўя гап чиқмади. Нимаики орзу қилган бўлсам, ҳаммасига етдим. Бировни дилини оғритмадим, бировни маҳрамига кўз ташламадим. Худонинг даргоҳига пок имон билан бораман.

Кампир ўйланиб қолди. Нимадир демоқчи бўлиб, бир-икки марта оғиз жуфтлади. Айтолмади. Чол буни сезиб турарди.

—Кандоқ гап айтмоқчисан? Тортинма, айт. Гуноҳим бўлса, тавба қилай...

Мўмина момо эрига узоқ қараб турди. Кейин журъатсизлик билан гап бошлади:

—Айт, дедингиз, айтай. Гуноҳингиз бор, Истамбой. Худо кечирмайдиган гуноҳингиз бор.

Чол қошларини кериб унга қаради. Манглай ажинлари қават-қават бўлиб кетди. «Наҳот худо кечирмайдиган гуноҳ қилгаи бўлсам. Бу кампир нима деб алжияпти». Шу ўтиришида чолпинг хаёли дуиёи икки айланиб келди. Яшаб ўтқазган тўқсон олти йилни бир-бир элақдан ўтказди. Олти ёшидан сурув кетида чанг ютиб, чўл ксзди. Кирчиллаган қиш чилласида, офтоб олов пуркаган саратонда қўйлар билан бирга ётиб, бирга турди. Отарида туғиладигат1 қўзилар орасида ақлни лол қолдирадиган «Антиқа», «Сур», «Шероз» териларини бошқа чўнонларга ўхшаб бекитмади. Совхозга топширди.

Кампир умрида биричи марта эрининг кўзига тик қаради:

—Сиз тўққиз бача кўриб... худодан тилаб-тилаб олган биттайи-битта қизингиз билан юз кўрмас бўлдингиз. Бу гуноҳ эмасми? Ҳасан-Ҳусан ттевараларингиз бу йил саккизга киради. Бирои марта бориб кўрдингизми? Бача бечорлар Шофирконда герой бобомиз бор, деб махтаниб юришармиш.

Мўмина момо тўққиз йилдирки, эрини инсофга келтиролмасди. Ҳозир мавриди келиб ичидаги дардларини тўкиб солди:

—Қизингиз фар бўлмапти, ўғри бўлмапти, Ҳамробойинг духтарига ўхшаб ўқишдан қорнини дўппайтириб келмапти...

Жумаи бобо икки тиззасига шапиллатиб уриб, ўрнидан туриб кетди.

Бундан тўққиз йил муқаддам Жуман бобо тўшакка ётиб қолган тенгдош дўсти уста Мутаваккилни кўргани борди. Унинг икки оёғи пгол бўлиб, кўчага чиқолмай қолганди. Киевда ўқийдиган ўғли почтадан аравача юборипти. У борганда аравачада юригани машқ қилаётган экан. Жуман бобо аравачани тортиб гузарга олиб чикди. Иккови чойни эрмак қилиб, ўтган-кетганлардан гаплашиб ўтиришди. Тенгдош бўйинса дўстларини эшлашди.

Бирин-кетин ҳаммаси кетиб бўлган. Бу «одам тўймас» дунёда тенгқурлардан икковипша шўппайиб колишипти.

— Жуманбой жўрам. - деди Мутаваккил. — Сен билан адашмасам. саксон етти йплдан бсри жўрачилик қиламан. Орамизга бирон марта бўлсин совуқчилик тушмади. Гинахонлик қиладиган бирон гап айтишмадик. Бизку, кетамиз, аммо орқамизда қоладиган бачаларимиз бир-биридан узоқлашиб кетишмасмикин? Шундоқ бўлмасин десанг, кел, қудачилик қилайлик. Қизинг Истатнисони келин қилай. Уқлим Луқмонбой бу йил ўқишни тугатиб келади. Тўй қилайлик.

Мутаваккилнинг ўғли эс-хушли йигит бўлганди. Куёвинг борми, десанг, бор дегулик.

— Э, дўстим ўнта қизим бўлса, ўптасини ҳам қўлингга топшираман. Истатнисо таътилга келсин, қўл-оёғини боғлаб остонангга ташлаб кетганим бўлсин.

Икки қуда обдон эзилиб ганлашишди. Тўй режасини ҳам тузиб қўйишди. Кечга томон Жуман бобо арава тортиб Мутаваккилни уйига элтиб кўйди.

Мутаваккил шу кўчага чиққанча қайтиб чикмади. Ётиб қолди. Дўхтирлар Бухоро шифохонасига олиб кетишди. Икки оёғи қорасон бўлган экан, кесмаса, айниган қон тананинг бошқа томонларига ҳам ўтиб кетиши мумкин экан, кесишди. Тўрт кундан кейин олдига одам қўйпшди. Жуман бобо борганда у кўкка бокиб қимирламай ётарди. Кўзини аранг очиб уига қаради. Нимадир демоқчи бўлди, айтолмади. Лаби сал-пал қимирлагандек бўлди.

Орадан бир ҳафта ўтиб уни тупрокка қўйишди.

Мутаваккил у билан бирга узок ттўл босган жўраларининг энг сўнгиси эди. Эиди бу ёруғ жаҳонда Жуман бобонинг бир ўзи колди.

Бу орада қизи Истатнисо дўхтирлик ўқишини тугатиб, қайтиб келмади. Бирга ўқиган тошкентлик йигит билан дон олишиб қопти. Ота-оналарини, ака-укаларини янгаларини тўйга айтиб телеграмма юборипти. Жуман бобо ҳеч кимни тўйга юбормади. Бундай қизим йўқ. Уни танимайман, деди. Мўмина момо йиғлади, ялиниб ёлворди, бўлмади.

Чол эса эрта саҳардан чиқиб кетганича Жилвон чўлларида тентираб кунини ксч киларди. Баъзан Вардонзе қалъасига бориб вайроналар устида кун ботишга караб ўтирарди. Чўғдек қизариб ботаётган қуёш унинг дардларини ҳам оловли баркашига солиб ботаётгандек бўларди.

Бухорои шарифга тенгдош бу қалъани Вардон худотлар давлати тиклаган. Бунда кимлар бўлмади, нималар бўлмади? У Қутайбани ҳам, элакчи Торобийни ҳам, жомакор сафидлар етакчиси Муқаннани ҳам, мўрмалаҳдек ёпирилган Чингпзхоп лашкарларини ҳам, тўп, замбараклар судраб келган шафқатсиз Фрунзени ҳам ва ниҳоят қишлоқма-қишлоқ юриб одам отган Куйбишевни ҳам кўрган.

Чол ҳар гал Вардонзегга келганда шаштидан тушар, бу қалъа олдида инсон умри бир оний

эканига иқрор бўлар, тани совиб, фикри тиниқлашиб уйига қайтарди.

Мутаваккилнинг ташлаб кетганига, Истатнисонинг Тошкентда қолиб кетганига ҳам тўққиз йил бўлди. Дунёнинг тўхтатиб бўлмас таншишларию янгидан янги жумбоқлари эскисининг устига кул тортади. Аста-секин хиралашиб, хотира деб аталмиш гўшанинг бир пучмоғида кўмилиб кетади. Аммо Жуман бобо Мутаваккилни унутолмасди. Ҳар жума намоздан кейин қабристонга бориб, гўри тепасида қуръон тиловат қилар, ваъдасида туролмаган дўстингни кечир, деб пичирларди.

Бугун негадир ҳаммаёқ жимжит. Ҳар куни эрталаб отасига салом бериб ишга кетадиган ўғиллари кун пешиндан оғдики, кўринишмайди. Келинлар бурчак-бурчакда пичирлашади. Мўмипа бугун сигирни ҳам соғмаяпти. Маъраб, ҳовлиии бошига кўтараман дейди. Товуқлар донсиз қолган. Пима бўлди? Тинчликми?

Кўча йўлагидан ҳассага таяниб учта оқсоқол кирди. Мўмина уларни ичкарига бошлади. Жуман бобо пойгақда тиз чўкиб, уларнинг оғзига тикилди. Чоллар гапни нимадан бошлашларини билмай, сен айт, сен айт, дегандек бир-бирларига қарашарди. Улар аввал об-ҳаводан, кейин бу йил кузнинг яхши келганидан, ҳукумат СЖКни таъқиқлаб, зап иш қилганидан гапиришди.

Жуман бобонинг тоқати тоқ:

— Чайналмасдан ганираверинглар, нима бўлди? — деди ташвишли бир оҳангда.

Чоллардан бири унга эмас, жўмрагидан ҳовур чиқаётган чойнакка қараб гап бошлади:

— Сизга худо сабр-тоқат берсин. Қандоқ қиласиз. Дунёнинг ишлари шу экан. Бир келмоқнинг бир кетмоғи ҳам бор, дейдилар. Истатнисо омонатини топширипти.

Жуман бобонинг боши эгилди, бели букилиб, букилиб, охири соқоллари тиззасини қордек босди.

Бутун олам бирдан сукутда колгандек, жимжит. Шундай жимлик чўкдики, бандидан узилган баргшшг ерга қўнгани ҳам эшитилди. Жуман бобонинг баданидаги хар бир мўй оғир занжир бўлиб уни пастга тортарди...

Бундан бир йил олдин Истатнисо билан Раҳмонжонни харбий комиссариат чақириб, дўхтирлар етишмаяпти, деб уларни Афғонистонга жўнатган эди. Бу гапдан фақат Жуман бобонинг тўнғич ўғлигина хабардор эди.

Буни на онасига, на отасига билдирган. У ойда бир марта Тошкентга бориб, жиянларидан хабар олиб турарди.

Бугун эрталаб Тошкентга иккита тунука тобут келди. Бирида Истатнисонинг, яна бирида Раҳмонжоннинг жасади бор эди. Жуман бобошшг икки ўғли шитоб билан Тошкентга жўнаб кетишди. Қудалар маслаҳат билан икковига ёнма-ён гўр қазитмоқчи бўлиб туришган экан. Истатнисонинг акалари бунга кўнишмади. Синглимизни туғилган юртига дафн қиламиз, дедилар. Маслаҳат билан Раҳмонжон Тошкентда, Истатнисо Шофирконда дафн қилинадиган бўлди. Бугун пешин намозида Раҳмонжонга жаноза ўқилди. Дуои фотиҳадан кейин Истатнисонинг тобути солинган автобус Бухоро томонга йўл олди...

... Чоллар юзларига фотиҳа тортиб, ўринларидан туришди. Жуман бобо харчанд уринса ҳам ўрнидан туролмади. Икки киши қўлтиғидан олиб турғазиб кўйди.

Кўп яшаган, кўпни кўрган, бахту бахтсизликларни, тўю азаларни кўрган Жуман бобо шу топда ўзини эпполмай мувозанатини йўқотган эди.

Ҳовли одамга тўлиб кетган. Қуда-кудағайлар, қариндош-уруғлар, ҳамқишлоқлар кўча эшиги олдида жимгина ер чизиб ўтиришарди. Ичкаридан хотин-халажнинг айтиб йиғлаши эшитилди. Оқсоқоллардан бири ҳовлига кириб, хой, тобут эшиқдан чиқмай, йиғлаб бўлмайди, деб уларни тинчитиб чиқди. Барибир Мўмина белини бойлаб ҳовлининг у бошидан бу бошига юриб йиғларди.

Автобус кечаси ўн бирларда келди.

Аллакайдан пайдо бўлган военком тобутни очишга рухсат бермади.

— Тобути билан кўмилади. Ким очса жавобгарликка тортилади.

Рухсат бўлганда ҳам очиб бўлмасди. Рухланган қалин тунукани факат электр пайванд аппаратида кесиш мумкин эди.

— Вой, мусофирликда ўққа учган болам. Темир кафан кийган болам.

Мўминанинг бу фарёди одамларнинг юрак-бағрини ўртаб юборди. Ҳамма барабар ув тортди.

Истатнисонинг Ҳасан-Ҳусан ўғиллари ҳеч қачон келмаган ҳовлида, ҳсч қачон кўрмаган одамлар орасида ҳайрон қараб турардилар. Улар гўдак эди. Бир кунда ҳам отасидан, ҳам онасидан ажралганини, энди етим бўлиб қолганларини ҳали билмасдилар. Уларнинг болалик онгида эртами, кечми улар қайтиб келадигандек эди. Энди бир умр ота билан онани кўмсаб яшашлари-ни, пюдлик ва аламли дамларда энг яқин ҳамдард кишилари бўлмаслигини идрок қилмасдилар.

Тобутни ичкари уйга олишди. Мўмина тобутни кучоқлаб фарёд урарди.

— Болагинам, тўққиз йил дийдорингдаи бенасиб бўлганим етмасмиди. Чик, чик, бу темир кафандан. Жамалак сочларингни бир силай. Жонсиз танангни бағримга босай.

Келинлар уни суяб ташқарига олиб чиқипди. У остонада бел боғлаб турган нораства икки неварасини бағрига босиб фарёд урди.

Жуман бобо айвоп даханида кўксини хассага бериб қимирламай ўтирарди. Уинг ўғиллари тобутни бузиб очамиз, деб болта кўтариб келишди. Военком билан икки солдат йўлларини тўсиб, болтани олиб қўйди. Бу оқшом хонадонда ҳеч ким ухламади. Жуман бобо икки етим неварасини тўнига ўраб, кўзларини юмганча қимирламай ўтирарди, ҳадеб ўзини ўзи қарғарди.

Йиғи-сиғи, дод-фарёд билан Шофиркон тонги ёришди. Офтобнинг оловли кўли Вобксит минораси пештоқини шам қилиб ёқди.

Кўча эшиги олдида қўйилган курсиларда кексалар ўтиришарди. Ёш-яланг қўл қовуштириб тик турипти. Кимдир ювилмаган, кафанланмаган мурдага жаноза лозимми, деб сўраб қолди. Масжид мутавалиси жавоб қилди:

— Муҳорабада қурбон бўлганлар шаҳид кетадилар. Уларнинг жасадлари ҳаво билан, офтоб билан ювилади. Буни таяммум дсйдилар. Истатнисо тўппа-тўғри биҳиштга тушади. Ҳур-ғулмонларга қўгаилиб кетади.

Қабристондан қайтаётганлар орасида Жуман бобо кўринмасди. Ҳар кимнинг ўз гуноҳи ўзи билан. Балки Жуман бобо қизини кечирганда, кел, деб эшигини очганда бундай бўлмасмиди. Энди Мўминанинг бетига қандай қарайди? Ахир у нимага бундай бўлганини билади-ку! Ундан қаёққа қочиб қутулади?

У қалъа томон оғир юк орқалагандек букчайиб борарди. Неча юз йиллар олдин қулаб кстган минг йиллик дарахтларнинг тошга айланган илдизларига тирмашиб харобалар тепасига чикди. Бу жойдан бутун воҳа кафтда тургандек кўринарди.

Офтоб ўчяпти. Кўм-кўк осмонда сузиб юрган пахтадек юмшоқ булутлар ёнаётгандек ловулларди.

Жуман бобо икки кўлини баланд кўтариб, аллоҳга нола қилди:

— Э, худо, мунча қаҳрингга оласан? Нега мени ўлмайдиган дардга мубтало қилдинг?! Илон-чаёнлар чакса ҳам ўлмайдиган, бўрию шоқоллар даф қилмайдиган, ўтда ёнмас, сувда чўкмас қилиб яратдинг. Ўз боласини остонадан қувган гуноҳкор бандангман. Даргоҳингга сиғиниб келдим. Омонатингни ол! Дунёга тўймаган норасталар умрини нега менга юлиб берасан? Ахир мен ёшимни яшаб бўлдим. Яшайвериб зерикиб кетдим. Ўзингдан тилаб олган ёлғиз қизим у дунёга мендан дили оғриб кетди. Бунга қандоқ чидайман? Тонгла машҳарда унга қандоқ кўринаман? Энди кетай, бу ёруғ жаҳонда бошқаларга жой бўшатай.

Кўм-кўк осмон жим. Булутлар жим. Унинг илтижоларига на кўк, на ер жавоб қиларди.

Олисда ҳарир туман ортида салкам минг йил яшаган Вобкент минораси кўриниб турарди. Гўё у:

— Юр, узоқ асрларга яна бирга кетайлик, — деб чорлаётганга ўхшарди.

Чол қалъадан ҳорғин қайтиб келаркаи, атрофни қоронғулик пардаси ўраб, нилдек осмонда бирин-кетин юлдузлар кўз оча бошлаган эди.

1992 йил, май

ТОҒ АФСОНАСИ

Машина хўп яхши нарса-ю, унинг ҳам ўзига яраша нағмалари бор-да! Маттшна олган одамларнинг хотинлари ҳазил аралаш, бу машина эмас, кундошим, дейишар экан. Сабаби, эр ишдан келибоқ овқатга ҳам қарамай, машинасининг тагига кириб кетганича ярим кечада мойга қоришиб чиқар, азонлаб яна машинага уннаб кетаркан.

Ваҳобжон райводхозда техник. Унинг ҳам ўзига яраша кўримсизгина «Москвич»и бор. Ўзи ҳайдайди. Эски машина минган одам яхши шофёр ҳисобланади. Ҳадеб бузилавергандан кейин у ёғини ковлайди, бу ёғини ковлайди, хуллас, ичида нимаси бўлса, барини билиб олади. Яхшиямки, Ваҳобжон ҳали уйланмаган. Уйланганида, албатта, хотиини чидамасди, ё мени дейсан, ё машинани дейсан, деб туриб оларди. Ростда, у бўш қолди дегунча машинани ковлайди. Уни гуриллатавериб қўни-қўшниларининг жонига тегди. Қўшнилари, шу Ваҳобжон уйлана қолсайди, ўзидаи тинчиб кетармиди, дейишади. Аммо Ваҳобжоннинг ҳали-бери уйланадиган нияти йўққа ўхшайди. Ўзи мундоқ бирортасини топмайди, қариндош-уруғлар топганини ёқтирмайди. Кампир ойиси нолиб қолса, ҳазилга оладида, яна машина тагига кириб кетади. Охири жонидан безор бўлган қўшнилари кампирга ялинишади:

— Ўғлингиз машинани кечаси гаражга обориб қўйсин. Ухлатмаётибди.

Райводхознинг гаражи йўқ, қаёқда қолдиради. Ундан ташқари, ўзингизга маълум, Ваҳобжонга кечалари ҳам у ёқни сув уриб кетди, бу ёққа сув керак, деб раислар телефон қилиб туришади. Шофёр олайлик дейишса, қайси шофёр бунақа шалоқ мапшнага — бунақа безовта ишга кўнади. Битта-яримта янглишиб келиб қолган шофёрлар ҳам икки кунга чидамай ташлаб қочишади. Хуллас, бу ишга Ваҳобжоннинг ўзидан бошқаси тўғри келмайди.

Мана шу Ваҳобжон баҳор тошқинида сув олиб кетиб, ҳалигача тузатилмаган канал тўғонини тузаттиришга бир ҳафтадан бери овора эди. Шу пайтгача раислар шох бостириб, бу ёғига шағал тўктириб эплаб келишаётган эди. Шу алпозда пахта суғориб бўладими, ким қанча сув олаётганини билиб бўлмаса! Раислар бай-байлаб водхоз масаласини бюрого қўйиб қолишди-ку. Ана водхоз бошлиғининг типирчилаб қолиганини кўринг. Икки кунда цемент ҳам топилди, бульдозер ҳам, бетон плиталар ҳам топилди. Кечасию кундузи иш. Колхозлар одам ҳам топиб беришди. Доротдел йўлга «ўтилмасин!» деган белги қўйиб, машина ва автобусларни вақтинча бошқа йўлдан қатнайдиغان қилиб қўнди.

Соч-соқоли ўсиб кетган Ваҳобжон, прожектор енида турган монтер болага бақиради, шағал тўкаётган самосвалга чирокни тўғрила, кабелни торт, сув тегмасин, деб қичқиради. Орқасига тисарилиб, шағалли машинага йўл кўрсатади. Иш қизигандан қизиб кетган. Ёз кечалари шунақа ишлашлик бўлади. Айниқса, бу томонларнинг оқшомига ҳеч нарса тенг келолмайди. Дарё шовуллайди, тоғ орқасидан осмонга сут пуркагандек бўлиб, аввал ой шуъласи кўринади, кейин ўзи салмоқлаб осмонга кўтарилади-да, тоғ чўққисига айри миниб, туриб қолади. Бирам чиройли, бирам ёқимли шамол эсади. Саратон дазмолдек қиздирган тошларни шу шабада пуфлаб совутади. Ўт-ўланларни силкитади. Жўжаси ҳали учирма бўлмаган она ўрдакларнинг аллага ўхшаш ғалати ғақиллашини узоқлардан олиб келади. Каналнинг бетўсиқ бетўлқин суви ойдинда худди поёни йўқ яхлит ойпадек ялтирайди. Қулоқ бошида сув очаётган миробларнинг товуши эшитилиб қолади. Айниқса, биттаси эзиб-эзиб ашула айтади. Кечаси олисдан келган қўшиқ ғалати бўларкан. Одамнинг томир-томирига кириб кетаман дейди. Бетончи бола ҳам қўшиққа ишқивоз экан, овози бирам дўриллаган. Қўшиқ сўзларини пойма-пой қилиб хониш қилиб қолади. Қурувчилар атайин уни майна қилиб «яна бўлсин», «дўст» деб қўйишади. Йигит ҳам уларнинг «илтимоси»ни ерда қолдир-май, ашулага ашулани улаб кетади:

*Тошга ёмгир қор қилурми,
Муттасил ёққан билан...*

— Дўст, бу Навоийданми?

— Йўф-э, Машрабникидир. Қийқириқ, кулги.

Шу зайлда кулги билан, кўшиқ билан иш давом этади. Ваҳобжон у ёқдан-бу ёққа зир югуриб, ишни жадаллатади. Каттакон бак олдида чой дамланган тунука чойнакни чўкка қўйиб ўтирган чолнинг ёнига тушиб кетаётган эди, узоқдан машина чироғини кўриб тўхтади. Машина «ўтилмасин!» белгиси қўйилган муюлишдан ўтиб, тўппа-тўғри келаверди. Ваҳобжон ижрокомдан биров келаётган бўлса керак, деб ўйлади. Тикилиб қараса, тангадек зангори чироғи бор. Нечук такси машинаси бу томонларга ўтди экан, деб йўлга чикди-да, қўлини кўтариб уни тўхтатди.

— Мумкин эмас, белгини кўрмадингизми, қайтинг!

Шофёр кабинадан бош чиқариб, қўлини кўксига қўйиб, узр айтган бўлди.

— Кўктошга кетаётган бўлсанглар. Хонимобод томондан айланиб ўтасизлар.

Хонимободдан айланиб ўтиш учун ортиқча ўн тўққиз километр йўл юриш керак. Ҳар қандай одамга ҳам таксида бориш жабр бўлади!

Шофёр кабинадан тушди. Икки қўлини белига қўйиб, У ёқ-бу ёққа қарадида, ўтиб кетишнинг сира иложи йўқлигини билгандан кейин, ноилож орқа эшикни очиб, ичкарига қараб елкасини қисди.

— Иложи йўқ, опагон. Буёғи кўп қолмади. Пиёда йигирма минутда етасиз. Хонимободдан борсангиз қимматга тушади. Майли десангиз, яна ўзингиз биласиз. Менга бари бир.

Машинадан чамадон кўтарган бир аёл тушди. Ваҳобжон қоронғида унинг юзини аник кўролмади. Аёл шофёр билан анча вақтгача ниманидир гаплашиб туриб қолди. Кейин машина орқасига қайтди. Аёл битта-битта босиб Ваҳобжоннинг олдига келди. Кўктошга қайси томондан боришни сўради. Тавба, овози таниш. Қаерда эшитган бу товушни? Шу пайт шағал тўкиб бўлган самосвал кескин бурилган эди, унинг ўткир чироғида аёлнинг юзи бир дам ёришиб кетди.

Сочлари бошига чамбарак қилинган, лабларига билинар-билинемас қизил суртилган, йигирма-йигирма икки ёшлардаги келишган қиз. Ваҳобжон уни таниди. Бу қизни у бир марта, атиги бир марта кўрган. У билан ёнма-ён ўтириб чой ичган. Шу қизнинг ўзи унга чой қўйиб берган. Аммо Ваҳобжон, тўғриси айтганда, у қўйиб берган чойни қийналиб ичган, нсгаки, бу кизнинг бир қўлида одамнинг калла суяги бор эди. Ваҳобжон ўтган йилнинг августида сиртки институтга имтиҳон топширгани Тошкентга тушган эди. Консултация ўтказадиган ўқитувчининг тоби қочиб қолиб, институтга келолмай қолибди. Декан Ваҳобжонга ўқитувчининг уйига боришни маслаҳат берган эди. Борди. У Чилонзордаги катта кўча бетидаги уйнинг иккинчи қаватида яшаркан. Кириб гаплашди. Билмаганларини сўраб олди. Ўқитувчи Ваҳобжонга имтиҳонга кирсангиз бўлади, деб маслаҳат берди. У хурсанд бўлиб чиқса, машинасининг бир филдираги шалпайиб ётибди, камеранинг золотнигини биров бураб олиб қўйибди. Асфальт йўлкада «босдимми» ўйнаётган қизчалар унга қараб туришарди. Уларнинг бири яқин кслиб шивирлади.

— Акбар миннарсангизни бураб олиб қўйди.

— Қанақа Акбар?

— Ҳу анави уйда туради. Ҳозир қочиб чиқиб кетди. Инобат опамларнинг укалари.

Ваҳобжоннинг жуда жаҳли чиқиб кетди. Бу қандай гап! Запас филдирак бўлганда ҳам бошқа гап эди.

Ваҳобжон бояги қиз кўрсатган уй эшигининг тугмасини босди. Жавоб бўлмади. Яна қўнғироқ тугмасини босган эди, аёл кишининг: «Ҳо Акбар, эшикни оч, биров келди» деган товуши эшитилди. Ҳадеганда эшик очилавермади. Анчадан кейин шиппак товуши яқинлашдида, эшик қарсиллаб очилди. Ваҳобжоннинг қаршисида одамнинг калла суягини

ушлаган кўҳлик бир қиз турарди. Ваҳобжоннинг юраги орқасига тортиб кетди. Қиз қошларини кериб, кимда ишингиз бор эди, дегандек ҳайрон бўлиб турибди.

— Акбарда ишим бор эди. Чақириб берсангиз. Қиз эрмак қилаётгандек орқасига қараб қичқирди:

— Ҳой, Акбар, ўртоғинг келдилар, бу ёққа чиқ! Ичкаридан трусичан, олти ёшлардаги бир бола бур-

нини тортиб чикди. У Ваҳобжонни кўриши билан тўхтади. Кейин Ваҳобжоннинг ўртоғи бирдан орқасига тирақайлаб қочиб қолди. Қиз нима гаплигига тушуна олмай хайрон. Ваҳобжон бўлган гапни айтиб берди. Қиз хижолат бўлиб, ундан узр сўрадида, ҳозир ўша буюмни олиб бераман, деб орқасига бурилди. Кейин тўхтаб, қўлидаги калла суюгини Ваҳобжоннинг қўлига тутқазди.

— Ҳозир, ҳозир олиб бсраман.

Акбар ваннахонани ичидан беркитиб олган экан. Қиз ялинди.

Охири Акбар эшикни очди. Ваҳобжон қараса, у ваннага сув тўлдириб, минг ямоқ бўлиб кетган автокамерага насос билан ел бераётган экан.

— Бу ўлгур чўмилишга керак-да. Сузишга ўрганаётганмиш. Қани, бер, ким ўргатди сенга бировнинг нарсасини олишни?!

— Магазинда йўқ-да, бўлмаса олармидим, — деди Акбар бурнини тортиб.

Шундай деди-ю, ваннадаги илма-тешик камера оғзидан золотникни чиқазиб берди. Ваҳобжон қизга раҳмат айтиб, ташқарига чиқди. Уст кийимини ечиб, машинага домкрат қўйиб, ғилдиракни кўтарди, уни чиқариб олиб, бошқатдан ел бера бошлади. То у ишини битказгунча кора терга тушиб кетди. Анча кеч бўлиб қолган эди. Унинг қийналаётганини балкондан кўриб турган қиз:

— Кириб ювиниб олинг, — деди.

Ваҳобжон бир сўз демай қайтиб кирди. Қиз елкасида сочиқ, қўлида совун билан уни кутиб турарди.

У юзига совун суртаётганида ҳам, оппоқ, крахмалланган сочиққа артинаётганида ҳам бир ўй калласидан кетмасди: «Қандай чиройли қиз-а, аммо қўлидаги одамнинг калла суюги нимаси».

— Чой дамлаб қўйдим, ичиб ола қолинг, қорнингиз ҳам очгандир.

Ваҳобжон узр айтса ҳам қиз қўймади. Чой қуйиб узатди. Бола бечора ичишни ҳам, ичмасликни ҳам билмай хайрон эди. Ичдию яна бояги каллани эслади. Охири, у қизга раҳмат айтиб кетар экан, Акбарга золотник келтириб беришга ваъда қилди.

Ана шу воқеадан кейин Ваҳобжон қизни учратмади. Уйига Акбарга ваъда қилган нарсани олиб борганда киз йўқ экан. Мана, орадан бир йил ўтди. У ўша қизни эслаганида ниҳоятда кўҳлик бир қизнинг юзи, кўзи, кслишган гавдаси кўз олдига келарди-да, зум ўтмай, бу гўзаллик ўрнини тиржайган калла суюги эгаллаб оларди. Шунинг учун ҳам Ваҳобжон уни эсламасликка тиришарди.

Мана бугун дарс шовуллаган, шағаллар қалдираган тоғ оқшомида иккови яна бақамти келиб туришибди. Қиз уни танимаган бўлса керак. Негаки, Ваҳобжоннинг соч-соқоли ўсиб кетган, кийимлари чанг, тупроқ эди.

Уларнинг хар иккови бир-бирларига қараб анча туриб қолишгандан кейин Ваҳобжон гап бошлади:

— Қўктошга кетяпман денг. У ерда қариндошларингиз борми?

— Йўқ, — деди қиз. — Ишга шу ёққа тайин қилишди. Райздрав ихтиёрига...

Қизнинг овози бирам ёқимли, бирам жарангли. Ваҳобжон сесканиб кетди. Демак, бу қиз районга доктор бўлиб келяпти. У докторликни битирган. Одамнинг калла суюгини бекорга кўтариб юрмаган экан у...

— Мени танияпсизми? — деди Ваҳобжон.

— Йўғ-а, — деди киз елкасини қисиб.

— Уйингизга боргандим. Акбарнинг орқасидан ваннага киргандим...

Ваҳобжоннинг гапи оғзида қолди.

— А-а-а, ўша сизмидингиз, буни қаранг-а, танимапман. Уйимизга яна бир келган экаисиз. Йўқлигимни қаранг-а.

Бульдозерчи Ваҳобжонни чақириб қолди. У қизга: «Ҳозир келаман» деб чопганича кетди.

Алламаҳал бўлиб қолган эди. Ваҳобжон прорабга топшириқларни бериб, қизнинг олдига қайтди.

— Қани, меҳмон, кетдик. Кўктошга ўзим обориб қўяман.

Қиз қаршилиқ қилмай, «Москвич» эшигини очди. Йўлга тушишди. Ой худди машина билан ёнма-ён кетаётганга ўхшайди. Соядек бўлиб кўринаётган тоғ тизмалари бирам ажойиб, бирам ажойиб.

Ваҳобжон руль бошқариб бораркан, ўй ўйларди:

«Қани эди шу қизга уйлансам, менга тегармикан? Тегмас, балки севгани бордир...»

Машина мотори бир-икки йўталиб ўчди. Ваҳобжон шошиб тушиб, копотни очди. Вентиляция тасмаси узилиб кетибди. Запаси йўқ. Энди нима бўлади? Шу ерда тунаб қолишдан бошқа илож йўқ! Уларнинг иккови ҳам ҳафсалалари пир бўлиб, тошга ўтиришди.

— Қизик бўлди-ку! — деди Ваҳобжон хижолат чекиб. Қиз индамади. У азамат тоғ тизмаларига, қоя учига жиға бўлиб қўниб турган балдоқдек ойга жимгина қараб ўтирарди.

— Биласизми, мен ҳеч тоққа чиқмаганман. Буни қаранг, кечаси, айниқса, ойдинда жуда ғалати бўларкан. Бирам яхшики.

Кизнинг товушидан совуққотганлиги шундоққина билиниб турарди. Ваҳобжон машинани очиб, олд суянчиғини тушириб, кетидагисига ёндаштириб қўйди.

— Сиз кириб бир оз мизғиб олинг.

Қиз аввалига кўнмай турди. Кейин совуқдан титраб ичкарига кириб кетди. Ваҳобжон радиони секинлаб бураб қўйди. Қиз тўнга ўраниб олди.

Тоғ ўнгирида ёқимли куй оқар, кичкинагина, кўримсиз машина ичида эса ҳуснда ягона бир қиз ухларди.

Ваҳобжон унинг атрофида папирос чекиб айланиб юрипти.

Бу ҳолат гердайган тоғ этагида туғилаётган янги дoston, янги афсонага ўхшарди.

Ким биледи, балки Ваҳобжон афсонавор бу оқшомда ўз бахтини, муҳаббатини қўриқлаётгандир. Зора шундай бўлса!

1969 йил.

МЕНГА ЕТИБ КЕЛМАГАН ХАТ

Эллик тўртинчи йили Саидахондан бир хат олдим. Унда аввал ҳам хат юборганини айтган эди.

«Билмадим, бу юбораётганим хатми, ҳикоями ё бошимдан ўтган савдоларми? Ўқиган бўлсангиз, ўзингиз бирон нима деб номларсиз...»

Саидахон айтган ўша хат менга етиб келмаганди. «Бошимдан ўтган савдолар» деганидан хат етиб келмагани аён бўлди.

Қайтиб келдим. Саидахон билан дийдор кўришдик. Бир куни у ўша хатдан гап бошлади. Олмаганимни айтдим.

— Хатда анча гап бор эди. Нималар ёзганимни ҳозир айтиб беролмайман. Уйма-уй кўчиб юрганимдан хатнинг қораламаси ҳам йўқолиб кетган. Афсус, юрагимдаги бутун дард-ҳасратларимни қоғозга тўкиб, кўнглимни бўшатиб олган эдим...

Яқинда иш кабинетимни таъмир қилиш учун китобларни, асарларимиз босилган газета-журналларни, қўлёзмаларни айвонга олиб чиқдик. Шунда Саидахон кўпдан тополмай юрган, йўқрилиб кетган деб гумон қилган хатнинг қоралама нусхаси чиқиб қолди. Бундан қирқ тўрт йил муқаддам ёзилган бу хат анча хиралашиб, қора қалам билан ёзилгани учун кўп жойлари ўчиб кетган эди. Мук тушиб ўқий бошладим.

«...Мен учун ҳамма йўллар бекилган. Радио, газета-журналлар, нашриётларга йўл йўқ. Ёзганларимни редакциялар олмайди. Радиода биттагина «Кокилинг» деган қўшиғимни баъзан эшиттириб туришарди. У ҳам тўхтади. Шу кўшиқнинг куйига Уйғун бошқа шеър ёзиб берибди. Рўзғорнинг ҳам таги кўриниб қолган. Қайнона-келин бир-биримизга қараб мунғайиб ўтираемиз. Бирор жойга иш сўраб борай десам, Уйғун ҳамма ташкилотларга, ишга олманглар, деб хат юбориб қўйган. Нима қилишимни билмайман. Ўйлаб-ўйлаб 15 ёшга тўлганимда дадам совға қилган тилла соатимни сотиб, бир эски ёзув машинкасини олдим.

Нашриётдаги машинисткаларга кўчиртириш учун тез-тез қўлёзмалар олиб келишади. Лекин, ўзларининг ишлари кўп бўлганидан гоҳида кайтариб беришарди. Энди келган қўлёзмаларни мснга юборишяпти. Сал ишларим юришгандек бўлди. Оз бўлса ҳам қўлим пул кўрди. Бпр қисмига рўзғор қилиб, яна бир қисмига у-бу олиб, сизга посилка юбораман.

Ойим саҳар пайти бомдод намозини ўқишга туради. Мени уйғотиб юбормаслик учун жойнамоз устида паст товушда Қуръон тиловат қилади. Тиловатдан сўнг мсни узоқ дуо қилади. Ястиқдан бош кўтариб қулоқ соламан. «Э худойим, шу мусофиргинани ўзинг қўлла! Шу фариштагинага тикилганларнинг юзини тескари қил! Бола бечора келин бўлиб нима ҳаловат кўрди... Келин бўлиб яйраб-яшнамади. Борса келмасда банди зиндон бўлиб юрган боламнинг мушқулини осон қил! Қаҳри қаттиқ Исталиннинг кўнглига инсоф солгин! Келин бўлиб рўшнолик кўрмаган, ўйнаб-куладиган, яйраб-яшнайдиган пайтида азобларда ўртанган шу бегуноҳ келингинамнинг йўлларидан ғовларни олиб ташла! Рўшнолик кўрсин шу болагинам...»

Ойимнинг майин, хаста овоз билан қилаётган илтижоларидан ўпкам тўлиб, кўзларимга ёш қалқийди. Ойимни бағримга босиб, бақириб йиғлагим келади. Ўзимни босаман. Кўрпани бошимга тортиб, эзилиб-эзилиб йиғлайман. Кўзим тўла сш билан ухлаб қоламан. Уйғонганимда деразадан тушган офтоб стол устидаги биллур кўзада чакмоқдек ял-ял ёнади. Унинг акси деворда нурли шакллар пайдо қилади. Ойим кириб пешонамни силайди.

— Туринг, болам, чой дамладим. Тамадди қилиб олинг, — дсйди.

Андижондаги ҳовлимиз эсимга келади. Бувим худди шунақа маҳал ариқ бўйида пиёла ювади. Бармоғидаги узуги пиёлага текканда чиқ-чиқ этиб овоз чиқазарди. Кейин чой дамлаб, сочиққа ўраб қўяди. Бошимга келиб: «Тур, тура қол, Саида», деб бошимни силайди. Шу топда бувим ҳам чой дамлаб, сингилларимни уйғотяпти. Қандоқ беозор, беармон кунлар эди Андижондаги кунларим! Мени Тошкентга нима боғлаб турибди? Шу меҳрибон, шу покиза кампир билан тақдиримиз бирлашиб кетганиданми? Унга беҳад меҳр қўйганимданми? Айрилиқ

доғида ўртанган шу мусичадек беозор хотинни тағалаб кетиш менга худди хиёнатдек бўлиб туйилишиданми? Шу мунглиғ, кичкинагина жуссасида тоғдек юкни инграмай, фарёд урмай кўтариб юрган жаннати хотинни ташлаб кетиш мумкинми? Биз ойим билан иккимиз битта вужуд бўлиб кетганмиз, ахир! Отилган тошлар икковимизга баробар тегади. Овсиним ҳам, эгачиларим ҳам ойимни мендан қизғанишади. Бизни Фотима-Зухралар деб пичинг қилишади.

Чарчаб, диққат бўлиб қолган пайтларимда ойим: «Юринг, овсинингизникига борамиз», деб қолади. Меҳмон қиладилар. Ошга уннайдилар. Шунда овсинимнинг бирон гапи ойимга тегиб кетади. Анжанча гапимними, «р»ни айтолмаслигимними эрмак қилса, ойим дарров ўрnidан туриб, тугунини қўлга олади. «Туринг, Саидахон, кетдик!» дейди. Мени ҳеч кимга чўқиттириб, эрмак қилдириб қўймайди. Энг ширин таомни олдига қўйганда ҳам, «юринг, Саидахон, кетдик», дердида йўлга тушиб кетаверарди.

—Ойи, бекор қилдингиз, овсиним хафа бўлиб қолди, — дейман йўл-йўлакай.

—Хафа бўлса бўлар! Тилига эҳтиёт бўлсин-да! Билиб кўйинг, сизни уларга талатиб қўймайман. Сиз Андижондек шаҳарни, онангизни, бир этак укаларингизни ташлаб, енимда ғамғузорлик килиясиз. Ҳар сахар сизга худодан умр тилайман. Бу кунлар ҳам унут бўлар, болам ҳам келиб қолар. Шунда икковимиз бир-биримизнинг пинжимизга сукилиб яшаганимизни эртақдек эслаб юрамиз.

Биз уйга етиб келганимизда овсинимнинг ўғли вслосипедга суяйиб, кутиб турган бўлади. Овсиним ошни сузиб, бир тоғорачада бериб юборади.

— Катта ойи, бирпасдан кейин адам билан ойим келишади, — деб жиянингиз велосипедига миниб жўнаб кетади.

Ойим гиналарни унутиб, уй йиғиштиришга киришади.

— Сиз самоварга ўт ташланг! Пиёлаларни кул билан ювиинг. Биласиз-ку, Зухурхон доғ бўлган пислада чой ичмайди, — дейдилар.

Зухурхон акани жуда яхши кўраман. Тўғри сўз, ҳалол, бировни ялаб-юлқашни билмайди. Бор гапни тикка бетига айтади.

Билиб турибман, Зухурхон акам бизнинг аразлаб кетганимиздан ранжиган. Эр-хотин жиндек чўқишиб олишган. Бу нохушликни тарқатиш учун эр-хотин келишяпти.

Тахминим тўғри чикди. Шайхонтоҳур бозорчасидан майда-чуйда харид қилиб келишибди. Ҳеч нарса бўлмагандек ойим уларни хандон-хушхон кутиб олди. Алла-паллагача гаплашиб, ўтириб кетишди.

Кеч кириб, ўз хонамга кирдим. Сизнинг тўнингизни кийиб, машинка босишга ўтирдим. Азиза опа деган яхши бир машинистка бор эди. Узига олган қўлёмаларнинг тенг ярмини менга берарди. Ҳақ берилса, баробар бўли-шиб олардик. Яқинда у Мухтор Авезовнинг «Абай» романини кўчиришга олганди. Роман жуда катта ҳажмда бўлиб, Азиза опа: «Ҳаммасини ўзингиз босинг, қўлимда иш кўп», деган эди. Мен ичкари уйда чиқиллатиб машинка босаман. Бир томонига ип боғланган кўзойнагини тақиб, ойим Ҳувайдо ғазалларини овоз чиқариб ўқийди. Баъзан ишимни тўхтатиб қулоқ соламан. Ойим шикаста овоз билан ғазалларни жуда равон, майин ўқийди. Гоҳида олдига чиқиб, пинжигача сукилиб эшитаман. Ойим Ҳувайдони негадир аёл киши деб ўйлайди.

— Болам, биласизми, Ҳувайдо бу ғазалларни худонинг жамолига ошиқ бўлиб битган, — дерди ойим.

Ўзингиз биласиз, уйда ойимнинг тўртта китоби бор. Бири Каломи Аллоҳ. Эсингиздами, уйимизни тинтув қилган терговчи Қуръонни олиб кетаётганда ойим йиғлаб-йиғлаб унинг қўлидан тортиб олганди. Фузулий, Машраб, Ҳувайдо ғазаллари ойимнинг овунчоғи.

Бир куни ишлагим келмай дангасалигим тутди. Ойимдан ғазал эшитгим келди. У Фузулий ғазалларини ўқиди. Бир жойда тўхтаб, байтни икки-уч марта қайтарди. Мағзини чаққандан кейин менга тушунтира бошлади.

—фузулий чиройли аёлларга бағишлаб кўп ошиқона ғазаллар биткан. Манави байтни

ЭШИТИНГ:

**«Маҳшар куни кўрам дерам ул сарви қоматин,
Гар анда ҳам кўролмасман, кел, кўр қиёматин».**

Биласизми, бу нима дегани? Ёрнинг жамолини қиёматда кўраман, агар қиёматда ҳам кўролмасам қиёматнинг ҳам қиёматини чиқазаман, дегани!

Ойим Машраб ғазалларини кам ўқийди. Ўқиган тақдирда ҳам, албатта: «Э худо, ўзингга тавба!» деб қўяди.

— Нега тавба қиляпсиз? — деб сўрайман.

— Болам, шоҳ Машраб сал девонароқ бўлган эканлар. Баъзан оғизларидан куфр сўзлар ҳам чиқиб кетади. Ҳатто Маккайи мукаррамани писанд қилмаган пайтлари бўлган. Бир ғазалларида: «Иброҳимдан қолган у эски дўконни на қилай», дейдилар. Ёки «Этагимнинг гардидан юз минг Хизр пайдо бўлур» дейдилар. Шунақа байтларни ўқисам, охиратим куймасин, иймоним сусаймасин деб, аллоҳга тавба қиламан.

Ойим тасаввуф фалсафасини билмайди. Уччала китобдаги май тўғрисида ғазаллар бор бўлган саҳифаларга хатчўп ташлаб қўйган. Шу саҳифаларни менга ҳам ўқиб бермайди. Ўқинг, десам, қўйинг, болам, охиратимиз куймасин, дейдилар.

Бундан ташқари, ойим бу қама-қамаларни Сталин билмайди деб ўйлайди. «Сталин билса, ҳамма маҳбусларни қўйиб юборарди», деб умид қилади. Сталин ўлганда ойим ниҳоятда хафа бўдди. Сквердаги ҳайкали атрофидан бир неча марта айланиб ўтди.

Сталин ўлди, Берия отилди. Аммо, бирон енгиллик бўлишидан дарак йўқ. Жуда диққат бўлиб кетдим. Усмон Юсупов Министрлар Советига раис бўлиб келди, ойимнинг номидан унга ариза ёздим. Аҳволимизни тушунтирдим.

— Ойи, манави аризани Усмон Юсуповга олиб чиқиб берасиз. У киши ўғлингизни яхши танийди, — дедим.

— Вой болам, у кишини қайдан топаман?! Борсам, олдига киритишмайди. Ундан кўра, ўзингиз опчиқиб бер-сангиз яхши бўлармиди, — деди ойим.

Жаҳлим чиқиб кетди. Қайнона-келин ўртасида гап қочди.

— Агар опчиқиб бермасангиз, мен Андижонга кетаман! Ўғлингизни кутиш керак бўлса, Андижонда ҳам кутавераман! — деб шарт қўйдим.

Ойим мунғайиб қолди. Кўзларида ёш айланди. Унга таъсир қилиш учун янада қаттиқроқ гапирдим. Ўша гапларимга ҳалигача пушаймон қиламан. Ўзимни ўзим кечиролмайман. Хуллас, ойим рози бўлди. Эрталаб вақтли икковимиз «Қизил майдон»га бориб, дарахт тагида қимирламай ўтирдик. Соат тўққизларда Юсуповнинг машинаси узоқдан кўринди.

Аризани ойимнинг қўлига бердим.

— Югуринг! Анави милиционер турган эшикка қараб югуринг! — дедим.

Ойим қўлида ариза билан ўқдек отилиб кетди. Юсупов машинасидан тушаётган пайт ойим анча берида эди.

— Ҳой, болам! Ҳой, Юсупов болам! — деб қичқирди ойим.

Ичкарига кирмоқчи бўлиб турган Юсупов орқасига ўгирилиб қаради. Бу кампир ким экан деб, бир-икки қадам ойим томон юрди.

— Келинг, ая. Келинг!

— Мен ёзувчи Саид Аҳмаднинг онасиман. Шу қоғозни сизга олиб келдим. Ҳамма гап шунда ёзилган. Адолат қилинг, болам! Сиздан бошқа ҳеч кимдан умидим йўқ.

Юсупов қоғозни олиб, бир нима деди. Ойим бошини тебратди.

— Қаерга борасиз? Ана, машина элтиб қўяди.

— Йўқ-йўқ!

Ойим шундай дедию зудлик билан орқасига қайтди. Ойим кўздан йироқлашгунча Юсупов

орқасидан қараб турди.

Шу воқеадан ўн кунлар ўтиб, Навоий кўчасида Собир Абдуллани учратиб қолдим. Юсупов бир нечта атоқли ёзувчилар билан суҳбат ўтказган экан. Шунда Юсупов Уйғунни тикка турғизиб қўйиб, қаттиқ-қаттиқ гапирибди.

— Ёшларни турмага тайёрлаганмизми?! Қаёққа қараб ўтирибсан?! Агар Саид Аҳмад душман бўлса, сен билан мен ҳам душманмиз! Чунки уни биз тарбиялаганмиз.

Уйғун жавоб беролмай, лавлагидек қизариб-бўзариб, жойига ўтириб қолибди.

Бу гапларни Собир Абдулла айтиб берди.

Билмадим, Усмон Юсупов аралашдим, ҳартугул, мени Бирлашган нашриётга корректор килиб ишга олишди. Бу нашриётда асосан сиёсий адабиётлар босилади. Илгирларда ўқилган докладлар эрталабгача босмадан чиқарилиб, тарқатилиши керак. Кечаси соат икки-учларгача ишда қолиб кетаман. Мухаррир ўринбосари Рихси Сахобоев, ЎзТАГ таржимони Яхё Иўлдошевлар билан қайти-шим керак. Улар сизнинг уйингизда яшаётганимни билиб қолмасинлар деб, олдинроқ пиёда уйга жўнайман. Кўчалар хавфли. Уғрилар, йўлтўсарлар кўп. Тонготарга яқин уйга яқинлашганимда катта кўчанинг бошида ойим қимирламай кутиб турган бўлади.

— Ҳа, ишингиз ҳам бор бўлсин!

У менинг соғ-омонлигимни билгач, пилдираганча олдимга тушиб кетади. Орқасидан ховлига кираман. Дастурхонга ўраб қўйилган илиқ овқатни олдимга кўяди. Мудраб-мудраб бир-икки қошиқ овқат ейману ечинмасдан кўрпача устида ухлаб қоламан.

Шу ухлаганимча соат ўнларда уйғонибман. Чой ичиб ўтирган эдик, кўча томондан машина товуши эшитилди. Бир оздан кейин эшигимиз тақиллади. Ойим бориб эшикни очган эди, битта ўрис хотин ичкарига кирди.

— Зуннунова Саида шу ерда яшайдими? - деб сўради у.

— Издес, издес, — деб жавоб берди ойим. Мен ҳовлига тушдим.

— Зуннунова мен бўламан, — дсдим.

— Москвага ариза юборган эдингизми?

— Ҳа, — деб жавоб бердим.

— У ёқдан сизнинг ишингизни текширгани одам келди. Соат тўртда Марказий Комитетга боринг. Сиз билан гаплашишади.

У кетгандан кейин шошилиб кийиндиму нашриётга чопдим. Нашриёт директори Василий Фёдорович Архангельский бир ажойиб инсои эди. Унга мени юқорига чақиришаётганини айтдим.

— Хабарим бор, - деди у. - Кеча кечқурун мен билан гаплашишди, сен тўғрингда билганларимни айтиб бердим. Бежиз келмаган. Яхшилик бўлишини сезиб турибман. Кўпам ҳаяжонланмасдан, ўзингни босиб гапиргин. Ортиқча гап аралаштирма...»

Қирқ тўрт йил муқаддам ёзилгап ушбу хатнинг охири саҳифаси йўқ эди. Парткомиссия вакили нима деди, билмадим. Шунини яхши биламанки, 1954 йилнинг ўрталарида Саидахондан ҳамма айблар олиб ташланди. Ёзувчилар уюшмасининг аъзолигига тикланди. Газета-журналларда асарлари бирин-кетин чоп этила бошланди. Ўша йили «Гуллар водийси» номли шеърий тўплами ҳам босилиб чиқди.

Ойим қазо қилганда Саидахон ҳамма маросимларини бир фарзанддек адо этди. Ўзи ҳам то умрининг охиригача, ойим ундоқ эдилар, ойим бундоқ эдилар, деб эслаб юрди.

Қирқ тўрт йил кўздан яширилган хат бугун кўлимда. Кичкинагина жуссасида шунча ғамларни филдек кўтара олган Саидахоннинг мунис чехраси кўз олдимга келди. Ичимдан аламли бир хўрсиниқ отилиб чиқди-ю бўғзимни куйдирди.

Дунёнинг ишлари шунақа экан-да, чидамай иложинг қанча, деб ўзимни ўзим овутаман.

ФАРМОНБИБИ ҚАЛЪАСИГА ШТУРМ. БОЛЬШЕВИКЛАР ОЛОЛМАГАН ҚЎРҒОН

Минг тўққиз юз етмиш олтинчи йилнинг май ойида Ҳамза театри олдида «Тез кунда «КЕЛИНЛАР ҚЎЗҒОЛОНИ» кўрсатилади», деган афиша пайдо бўлди. Бир ойга яқин туриб қолган афишанинг бўёқлари ёмғирда ювилиб, офтобда оқариб кетганидан уни тез-тез янгилаб қўярдилар. Аммо томошанинг қачон кўрсатилишидан ҳамон дарак йўқ эди.

Ичкарида бўлаётган ҳангомалардан, «сен-мен»гача борган тортишувлардан, пьесани йўққа чиқариш, уни бадном қилиш учун бўлаётган жанглардан бесабр томошабиннинг хабари йўқ эди.

Коммунист шоирлар ўзбек халқи номидан: «Ким эдик тарихда биз, номи йўқ қашшоқ гадо», деб турган бир пайтда, мактаб болалари: «Ўрис тили оға тилим — она тилим», деб кўшиқ айтаётган бир пайтда, «Менинг дадам иккита, бири — Сталин, бири — ўзимнинг дадам!» деганда, дадасининг: «Ия, хотинни шерикчиликка олган эканмиз-ку!» деб тўнани елкасига ташлаб уйдан чиқиб кетгани ва қайтиб келмагани, хотинини улуғ Сталиндан рашк қилгани салбий баҳоланган бир пайтда манави тутуруқсиз, ғоясиз, ҳатто зарарли «Келинлар қўзғолони»нинг пайдо бўлиши ёз чилласида ёққан қордек, танқид аҳлини гангитиб қўйган эди.

Санъатшунослар, адабиётшунослар, режиссёрлар, Маданият вазирлиги вакиллари, мухбирлар Марказқўм ходими Мирзамухамедовнинг зуғуми билан эрталаб худди ишга бораётгандек тўппа-тўғри театрға келишарди. То муҳокама бошлангунча Фармонбиби, унинг келинлари, ўғиллари тўғрисида, уларнинг қилиқларидан, айтган гапларидан мириқиб кулиб ўтиришарди. Муҳокама бошланиши билан бирдан жиддий бўлиб қолишар, лабларидаги кулгини яшира олмай, мажбуран қовоқ солиб олишарди.

Муҳокамадаги сўзлар асосан Бердиали Имомов услубида бўлаётган эди. Университет домласи Имомов дурустгина ўйлаб кўрмаган, ҳали пишиб етилмаган, ланж гапларни ҳам қатъият билан, ишонч билан ҳар жумлани силтаб-силтаб, зарб билан, худди болға билан мих қоқаятгандек қилиб айтарди.

Муҳокама аҳли эснаб, бу «доно» гапларни бош қимирлатиб эшитиб ўтирарди.

Муҳокаманинг яна бир қатнашчисини айтмасам бўлмас. Бу аёлни кўпчилик санъат аҳли яхши биларди. У театрларда бўладиган муҳокамалардан қолмас, албатта сўз олиб, бир нималар дерди. Неча марта муҳокамага борган бўлсам, унинг биронта тайинли гап айтганини билмайман. У Имомов услубининг заифона нусхаси эди. У йигирманчи йилларнинг комсомол қизларига ўхшатиб соч кестирган, ўзига ниҳоятда бино қўйган аёл эди. Муҳокама қатнашчилари унинг нима деяётганига тушунмасалар ҳам дазмолнинг уч тарафига ўхшаган гажагига маҳлиё бўлиб ўтирардилар. (У хонимнинг исм-шарифини ошкор қилишни лозим кўрмадим). Ҳозир мухбирлик қилиб анча дуруст ишлар қиляпти. Услубига ҳам, нутқига ҳам бинойидек маъно, ранг кириб қолган.

Орқарокда жимгина ўтириб, бўлаётган гапларнинг мағзини чақиб, ўзимча бир хулосага келгандек эдим. Пьеса ҳаммага ёққан. Бироқ Мирзамухамедов, Фрунзе Жўраев, Морозов ҳамда Санъатшунослик институтининг ходими Александр Рибникларнинг хоҳиши билан уни ёмонлашга мажбур эдилар. Ёмонлаш учун эса тайинли бир гап тополмасдилар. Мен ҳамон индамай ўтирибман. Домла Иззат Султон: «Сиз гапирманг, пьеса ўзини ўзи ҳимоя қила олади», деб тайинлаган эди.

Асарнинг финал қисми ўзимизга ҳам маъқул бўлмаётган эди. Ўйлаб-ўйлаб бирон йўлини тополмай уни комиссияга кўрсатган эдик. Улар худди ана шу «нозик» жойдан ушлаб қолишди. Асарни «тошбўрон» қилишга ҳақлари бор эди. Режиссёр Баҳодир Йўлдошев улардан шу саҳна муҳокамасини эртага давом эттиришларини илтимос қилди. Комиссия аъзолари эртага ҳам иш топилганидан қувониб рози бўлишди.

Баҳодир артистларнинг эртага барвақт келишларини тайинлаб уйга жавоб бериб юборди.

Эрталаб комиссия аъзолари учинчи парда мутлақо бошқача бўлиб қолганини кўриб ҳайрон

қолишди.

Финал ниҳоятда кулгили чиққан эди. Баҳодир асарга биронта сўз қўшмай, биронта янги одам қўшмай, ниҳоятда кулгили бир йўл қўллаган эди. Комиссия аъзоларининг кулавериб ичаклари узилгудек бўлди. Лекин барибир комиссия деган номи бор, бирон нима демаса бўлмайди. Асарнинг у ер, бу еридан чўқилаб кўришди, асар бачкана бўпти, эркак кишининг хотин ролида чиқиши ўттизинчи йилларда қолиб кетган, дейишди.

Учинчи пардани энди ўзгартирмаслик керак, жуда яхши чиқибди деган одамлар кўпчилик эди. Кўпчиликнинг гапи гап-да, шу холда кўрсатилсин деганларнинг гапи ўтди.

Бугунги муҳокамани яна Мишаппинг ўзи бошлаб берди. Мирзамухамедов ўзбекчага нўнок, ўрисчага чечан эди. Ўз она тилидан ўрисчани афзал билган бу одамни ҳамма Миша деб атарди. Миша ниманидир эслаб кулиб юборай дер, аммо ўзини аранг тутиб турарди. Менимча, кеча уйда оила аъзоларига Фармонбиби ва унинг келинларини гапириб берганга ўхшарди. Аммо у хизмат тақозоси билан айтиши керак бўлган жуда «жиддий», жуда «муҳим» тайёр гапга чоғланиб турарди.

—Авторга битта савол, — деди у қовоғини солиб. — Пьесани ёзишдан мақсадингиз нима? Мен тушунмадим.

—Уни тушунадиган одамлар учун ёзганман, сизнинг тушунмаслигингиз табиий бир хол, — деб ачитиб жавоб бердим.

Мишанинг тарафдорлари, биз ҳам тушунмадик, дейишди. Муҳокама катнашчиларининг ярми: «Биз тушундик-ку, нимасига тушунмадинглар?!» дейишди.

Ҳозирги аҳволни кўриб бир латифа ёдимга тушди.

Афанди бир йиғинда араванинг тепасига чиқиб: «Халойиқ, нима демоқчилигимни биласизларми?» дебди.

Одамлар: «Йўқ, билмаймиз», дейишибди. Афанди эса: «Билмайдиганларга айтадиган гапим йўқ», деб пастга тушибди.

Эртасига яна аравага чиқиб: «Нима демоқчилигимни биласизларми?» деб сўрабди. Одамлар: «Биламиз, биламиз!» деб қичқиришибди. Шунда афанди: «Билсанглар бўпти-да, гапириб нима киламан?» деб яна пастга тушибди. Учинчи куни афанди халойиққа: «Нима демоқчилигимни биласизларми?» деб мурожаат қилибди. Одамлар ўзаро маслаҳатлашиб: «Афандим, ярмимиз биламиз, ярмимиз билмаймиз», дейишибди. Шунда афанди: «Билганлар билмаганларга тушунтириб кўйсин!» деб эшагини миниб кетаверибди.

Биргина адабиётшунос олим Ҳафиз Абдусаматов, асар томошабинга маъқул бўлади, уни тўхтатиб ўтирмаслик керак, деб айтди.

«Тушунмаган» Мишанинг тарафдорлари яна Имомов методини ишга солиб, бири олиб-бири кўйиб, гапга тушиб кетишди.

Театр директори Олим Хўжаев ўрнидан турди.

— Биродарлар, бу канақаси, салкам бир ойдан бери

тортишасизлар?! Нима деяётганларингни ўзларинг ҳам билмайсизлар! Бўладиган бўлса, «бўлади» денглар, бўлмаса асарни йиғиштириб қўяйлик. Театрнинг ўз молия плани бор. «Антигона» асарини саҳналаштириш учун Гуржистондан машҳур Аликсидзе дсган режиссёрни чақирганмиз. Унинг театрда ўтган ҳар бир кунига фалон пулдан ҳақ тўлаймиз. Бунақада артистлар ойликсиз қолади-ку! Бир қарорга келинглари-да, ахир! — деди нолиб.

Хуллас, афанди айтганидек, тушунганлар тушунмаганларга тушунтирадиган бўлди. Эртага: «Охирги кўрик, охирги муҳокама бўлади», деб эълон қилишди.

Эртасига яна театрга бордим. Ўтирганларга халақит бермаслик учун энгашиб қоронғи залда тимирскиланиб жой топиб ўтирдим. Парда очилди. Фармонбиби кўлига Сотти сув қуяётганда нимадандир шубҳаланиб обдастани туртиб юборди. Саҳна олдига келиб, кафтини кўзига соябон қилиб залдан кимнидир қидираётганга ўхшади. Саҳна четида турган электр устасига: «Залнинг чироғини ёқ!» деб буюрди. Зал ёришди. Ҳайҳотдек залда Миша билан Фрунзедан

бўлак ҳеч ким йўқ эди. Фармонбиби рўмоли билан юзидаги гримларни арта бошлади.

— Шу иккита турки совуққа комедия кўрсатаманми?! Томошабин йўқ залда комедия ўйнаб бўладими?! Қани, болалар, томоша тамом! Уйларингга кетаверинглар! — дедию ўзи ҳам саҳнадан чиқиб кетди...

Олим Хўжаев Марказқўмга чиқиб, Катталарга аҳволни тушунтирганга ўхшайди. «Келинлар кўзғолони» томошабинга кўрсатилсин, дсган рухсат келди.

Директор кабинетини яна комиссия босди. Одатда, уч кун премьерга бўлар, олдинги уч қатор жой меҳмонларга атаб қўйиларди. Бугун комиссия аъзолари амма-холасию, қайпонасию, келинойиларига текин билет олиш учун келишган эди.

Биринчи спектаклда унчалик одам кўп бўлмади. Афи-ша кечқурун, ғира-шира қоронғи пайтида чиқарилган, кўп томошабин бундан хабарсиз қолган эди. Залда асосан комиссия аъзоларининг қариндошлари, вазирлик ходимлари, бошқа театрларнинг артистлари, режиссёрлари, редакция ходимлари ўтиришарди.

Мен биринчи қаторнинг чап томонида Сора Эшонтўраева билан ёнма-ён ўтириб қолибман. У бутун вужуди билан саҳнага сингиб кетган, ҳадеб: «Вой, Зайнаб ўлмагур, яшнаб кетди-ку! Бирпасда саҳнани ўзиники қилиб олди-я! Бу саҳна эмас, Зайнабнинг ҳовлиси! Вой, Зайнаб ўлмагур-эй!.. Шунча йил бирга ишлаб Тўйчивойнинг шунақа маҳоратли артист эканини билмаган эканман. Боплаяпти! Ёзилиб, яйраб, мириқиб ўйнаяпти!» деб гапириб ўтирарди.

Сора опа ижрочиларни олқишлаб ҳаммадан кўп чапак чалар, кулар, баъзан қийқириб юборарди.

Комиссия аъзолари қотиб-қотиб кулишар, менга кўзлари тушганда дарров қовоқларини уйиб сўмрайиб олишар, мендан яшириб яна кулишарди.

Кечаги томошанинг овозаси эрталабгача Тошкентга тарқаб бўпти. Пьеса ҳақида хилма-хил гап юрарди. Биров: «Кекса онахонларимизни масхара қилиб кўрсатган эмиш» деса, бошқаси: «Аксинча, доно ўзбек онасини улуғлаган!» дерди.

То тушгача уч кунлик билет сотиб бўлинди. Фақат театр маъмурияти «нозик» одамлар учун хар томошага юзтадан билет олиб қолган. Маъмур Абдуллажон худди асаларининг подшосига ўхшарди, қаёққа юрса юзлаб одам асаларидек унга ёпирилларди. Театр яқинига бориб бўлмайди. Залга вақтлороқ одам қўймаса, тўполон бўладиганга ўхшаб қолди. Ниҳоят, эшик очилди. Одамлар бир ёпирилганда металл ромли ойнаванд эшик ошиқ-мошиғидан узилиб мрамор полга тушдию чил-парчин бўлди. Одамлар ойна синиқларини босиб ичкарига киришарди. Билети бор ҳам, билети йўқ ҳам ичкарига кириб кетди. Хонимларнинг кийимлари ғижим, ҳафсала билан қилинган пардозлари чаплашиб, прическалари тўзғиб кетган.

Ташқарида яна икки-уч томошага етадиган одам тўпланиб қолган эди.

Залда одам кўп. Ерга ўтириб олганлар қанча, тик туриб қолганлар қанча. Ғала-ғовур, ким нима деяётганини англаб бўлмайди. Агар томоша пайтида ҳам шундай бўлса, билмадим, нима бўлади?!

Залда чироқ ўчирилиб, пардага нур туширилди. Ҳали ҳам жой талашаётганларнинг асабий товушлари тинмасди. Саҳна олдида Халқ артисти Зиқир Муҳаммаджонов чиқиб, икки қўлини баробар кўтарди. Бунақа тўполонда томоша кўрсатмаймиз, демасмикин деб, ҳамма бирдан жимиб қолди. У залда тинчлик сақлашни илтимос қилиб, ролларни ижро этувчи артистларнинг номларини айта бошлади. У Фармонбиби ролида Ўзбекистон халқ артисти Зайнаб Садриева деганда зал момақалдиросдек бир гумбирлаб олди. Ғани Аъзамов номини айтганда қийқирик, ҳуштакбозлик бўлиб кетди.

Парда очилди. Фармонбиби қўлини орқасига қилиб саҳнанинг у бошидан-бу бошига ўта бошлади. Соттини ўйнаётган Тўти Юсупова (бу ролни кеча Эркин Маликбоева ўйнаган эди) спорт кийимида, қўлида хала-хўп ҳалқаси билан кенжа келин, Фармонбибининг тили би-лан айтганда, қип-яланғоч Нигора — Дилбар Икромова саҳнага чиқди.

Уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида олқишлар янграр, қарсақлар тўхтамасди.

Зайнаб Садриеванинг бир неча ойдан бери репетиция қилиб чеккан азоблари, айниқса кейинги бир ой ичида комиссия берган озорлари унутилди. У бутун вужуди билан, жон-жаҳди билан берилиб ўйнардди. Ташқаридан қараганда у роль ўйнамаётганга, ўз уйида, келинлари даврасида бемалол юрганга ўхшарди. Аслини олганда, у бирон ҳаракатни меъеридан оширмаслиги, юз ифодалари сунъий бўлиб қолмаслиги, овозида асабийлик сезилмаслиги учун бутун вужудини иродасига бўйсундириб ҳаракат қиларди. Аммо томошабинга буни сездирмасди.

Бугун ҳам ёнимда ўтирган Сора Эшонтўраева тинмай қарсак чалар: «Вой, Зайнаб ўлмагур-эй!» деб қийқарарди.

Шу пайт снимдан пояндозни пайпаслаб бир кампир жавраб ўтди: «Вой, томошанг ҳам бор бўлсин-а! Кулавериб жағларим оғриб кетди-ку! Ковушим ўлгур қаёқда қолдийкин?..»

Томошанинг қандай тугаганини, қандай қийқириқлар, қандай олқишлар бўлганини айтиб ўтирмайман. Ҳам-мангизга тушунарли қилиб битта гап айтаман, холос. Ўша оқшом Тошкентнинг гулбозори Ҳамза тсатрининг саҳнасига кўчиб келгандек бўлди.

Эртасига театрнинг яна бир металл ромли эшиги қарсиллаб қулади. Ойналари чил-чил бўлди.

Билетлар чайқовчи болаларнинг қўлига ўтганидан кўчада очикчасига билет савдоси бўлаётган эди.

Театрнинг артистлар кирадиган томонидан Яшин ака Ҳалимахоним билан Мукаррамахонимни олиб кирди. Мукаррамахоним мени кўриб Яшин акага нимадир деди. Биламан унинг нима деганини. Бир меҳмондорчиликда мени аскияга тортиб, енгмоқчи бўлганди. Ўшанда уни бир гап билан оғиз очирмай қўйгандим. Ўшандан бери мени ёмон кўрар, тўйдама, йиғинлардама кўрнб қолса, «Анави турқи совуқ ёзувчи бу ерда нима қилиб юрибди?!» деб менга эшиттириб баралла айтарди.

Бу ажойиб санъаткор ўзбек рақсининг беназир устаси ниҳоятда завқли, латифаларга уста, ўтирган даврасини гурра-гурра кулдирадиган қувноқ аёл эди. Шу топда у пьесани мен ёзганимни билмаса керак. Ўқтин-ўқтин менга қараб ғижиниб қўярди. Кулаётган одамларнинг овози орасида унинг қарсиллаб кулиши баралла эшитилиб турарди. Биринчи танаффус бўлиб чироқ ёнганда Яиган ака келиб мени табриклади. Шунда Мукаррамахоним: «Ия, буни сиз ёзганмисиз?!» деди. «Биласизми, сизни жинимдан ҳам ёмон кўрардим. Шу пьесангиз учун гуноҳингиздан ўтдим. Қўлни беринг, энди ярашдик. Илтимос, хотин киши билан аския айтишганда рақибингиз аёл киши эканини эсингиздан чиқарманг! Табриклайман сизни».

— Гап келганда онангни ҳам аяма, деган экан бир доно, — дедим кулиб.

Бир неча йиллардан бери урушиғли бўлиб юрган хоним билан «Келинлар қўзғолони» баҳонасида ярашиб олдик.

Тўртинчи кунги томоша қолдирилди. Эшик деразалари синган, ичкарида бирон фалокат юз берса, кўнгилсизлик бўлиши мумкин деб, ўт ўчириш командаси залга одам қўйиш мумкин эмас, деб туриб олди. Икки кунлик билет одамлар қўлида қолди.

Томошабин ҳамон театр томон окиб қеларди. Қўлида билет билан қолганлар тўполон қилиб маъмурни ҳам, директорни ҳам жонидан безор қилиб юборишди. Театр олдига: «Бўлғуси спектакль алоҳида эълон қилинади. Билетларни сақланг», деган эълон чиқарилди.

Жанжаллардан безор бўлган театр коллективи бир кечадаёқ Хоразмга «қочиб» кетди. У ерда бир ой гастролда юргандан кейин таътилга чиқади.

Театр таътилдан қайтди. Биринчи сентябрда янги мавсумни бошлаши керак. Томошабиндан икки спектакль қарз бўлиб қолган театр янги мавсумни «Келинлар қўзғолони» билан бошламоқчи бўлди. Лекин театр бу ниятига етолмади. «Мавсум Ленини бор асар билан бошлансин!» деган буйруқ келди. Уша пайт раҳбарлари одатда, театрга келмасди. Фақат Ленини бор спектаклгагина келарди.

Сотиб олган билетини икки ой сақлаган томошабинлар яна қайтиб кетишди.

Мавсумнинг очилиши унчалик тантана бўлмади. Идоралардан, корхоналардан, маҳаллалардан ташкил қилинган томошабинлар асарнинг охиригача ўтирмай ташлаб чиқиб кстигади.

Хуллас, мавсумгашг очилиши муздеккина бўлиб ўтди.

Сентябрь оғи деярли «Келинлар қўзғолони» билан ўтди десам хато бўлмас. Кунига икки мартадан, ҳатто уч мартадан кўрсатилган кунлар бўлди. Ўша кезлар артистлар гримларини артмасдилар, ролдаги кийимларини ҳам ечмасдилар. Шундай кунларнинг бирида театр эшигининг олдида «Тез ёрдам» машинасини кўриб ҳайрон бўлдим. Билсам, Зайнаб Садриева касал бўлиб қолибди. Ҳамшира унга укол қилиб чиқиб кетгандан кейин олдига кирдим.

— Чарчабман. Уколдан кейин анча ўзимга келдим.

— Ўзингизга битта партнёр тайерласангиз бўларди. Мана шунақа пайтларда ўйнаб, юкингизпи енгил қиларди, — дедим. Зайпаб оиа кулди.

— Мен ўлганимдан кейин Фармонбибини бошқа одам ўйнайди, билдингизми? Умримнинг охиригача шу ролни ўзим ўйнайман.

Кўчада минг хил гап. Биров: «Ҳукумат нега кампирларни масхара қиладиган театрга рухсат бериб қўйибди?» деса, бошқаси: «Ҳамза театрининг куни майнавозчиликка қолган, уни циркка қўшиб юборса ҳам бўлар экан» дерди.

Тошкентда канча келин зоти бўлса, ҳаммаси қайнонасини бошлаб келарди.

Қайноналар: «Нимаси ёмон, ҳаммаси тўғри! Оила бир қўлда бўлса, нимаси ёмон?!» дейишарди. Келинлар эса: «Менинг ҳам шунақа қайнонам бўлса, жон-жон дердим! Ишдан келсам овқатим тайёр бўлса, болаларимдан кўнглим тўк бўлса, ҳатто шиппагимни ҳам яматиб қўйса, бозорга бормасам. Пайпоқдан тортиб ич қўйлаккача ўзи опкелиб берса! Бунақа қайнонани қаёқдан топасан?!» деб Фармонбибини мақтарди.

Орадан бир йил ўтмай пьесани Ўрта Осиё республикаларининг ҳамма академик театрлари сахнага қўйди. Шу баҳонада Олмаотага, Ашхободга, Душанбега, Хўжандга бориб асарни кўрдим. Халқ артистлари Собира Мойконова, Сона Муродова, Мушаррафа Қосимова, Сайрам Исаевалар Фармонбиби родини меъёрига етказиб ўйнаган эдилар.

Тошкентдаги Рус академик театри пьесани тайёрлаб, комиссияга топшираман деб турганда Миша яна иш кўрсатмоқчи бўлди. Унинг қилаётган тинимсиз ҳаракатлардан шубхаланган Марказқўмнинг идеология секретари О. У. Салимов ўзи театрга келиб, томошабинлар билан бирга кўришини айтди.

Миша билан Фрунзе Жўраев залнинг қоронғи бурчагида Салимовга кўринмай ўтиришарди. Аммо Александр Рибник қанчалик лаин, қанчалик юзсиз одам эканини ўзи намойиш қилаётганига гувоҳ бўлдим.

У Салимовга пьеса ниҳоятда яхши эканини, уни шу кунгача ҳимоя қилиб келаётганини гапираётганда луқма ташладим.

— Пьесани бадном қилиш учун курашганларнинг энг фаоли сиз эдингиз-ку!

У бундай гапни кутмаган экан, ранги ўзгарди.

— Буни сизга қайси аҳмоқ айтди? — деди асабий бир ҳолда.

— Айтган одам аҳмоқ эмас, жуда ақлли, пок одам. У фақат сизнинг гапингизни айтиб берди, холос. У ёғини ўзингиз билаверасиз, ким аҳмоғу ким ақлли!

Қиличи синиб, қалқони тешилган Миша билан Фрунзенинг залдан қачон чиқиб кетганини ҳеч ким билмай қолди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси Мухтор Авезов номидаги Қозоғистон Давлат академик театри Темиртов шаҳрида «Келинлар қўзғолони»ни кўрсатаётган бир пайтда залда томоша кўриб ўтирган бир ҳомиладор қозоқ келинчак куламан деб туғиб қўйганини, Фармонбиби чақалоқни йўргаклаб сахнага олиб чиққанини ва унга менинг отимни қўйганини хабар қилган эди.

Бу хабар пьесани йўқ қилмасам отимни бошқа қўяман деган Мишанинг қорнига қозиқ

қоққандск бўлди.

Бу йилги баҳор театр учун ҳам, мен учун ҳам ниҳоятда оғир келди. Ажойиб артист, маданиятимизнинг беназир арбоби Олим Хўжаев оламдан ўтди. У бир неча ойлardan бери тайёрлаётган Антигона ролини бир марта ҳам ижро этолмай армонда кўз юмди.

Тинимсиз курашлардан, камситишлардан чарчаган Саидахон ҳам бу азобли дунёни ташлаб кетди.

Уни кеча кечқурун касалхонага бориб кўргандим.

— Ҳали ҳам олишиб ётибсизларми? — деди ўзига хос паст овозда.

— Курашлар тўхтади. Биз енгдик, шекилли.

Саидахон «Келинлар кўзғолони»ни бир марта бориб кўрган, томошадан жуда хурсанд бўлиб қайтганди. Эртасига тоби қочиб ётиб қолди.

Ғафур Ғулom номидаги нашриёт унинг уч томлик «Танланган асарлар»ини чиқараётган эди. Охириги жилди босмадан чиққан экан, нашриётга бориб ҳали бўёғи қуримаган учинчи жилдни уни хурсанд қилиш учун олиб боргандим. Варақлаб кўриб, хато кетмадимикан, деб шивирлади. Кечаси синчиклаб ўқиб чиқаман, деб олиб қолди.

Кечаси соат учдан ошганда унинг жон берганини телефонда хабар қилишди.

У курашларда енгилмаган аёл эди. Фақат интихосиз курашлардан толиққан эди. Бу бемаъни курашлар жонига теккан, тинкасини қуритган эди. У хиёнаткор дўстларидан норизо бўлиб, ҳатто партия аъзоси бўлганидан пушаймонлар қилиб оламдан кетди.

Унинг тобутини дўстларим, шогирдларим, Ҳамза театрининг артистлари елкада кўтаришди. То ҳамма маъракалари ўтгунча ҳамдард бўлиб снимда туришди. Зайнаб Садриева эса унинг «йигирмаси» ўтгунча ҳар куни уйимизга келиб турди.

Театрнинг Москва гастроли жуда тантанавор ўтди. Ўз футболчиларига мадад бўлиш учун футбол ишқибозлари севган командалари қайси шаҳарга борса, ҳаммадан олдин етиб борганидек, «Келинлар кўзғолони»нинг юзга яқин ишқибози Москвага борган, уларга пойтахтда ўқийдиган ўзбекистонлик студентлар қўшилишиб, Мальга театр олдига эрталабдан келиб олишар эди.

Иттифоқ Маданият вазири Демичев: «Зал ўзбеклардан бўшамай қолди. «Келинлар кўзғолони» москваликлар учун қўшимча яна бир марта кўрсатилсин! Фақат билетлар заводларда, муассасаларда сотилсин!» деб буйруқ берди.

Бутун дунёда қайта-қайта намоиш қилинган машҳур «Чапаев» фильмида бош ролни ижро этган таниқли артист Борис Бабочкин Малмй театр олдидан бир неча кундан бери тўпланаётган ўзбекларни кўриб, русларнинг «головокружение от успехов» («ютуқлардан эсанкираш — бош айланиш») иборасини сал-пал ўзгартириб: «Сегодня у меня головокружение от узбеков!» («Бугун ўзбеклардан бошим айланиб кетяпти»), деган эди ҳазил аралаш.

Гастрол охирида Иттифоқ Маданият вазирлиги Москва санъатшунос олимлари иштирокида муҳокама мажлисини ўтказди. «Инқилоб тонги» асари муҳокамада яхши баҳо олмади. Асар шовқин-сурондан иборат бўлиб қолганини, Ленин драмага ноўрин киритилганини, унинг сюжетга сира алоқаси йўқлигини айтшди. Шу сахнани олиб ташлаш кераклипиш ҳамма бир оғиздан маъқуллади. «Қиёмат қарз» асарида Шукур Бурҳон асосий ролни маҳорат билан ўйнаган бўлишига қарамай, асар сунъий воқеа асосига қурилгани сабабли Москва томошабинларини ўзига жалб қилмади ва ишонтира олмади, деб баҳолашди. «Антигона» спектакли ҳам дуруст баҳо ололмади. Бош роль ижрочиси Олим Хўжаев вафотидан кейин бошқа артистни шошилиш тайёрлаганлари бунга сабаб бўлди. Ижро ҳали маромига етмаганлиги таъкидланди. «Келинлар кўзғолони» асари томошабинларга маъқул бўлганини, театр бу асар билан яна бир поғона кўтарилганини таъкидлашди.

«Антигона» билан «Келинлар кўзғолони»ни Тбилисига обориб, грузин томошабинларига кўрсатаман, деб ваъда бериб қўйган Аликсидзенинг дами ичига тушиб кетди.

Маданият вазирлиги «Келинлар кўзғолони» ижрочиларини мукофотлаш учун қирқ минг сўм

пул ажратганини эълон қилишди. Ўша пайтда қирқ минг сўм жуда катта пул бўлган. Шу пулга саккизта «Волга» ёки ўн олтита «Москвич» машинасини харид қилиш мумкин эди.

Мишанинг тарвузи қўлтиғидан тушгандек бўлди. Устига-устига, «Правда» газетаси профессор Рудницкийнинг «Талантлар ҳамоҳанглиги» номли катта мақоласини эълон қилди. Унда «Келинлар қўзғолони» муваффақият билан саҳнага қўйилганлиги, асар талантли ижрочилар билан ҳамоҳанг эканлиги алоҳида эътироф этилган эди.

Бошқа спектаклларда иштирок этганлар ҳам Москвага умид билан келганлар. Ажратилган пулни барча иштирокчиларга баробар тақсимлаш керак деган маслаҳат ўртага тушди. «Келинлар қўзғолони»ни саҳналаштирган ажойиб режиссёримиз Баҳодир Йўлдошев ҳам, мен ҳам бунга рози бўлдик. Мен ўз улушимни олмаслигимни айтдим.

Театр олдидаги Островский ҳайкалининг супасига суяниб турган Мишанинг олдида бордим. У алаmidанми ё бирон бошқа сабабданми озроқ ичган, ширакайф эди. Уни ҳеч қачон ичганини кўрмаган эдим.

— Хўш, энди нима бўлади? — дедим пичинг билан. У ҳайрон бўлди. — Отингни бошқа қўймоқчи эдинг-ку?!

У ўзича қизиқчилик қилмоқчи бўлди:

— Отимни Миша деб ўзгартиргансизлар-ку, яна ўзгартираманми?

У ҳали ҳам енгилганини бўйнига олмасди.

Тошкентда бир янги тик кутиб турганди. Хитой Халқ Республикасининг Урумчи шаҳрида Уйғур автоном вилоятининг театри «Келинлар қўзғолони»нинг премьерасига чақирибди. Эртасигаёқ йўлга чиқдим. Шу баҳонада Қашқар, Ўримчи, Фулжа шаҳарларини кўрдим. Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Қорахонийлар давлатининг асосчиси Сўтуқ Буғрохон ҳамда шайх Убайдулло Офоқ Хўжам мақбараларини зиёрат қилдим.

Уйғур санъаткорлари асарни жуда яхши саҳналаш-тирган эканлар. Хурсанд бўлиб қайтдим.

Ана шундан кейин турли мамлакат ва қардош республикалардан премьерарага таклифлар кела бошлади. Лаос, Мўғулистон театрлари ҳам асарни ўз томошабинларига кўрсатишди. Грознийда Нураддинов номидаги Чечен-Ингуш театри билан Жанубий Осетия театрларидан ҳам таклифнома келди.

Хуллас, «Келинлар қўзғолони» мени кўп мамлакатларга олиб борди. Кўрмаган жойларимни кўрсатди.

Айниқса, олис Американинг Нью-Йорк шаҳридаги «Возрождение» театрида пьесанинг намойиш килиниши мен учун етти ухлаб тушимга кирмаган, ҳатто орзу қилишим ҳам мумкин бўлмаган бир бахтли ҳодиса эди. Нью-Йорк телевидениесига кўрсатилган рекламада «Буит невесток» сўзларининг жаҳонга машҳур Озодлик ҳайкали атрофида айланиши ва унда менинг ҳам номим ёзилганини кўриб ҳаяжонланиб кетдим.

То Киев шаҳригача беш ярим соат, океан устидан тўққиз ярим соат учиш керак. Сафар олдидан бизга оқ йўл тилаган Президентимиз Ислон Каримовга ниҳоятда ихлосим ошиб кетди. Океан устидан учиш кетаётиб ҳам, учиш қайтаётиб ҳам бағри кснг бу саховатли инсонга океан билан осмон оралиғида туриб чин дилдан узоқ умрлар тиладим. Амсрикадан қайтиб келганимда яна бир янгилик кутиб турган эди. Билмадим, ростми-ёлғонми, Фрунзе Жўраев устозига садоқат билдириб, Фрунзе Жўраев деган исми шарифини «Бишкек Жўраев» деб ўзгартирган эмиш. Бу гап қанчалик рост, кафилини ололмайман.

Бугунги коммунистлар — ўша Қишки саройга штурм қилган большевикларнинг авлоди бўлса, Фармонбиби қалъасига штурм қилиб, битта кесагини ҳам кўчиролмади.

«Халқлар отаси» Сталин: «Большевиклар ололмайдиган кўрғон йўк», деган эди. Бироқ улар Фармонбиби кўрғонини ололмади. Ғафур Фулом айтганидек, «қалъа бут, кўрғон саломат»лигича қолди.

«Хуррият» мустақил газетаси. № 33(237) 15—21 август, 2001 йил.

ОЙИМ, ДАДАМ ВА МЕН (Сўнгсўз ўрнида)

Дадам «Уфқ»нинг иккинчи китобини ёзаётган пайтлар эди. Ойим дадамнинг кайфиятини бузмаслик учун кўчада бўлаётган ҳар хил гапларни, миш-мишларни етказмасликка ҳаракат қиларди.

Дадамнинг бир одати бор, бирон нарсадан диққат бўлиб қолса диққатвозлиги босилмагунча бирон сатр ёзолмасди. Шунинг учун ҳам ойим уни суюнтирадиган гапларни топиб келарди. У мутлақо ёзмай кўйган, оғайнилари билан вақтини бекор ўтказаетган пайтларда, худо кечирсин, деб дадамга ёлғон гапирарди:

— Ғафур акани кўрган эдим, бурунбой нега ҳеч нарса ёзмаяпти, бунақа қилса союздан ўчиртивораман, деяптилар.

— Абдулла ака телефон қилдилар, кечагина чиққан болалар ундан ўтиб кетяпти, айтиб кўйинг, адабиёт дангасаликни ёқтирмайди. Ёзмаса, бошқа тирикчилик қилсин, дедилар.

Дадамга бу гаплар хуш ёқарди. Чиппа-чин ишонарди. Кўчага ҳам чиқмай, берилиб ёзишга тушиб кетарди.

Дадам кечаси билан ишлаб, тонг пайтида ухларди. Кечаси ойим билан икковимиз дадамнинг иш кабинетидан эшитилиб турган машинка товушига қулоқ солиб ётардик. Ойимнинг мана бу сатрлари ўша пайтда ёзилганди.

*Эшик тирқишидан бир чизиқ ёниб,
Офтоб бўлиб кириб, ёритар хонам.
Машинканг чиқиллар, тўхтайдди баъзан,
Биламан, чекапсан, чекапсан улаб.
Кошки очиб кўйса, деб деразани,
Камроқ чекса-чи, деб бўламан хуноб,
Хонангни тутундан поклаш дардида
Бедор ўтираман сендан нарида.*

Дадам тонготар пайтида ухлашга ётарди. Ва албатта ойимга хат ёзиб, столга кўярди:

«Саидахон, илтимос, кўлёмани ўқиманг. Устидан бир кўз югуртириб, албатта, ўзим ўқиб бераман. Ҳар эҳтимолга қарши кўлёмани сиз тополмайдиган жойга бекитиб кўйдим. Қидирманг, барибир тополмайсиз».

Дадам кўлёмасини печка дудбуронининг ичигами, менинг ўйинчоқларим солинган қутичанинг ичигами яшириб кўярди. У эртасига кўлёмани таҳрир қилиб ойимга ўқиб берарди. Ойим, фалон жумланинг ўзи яхши эди, бекор тuzатибсиз, деганда, дадам, ия, ўкиганмидингиз, деб сўрарди. Шунда ойим, хотин кишининг уйига нарса яшириб бўладими, деб куларди.

Олтмишинчи йилларнинг охирилари бўлса керак, дадам жуда берилиб «Уфқ»нинг охириги китобини ёзаётган эди. Дадам саҳарда ётганича, кундуз соат ўн иккиларгача ухлаб оларди. Шундай кунларнинг бирида почтачи бир даста газета-журналларни ташлаб кетди. Ойим «Шарқ юлдузи»ни варақлай бошлади. Ичаётган чойи ҳам совиб қолди. Берилиб ниманидир ўқирди. Кейин уйдан қайчи олиб чиқиб, журналдаги боя ўқиётган мақолани жуда эҳтиётлаб қийиб олди. Синчиклаб қараган одам журналнинг шу жойидан мақола олиб ташланганини билолмасди ҳам. Кейин журнал охиридаги мундарижа босилган саҳифани ҳам йиртиб олиб ташлади. Менга караб, даданга айтма, деб тайинлади.

Ойим йиртиб олган мақола «Уфқ»ни атай бадном қилиш учун қандайдир ғараз билан ёзилган мақола эди.

Дадамнинг одатини мен ҳам билардим. Бирон нимадан диққат бўлиб қолса, қўли ишдан совиб, мутлақо ёзмай кўярди.

Роман «Шарқ юлдузи»да босилган эди. Ойим телефон қилиб, Ҳамид Фуломга шундай дегани эсимда:

— Журналнинг ўзи романини босиб, энди ўз деразасига ўзи лой чаплайпти.

Дадам бу мақолани кўрмадиям, билмадиям, ўқимадиям. Фақат яқинда уйимиз таъмирланаётганда ўша мақола топилди. Дадам ўқиб, кулиб кўя қолди.

Андижондаги боғимиз этагидан Қорадарё кирғоққа сапчиб оқарди. Бу томонда ховлимизнинг ичидан Катта Фарғона канали ўтарди. Дадам канал бўйидаги барглари қуюк бир туп дарахт тагига каналнинг кирғоғидан то қок ярмигача етган сўри қурганди. Мен кўпинча сўрида оёғимни сувга ботириб, маза қилиб ўтирардим. Ойим уришиб-уришиб, сув бўйидан мени хайдарди. Бунга сабаб каналдан баъзан илон сузиб ўтарди.

Дадам боғимизда кечаси ёзмасди. Дарё бўйларидаги шоликорликда чивин куп бўларди. То кечаси соат ўн бирларгача чивин чақиб безор қиларди. Кечаси дарё томондан шамол эсганда чивинлар аллақаяққа ғойиб бўларди. Дадам эрталаб тонг отиши билан машинкасини

кўтариб, канал бўйидаги сўрига чиқарди. Сўридан етти-саккиз метр нарида дадам каналга қурган чархпалак ғийқиллаб айланиб турарди. Унинг новидан оқаётган сувдан ичиш учун хар хил кушлар учиб келишарди. Қизил, кўк, сариқ, запгори ниначилар тинимсиз учиб турарди. Баъзан улар сувда оқиб келаётган баргларга кўниб, худди қайиқда сузаётгандек сайр қилардилар. Баъзилари сувга кўниб оқиб ўтардилар.

Боғимизга мехмон кўп келарди. Саратон авжига чиққанда, ҳатто ҳашаматли боғлар қурган раислар ҳам салқинлагани бизникига келардилар. Бутун Избоскан ва Андижон туманида шу жойдан ортиқ салқин жой йўқ эди.

То тушликкача тўрт-беш қоғоз ёзиб олмаса кейин ишлаб бўлмасди. Шунинг учун ойим сўри билан уйимиз оралиғидаги шафтоли тагига кичкинагина курси қўйган, мен дадамга қоровул бўлиб ўтирардим. Дадам чарчаб ёнбошласа, дарров, ойи, дадам ётди, деб хабар қилардим. Дадам шошиб яна машинка босишга тушиб кетарди.

Ойим сувга, чархпалакка қараб ўтириб, мана бу шеърни ёзганди:

*Жазирама кунларнинг олов дақиқалари
Бир мажнунтол тагида роҳатга айлангуси.
Олманинг тарам-тарам тиниқ ҳақиқларига
Офтобнинг етти рангин ҳаммаси жойлангуси.
Бўтана сувлар оқса ялпияларни тортқилаб,
Қалқиб-қалқиб кўринса қовункоса пўстлоғи,
Капалаклар учишса алвон рангни орқалаб,
Ҳеч жойдан тополмасман ҳордиқнинг дурустрогин.
Оқ яқтак, оппоқ соқол чоллар силкиниб кулса.
Лорсиллаб кетгусидир сувга қурилган сўри.
Лабда қимтиб узилган узумдан бол тўкилса,
Соқолларда товланар қуёшнинг етти ранги...
...Қошига лойқа қўнган бир тўда болакайлар
Ўрдак поллопонидек сувга урса ўзларин,
Хаёлларидан ҳозир кўтарилмиш хоккейлар,
Қорайган юзларида йилтиллайдди кўзлари.
Ненидир тутиб кетди қалдирғоч бир шўнгишда,
Анжирга кўзин тикиб хилват пойлар заргалдоқ.
Дехқоннинг яхна чойи сувда турар чойдишда,
Шимирсангиз, бадандан сизиб чиққуси чарчоқ.*

Бир куни қок туш пайтида салқинлангани Избосканнинг машҳур раислари Тиллабоев,

Суяров, Ғозиевлар келишди. Шунда Тиллабоев бир гап айтганди:

—Боғингиз биз ҳам дам оладиган жой бўлиб қолди. Айтинглари, шу жойга биз ҳам бирон нима кўриб берайлик. Чорпоями, шийпонми...

Ойим у кишига босиқлик билан жавоб қилди:

—Абдусаммад ака, биз бу жойни Тошкентда игна билан қудуқ қазиб, тонготар мишжа қокмай ишлаб топган пулларимизни дарёлардан, тоғлардан ошириб келиб қурганмиз. Келинг, шу уйга... Ойим буёғига нима дейишини билмай туриб қолди.

Чамамда, харом пул аралашмасин, демоқчи бўлди шекилли.

—Келинг, бегона пул аралашмасин. Сиз катта колхознинг раисисиз. Узумзорларингиз, анжирзорларингиз бор. Келаётганда битта қовунни кўлтиқлаб, ё бир товоқда анжир олиб келсангиз, бошимиз кўкка етади.

Ойим бу гапни билиб айтган экан, кейинчалик бир амалдорроқ ёзувчи (у ҳозир ҳам тирик) бу боғни раислар куриб берган, деган гап тарқатибди. Ойим бу гапдан ниҳоятда ғазабланди. Ёзувчилар уюшмасининг мажлисида титраб-қақшаб гапирди:

—Сизнинг хотинингиз Қримда, Қора денгиз соҳилида офтобда ётиб баданини қорайтирган бўлса, мен Андижонда, Қорадарё бўйида саратон офтобида гувала қуйиб қорайганман. Сизнинг хотинингиз ателье модда бичиқчига инжиқлик қилаётганда, мен саккизинчи март базмига дурустроқ кўйлагим йўқлигидан боролмай, қизимнинг кўзига термулиб ўтирганман...

Бу гапларни мен қаёқдан биламан? Ойим мени уйда ёлғиз қолдирмасди. Мажлисларга ҳам ўзи билан олиб борар, мен ташкарида қолиб, журналми, китобми варақлаб ўтирардим.

Ойимга тез-тез ҳужум бўлиб турарди. Ҳозир қирқ йилдан кейин яхши асар деб баҳоланган «Сўқмоқлар» қиссасининг бошида калтаклар синган эди. Бу асар хатто собиқ марказқўм бюросида ҳам муҳокама қилиниб, «зарарли асар» деб баҳоланганди. Қиссани ҳозир ўқиганлар, ия, буни Саида бугун ёзганга ўхшайди, дейишяпти. Бундай ҳаётий қиссани фақат аёл ёзувчигина ёзиши мумкин, деб баҳолашяпти.

Етмишинчи йилларнинг бошларида эди, чамамда, ойимнинг «Соч» деган шеърини унга билдирмай муҳокама қилишган. Шеърда қизларимизга соч ярашиши, уни кесмаслик керак, деган маъно чиқарди. Муҳокама эса уни «зарарли асар» деб хулоса чиқазганди.

Ойим хуноб бўлди. Наҳотки менадан яшириб муҳокама қилишса? Собиқ марказқўм бўлим мудирин Мирзамухаммедов ташкил қилган мажлисда Тошкентдаги жами газеталарнинг бош редакторлари қатнашган эди. Ойим мажлис қатнашчиларидан бирига, шу шеърни ўзингиз босиб чиқариб, индамай бош эгиб ўтирдингизми, дегани эсимда.

— Қандоқ қилай, катта жойда ишласа, гапини қайтариб бўлмаса, — деганди у.

— Йўқ, айтинг, шу шеърда қандоқ зарарли гап бор?

— Йўқликка йўғ-а, энди катта даргоҳнинг гапи гапда...

Шу шеърни ҳалигача тополмаймиз. Мабодо топсак, бир шеърини тўпламини шу шеър билан бошлаймиз.

Ойимнинг эллик ёшлик юбилейини ўтказишга қарор қилиб, юбилей бўладиган куни унга берган азобларини айтсам тилим, айтмасам дилим қуяди. Шу юбилей деб аталган азобли тантанани ўйлаганимда, ойимнинг шу тўйдан бир йил ўтмай ўлиб кетганининг сабабини билгандек бўлганман. Кетма-кет берилган зарбалар, азоблар уни бу еруғ оламдан юлиб олиб кетганди. Унинг шогирдларига, устоз дегани битта бўлади, дуч келгани устоз деяверасизларми, деб сш июираларнинг оғзини беркитишлар ҳам ўз ишини қилганди.

Ойим, Истиқлол замонида Ўзбекистон Қаҳрамони бўлган дадам тўғрисида, уларнинг синов тўла ҳаёти ҳақида ёзаверсам, катта китоб бўлиб кетади. Ушбу мақоламни ойимнинг сатрлари билан тугатаман:

*Мен ёзсам у ёзмаса, гўё эдим гуноҳкор,
У мақталса, мен қувондим эсланмаган кезларим.*

*Аёллигу оналикдан мушкул, ширин нима бор,
Ота-бола ўртасида талош бўлди ҳисларим.
Кундуз демай, оқшом демай, яна демай ёзу қиш
Согиндимми, ҳамроҳ бўлди Андижон йўлларида.
Қадрдонлик, дўстлик шундай орамизда урди ниш,
Бўстон бўлди боғим-ҳовлим ҳавасманд қўлларида.*

Нодира САИД АҲМАД қизи.